

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Ivan Baričević

RIMSKA MARSUNIJA

Diplomski rad

Mentor:
Vinka Bubić, MA

Zagreb, travanj 2015.

SADRŽAJ

1. UVOD	2
2. GEOGRAFSKE ZNAČAJKE BRODSKOG POSAVLJA I SLAVONSKOG BRODA	3
3. KRATKI PREGLED ISTRAŽIVANJA	7
4. PREDRIMSKO RAZDOBLJE	10
4. 1. Od paleolitika do željeznog doba	10
4. 2. Željezno doba: Panoni i Kelti.....	23
5. RIMSKO RAZDOBLJE	35
5. 1. Osvajanje Panonije i uspostava vlasti	35
5. 2. Marsunija.....	51
5. 2. 1. Pisani izvori.....	53
5. 2. 2. Etimologija imena	56
5. 2. 3. Cesta Siscija-Sirmij	59
5. 2. 4. Lokacija, upravno uređenje i stanovništvo.....	69
5. 2. 5. Razdoblje Flavijevaca	72
5. 2. 6. Razdoblje Trajana i Hadrijana.....	74
5. 2. 7. Razdoblje Severa.....	76
5. 2. 8. Razdoblje dominata.....	79
5. 3. Rimski nalazi iz Marsunije i okolice.....	83
5. 3. 1. Paradna knemida	83
5. 3. 2. Vojnička diploma	92
5. 3. 3. Statueta Harpokrata	100
5. 3. 4. Ostali nalazi.....	105
6. ZAKLJUČAK	130
7. POPIS SLIKA	140
8. POPIS KRATICA	141
9. POPIS LITERATURE I IZVORA	142

1. UVOD

Prije pisanja ovog rada o Marsuniji sam znao vrlo malo kao i, vjerujem, šira javnost. Jasno je svakako bilo da se ona nije mogla mjeriti sa Salonom, Polom, Siscijom ili Mursom, ali da je nekakvu ulogu i značenje ipak imala. Poticaj za pisanje rada bila je stoga želja, oblikovana naročito tijekom studija, da o Marsuniji pokušam saznati nešto više, što je zapravo bila, kada je i zašto nastala, kakvu je ulogu imala, tko je u njoj živio, kada je nestala i tome slično. Na ta pitanja nisu naravno dani konačni odgovori, a upitno je hoće li se na neka ikada i dati zadovoljavajući. Tu odmah treba spomenuti jednu otegotnu okolnost, činjenicu da se Marsunija najvjerojatnije nalazila u samom centru grada tako da suvremena infrastruktura čini arheološka istraživanja vrlo nezgodnim ili neizvedivim.

Iako tema rada spada u antičko razdoblje, u njega je uvršten i kratki pregled prapovijesti Brod. Posavlja kako bi se razmotrio ritam, intenzitet i (dis)kontinuitet naseljavanja na tom prostoru, tj. kakve su u prošlosti bile geografske i socijalne pretpostavke za njegovo naseljavanje. Naglasak je stavljen na period od kasnog brončanog doba, a osobito latena, budući da je otprilike u tom periodu nastalo prapovijesno naselje koje je rimskoj Marsuniji prethodilo i na kojem se ona i razvila. Priložena je i karta s prikazom latenskih lokacija. Na drugoj je karti pored rimskih lokacija označen i pretpostavljeni areal Marsunije. Izrađene su na temelju dosadašnjih saznanja i nipošto ih ne treba uzimati kao konačno stanje.

Nastojao sam u radu rezimirati sva dosadašnja saznanja, indicije i pretpostavke vezane za Marsuniju direktno ili indirektno te ih staviti u kronološki kontekst povijesnih zbivanja u južnoj Panoniji. Arheologija i povijest, ali ne samo te znanosti, u uskoj su i prirodnoj vezi i jedino ona omogućuje stvaranje cjelovitije predodžbe i spoznaje o nekoj temi iz prošlosti. Ponudio sam u radu i neke svoje zaključke, pretpostavke i zapažanja, naravno uz odobrenje i korekcije mentorice, o kojima će konačan sud možda u budućnosti dati arheološka istraživanja. Ovaj rad stoga može poslužiti i kao dodatni poticaj tim istraživanjima. Zahvaljujem se prije svega mentorici Vinki Bubić na stručnom mentorstvu, konstruktivnim prijedlozima i primjedbama koje su dale dotjeran, konačan sadržajni i metodološki oblik ovom radu. Zahvalu potom upućujem i djelatnicima Muzeja Brod. Posavlja na suradnji, ustupljenoj literaturi i pokretnoj građi, a posebno Josipu Lozuku na posljednjim, zasad neobjavljenim opservacijama o karakteru i gabaritima predrimske i rimske Marsunije. Zahvalio bih se ovom prigodom i svim svojim profesorima s Odsjeka za arheologiju. Slušajući njihova predavanja, polažući ispite te čitajući njihove knjige i članke tijekom studija, stekao sam kompetencije potrebne, između ostalog, i za pisanje ovakvog rada.

2. GEOGRAFSKE ZNAČAJKE BRODSKOG POSAVLJA I SLAVONSKOG BRODA

Brodsko Posavlje je topografska, morfološka, geografska i hidrografska jedinica Posavine, pretežno nizinskog pojasa uz lijevu i desnu obalu Save. Ono ima osobine dobro ograničene pokrajine otvorene prema istoku i zapadu. Njegova zapadna granica, širine 10 km, je između Bosanskog Kobaša i Oriovca, odnosno bližih ogranaka Požeške gore i planine Motajice. Istočna granica široka je 17 km, a nalazi se između Novog Topolja i Bosanskog Svilaja, odnosno između ogranaka Dilj gore i gore Vučjak u Bosni. Dužina od istočne do zapadne granice je 45 km. Prirodnu sjevernu granicu čine Dilj gora (459 m. n. v.) i njen južni izdanak Brodsko brdo (250-350 m. n. v.), kao i južnu granicu, u Bosni, planine Motajica (652 m. n. v.), Markovac (297 m. n. v.) i Vučjak (367 m. n. v.) sa svojim ograncima do Kadra (205 m. n. v.) kod Bosanskog Svilaja. U smjeru sjever-jug najveća je širina u središnjem dijelu, na pravcu od Podvinja (Slavonija) do Dervente (Bosna) i iznosi 23.6 km.¹ Reljef čine tri cjeline: naplavna ravnica uz Savu, povišena valovita ravnica te brdoviti dijelovi spomenutih planina i gora.² Geološki najstariji su brdoviti dijelovi. Motajica ima naslage nastale u paleozoiku (prije ca. 540-240 milijuna godina). Njezin istaknuti sjeverni dio kod Bos. Kobaša sastavljen je od granita, a ima i kristalnih škriljevaca. Kronološki slijede planine Markovac i Vučjak nastale uglavnom u paleogenu (prije ca. 66-24 milijuna godina), zatim Dilj gora nastala u neogenu (prije ca. 24-2 milijuna godina). Gotovo cijelu Panonsku nizinu do kraja neogena prekrivalo je tzv. Panonsko more i u njemu su se taložile raznovrsne morske i jezerske naslage koje su formirane u obliku sinklinale. Spuštanje morske razine krajem neogena oblikovalo je niz abrazijskih terasa koje su dobro sačuvane na obroncima Brodskog brda. One se dobro vide od Oriovca do Rastušja, osobito kod Brodskog Stupnika i Starog Slatinika, a na bosanskoj strani kod Bosanskog Dubočca. Te su terase iste visine i sastava kao one oko Panonske zavale, a potječu iz miocena (prije ca. 24-5 milijuna godina) i pliocena (prije ca. 5-2 milijuna godina). Panonsku nizinu oblikovala su suha i hladna pleistocenska razdoblja. Vjetrovi su odnosili finu prašinu (prapor) s osušenih naplavnih ravnica i taložili je oko isturenih zapreka tvoreći veoma

¹ I. Rubić, *Slavonski i Bosanski Brod – studija o ekonomsko-geografskoj strukturi grada i okoline*, Slavonski Brod 1953, 5, 6. Danas geografski naziv Brodsko Posavlje obično označava slavonski dio, sjeverno od Save, no u kontekstu ovog rada, odnosno vremenskog perioda koji obrađuje, prikladnije su granice koje daje Rubić. To znači da ono uključuje i Bosansku Posavinu s pripadajućim gorskim i planinskim dijelovima (dalje ćemo u tekstu koristiti Rubić 1953).

² Lozuk 1993J. Lozuk, *Arheološka topografija Brodskog posavlja*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988*. Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 31 (dalje ćemo u tekstu koristiti).

dobru podlogu za različite agrarne kulture. Zato je Panonija danas jedno od najplodnijih područja u Europi za proizvodnju žitarica, bilja i raznih sorti vina.³

Nestankom Paononskog mora otpočeo je i fluvijalni rad i tada je, u pleistocenu (prije ca. 2.5 milijuna – 10 000 godina), definitivno formirana Sava koja je utjecala na izgled i sastav Brod. Posavlja. Dok su planinski dijelovi uglavnom sastavljeni od starijih sedimentnih i eruptivnih stijena na kojima su kasnije izgrađene abrazijske terase, ravnica je sastavljena od nanosa Save i u njima su sačuvani tragovi ranijih riječnih korita.⁴ Glavni morfološki dio Brod. Posavlja je aluvijalna ravnica. Kroz nju je Sava često mijenjala tok i korito na što su utjecali sastav tla i njeni pritoci: Orljava, Mrsunja i Glogovica sa sjevera i Ukrina s juga. Sava prima Vrbas kod sela Davor, zatim teče uz sjeverni rub Motajice prema kojoj ju potiskuje i Orljava, koja skuplja sve vode iz Požeške kotline. Do sela Dubočca teče u smjeru sjeverozapad-jugoistok, od Dubočca do Sl. Broda u smjeru jugozapad-sjeveroistok približivši se Brodskom brdu na samo 3 km. Približila bi se još više da ju nije spriječilo više zemljište nazvano Grede. Skretanje toka prema sjeveroistoku, odnosno Sl. Brodu izazvala je Ukrina svojim tokom i nanosima. Kod Sl. Broda skreće nadesno i do sela Brusnice opet ide smjerom sjeverozapad-jugoistok. Na to je ponovno skretanje Save utjecala Glogovica, lijevi prtok. Tako je od Dubočca do Brusnice nastao glavni luk Save u Brod. Posavlju na kome su se razvila tri manja luka: oko Lužana i Migalovaca, oko Bos. Broda i Vijuša te oko Poloja.⁵ Savska nizina zapadno i istočno od Sl. Broda nije idealno ravničarski prostor. To je bilo važno u prošlosti kad su i najmanje visinske razlike u terenu utjecale na izbor lokacije naselja.

Sl. Brod nalazi se u središtu Brod. Posavlja, na lijevoj obali Save. Razvio se na mjestu gdje je širina slavonske Posavine najmanja što ga čini prirodnim koridorom. Zbog toga su tu od davnina prolazili putovi koji su povezivali evropski istok i zapad. Ovdje se sastaje i prometni pravac koji povezuje Slavoniju s Bosnom, a i Sava je na tom mjestu plovna, pa se može reći da je geografski položaj Broda doista povoljan za postojanje srednje velikog naselja.⁶ Na vrhu glavnog luka oblikovala je Sava aluvijalnim nanosima Ukrine, Mrsunje i Glogovice rječni otočić, adu. On je podijelio savsko korito na dva uska, plitka rukavca preko kojih je prijelaz bio mnogo lakši nego na drugim mjestima nizvodno i uzvodno. Osim na tom mjestu ade nema nigdje u toku Save od Jasenovca do Beograda i tu su prednost ljudi oduvijek

³ B. Mimica, *Slavonija od antike do XX. stoljeća*, Zagreb 2009, 19 (dalje ćemo u tekstu koristiti Mimica 2009).

⁴ Rubić 1953, 6.

⁵ Ibid., 7.

⁶ M. Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod 1994, 11 (dalje ćemo u tekstu koristiti Marković 1994).

koristili. Općenito je ovdje na Savi bilo najpogodnije mjesto za prijelaz u Bosnu.⁷ Da je riječ o tranzitnom mjestu, svjedoče i imena Slavanskog i Bosanskog Broda. Riječ *brod* je praslavenskog porijekla i jedno od njenih prvotnih značenja je „mjesto prelaženja preko vode“, tj. mjesto gdje rijeka nije duboka i povoljna je za prelaženje.⁸ Ivo Rubić navodi da je od prapovijesti do turskog doba uz adu bio brod kojim se prevozilo preko Save i odatle izvodi etimologiju,⁹ a slično misli i Vladimir Rem.¹⁰

Povoljnom položaju Sl. Broda doprinose i vinorodni obronci Brodskog brda sjeverno od grada. Na njima je izloženost sjevernim vjetrovima manja, manje je mraza i magle, a prosječna temperatura je viša nego u nizinskom dijelu grada (tzv. temperaturna inverzija). Zato vinogradi u Brod. Posavlju bolje uspijevaju na povišenim nego nizinskim dijelovima što je česta pojava u perifernim panonskim krajevima.¹¹ Sl. Brod se nalazi u središtu sjevernog umjerenog pojasa (45°10' s. g. š. i 18° i. g. d.), ali na klimu više utječe reljef, tj. činjenica što grad od sjevernih vjetrova štite gore. Nepovoljna geografska pojava koja je dugo priječila gušće naseljavanje bile su stalne poplave Save. Trebalo je stoga prije podizanja naselja ustaliti njeno korito, a ti su zahvati započeli već u doba antičke Marsunije.¹² Ipak, poplave ovdje nisu ni toliko česte ni jake kao u drugim dijelovima Posavine, npr. oko Siska i Jasenovca ili Bosanskog i Slavanskog Šamca, pa su se ovdje lakše mogla razviti naselja uz Savu.¹³ To potvrđuju i arheološki nalazi naselja, najstarijih na ovom prostoru, koji datiraju u rani neolitik.

Grad se dakle razvio prvenstveno zahvljujući povoljnom prometnom položaju, a isto se može reći za sva naselja koja su se tu, ili u neposrednoj blizini, razvijala od prapovijesti do danas. Tu su se od davnina križala dva magistralna prometna pravca: longitudinalni, dolinom Save, i transverzalni koji je presijecao Bosnu sve do najbližih jadranskih luka.¹⁴ Prvime je već sredinom neolitika vodila trasa trgovačkog puta kojim su se kretale tadašnje trgovačke karavane.¹⁵ Stoljećima potom postojao je prapovijesni poljski put, a otprilike na njemu su kasnije Rimljani sagradili važnu itinerarsku cestu povezujući Italiju s Istokom. Važnu

⁷ Rubić 1953, 10.

⁸ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1988, 216 (dalje ćemo u tekstu koristiti Skok 1988). J. Miškiv, *Rimsko doba*, u: *Brod i okolica*, Vinkovci 1998, 1 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškiv 1998): Otuda njena prisutnost u slavenskim toponimima, a istu etimologiju imaju i toponimi u nekim drugim jezicima, npr. Bospor (od grč. Βόσπορος = „mjesto gdje su volovi prelazili“; πόρος = prijelaz), Gerfurt („prijelaz preko Gere“; die Furt = plicak, gaz), Frankfurt („mjesto gdje su Franci prelazili“) i engleski Oxford (po značenju isto što i Bospor)

⁹ Rubić 1953, 10.

¹⁰ V. Rem, *Tragom prošlosti Broda*, Slavonski Brod 1965, 18.

¹¹ Rubić 1953, 9, 10.

¹² Marković 1994, 13.

¹³ Rubić 1953, 7.

¹⁴ Marković 1994, 13.

¹⁵ Ibid., 28.

prometnu ulogu imala je Sava, osobito u antici jer su Rimljani davali prednost riječnom prometu pred kopnenim.¹⁶ Osim toga, ovdje su se naselja od prapovijesti, preko antike i srednjeg vijeka do danas razvijala uglavnom uz važne prometnice i velike rijeke.¹⁷ Transverzalni putovi išli su dolinama većih bosanskih rijeka (Una, Vrbas, Bosna, Drina) koje utječu u Savu i zatim se priključivali na mjesta pogodna za prelazak Save. Na jednom takvom raskršću nastala je Marsunija.

¹⁶ I. Bojanovski, *Neki problemi prometne infrastrukture Brodskog posavlja i Slavonije u antici. Izlaganje na znanstvenom skupu*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.* Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 63 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bojanovski 1993).

¹⁷ M. Bulat, *Antička naselja u Slavoniji. Izlaganje na znanstvenom skupu*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.* Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 176 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bulat 1993).

3. KRATKI PREGLED ISTRAŽIVANJA

O Marsuniji, rimskom i antičkom naselju koje se nalazilo na području Sl. Broda, još se uvijek ne zna dovoljno. Glavni razlozi za to su nedovoljna istraženost terena te činjenica da velik dio prikupljene pokretne i nepokretne građe rimskog razdoblja još uvijek nije analiziran i objavljen. Brodsko Posavlje je geografski povoljan teren koji je tijekom većeg dijela prapovijesti i povijesti bio relativno dobro, a u nekim odsječcima i jako gusto naseljen, no usprkos tome, prije Drugog svjetskog rata stručnih arheoloških istraživanja gotovo da nije bilo.¹⁸ Sva do danas poznata arheološka građa nađena je slučajno, najčešće prilikom izgradnje ili popravaka objekata i javnih površina te jaružanja Save, u pravilu bez prikladne arheološke dokumentacije.

Povijest istraživanja rimskog razdoblja u Sl. Brodu i okolici započela je međutim dosta davno, s Matijom Petrom Katančićem (1750.-1825.). On je kr. 18. st. u svoju zbirku antičkih spomenika Slavonije uvrstio i dva epigrafska spomenika iz brodskog kraja.¹⁹ Katančić je ujedno prvi istraživač koji je Marsuniju ubicirao na mjesto Sl. Broda. Kasniji su istraživači to prihvatili, a arheologija, pa i neke druge znanosti, sve više potvrđivale. Jedan od ta dva spomenika našao se zatim i u ediciji *Corpus Inscriptionum Latinarum* Theodora Mommsena.²⁰ Prvi istraživač prošlosti Sl. Broda, Ignjat Alojzije Brlić (1795.-1855.), zabilježio je da su poč. 19. st. na ušću Mrsunje bili vidljivi rimski ostatci.²¹ Do kr. 19. st. bilo je na području grada svega nekoliko slučajnih nalaza rimskog novca među kojima se ističe ostava na adi otkrivena prilikom izgradnje savskog mosta. God. 1886. pronađena je negdje u Savi statueta antičkog božanstva Harpokrata, prvi od nekolicine atraktivnijih rimskih predmeta iz Brod. Posavlja.²²

Početkom 20. st. nađena su 4 komada oružja i opreme rimske vojske. Izvađeni su iz Save u Sl. Brodu i okolnim selima, a analizirao ih je i objavio Viktor Hoffiller (1877.-1954.).²³ Teško bacačko koplje iz Zbjega i šljem iz Klakara predstavljaju zasad najstarije analizirane rimske nalaze iz Marsunije i okolice. U Savi u Sl. Brodu pronađena su još dva zasad

¹⁸ Lozuk 1993, 31.

¹⁹ M. P. Katančić, *Istri adcolarum geographia vetus*, 1. dio, Budim 1826, 373 (br. 54), 419 (br. 337) (dalje ćemo u tekstu koristiti Katančić 1826).

²⁰ T. Mommsen (ur.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin 1873, 422, br. 3269.

²¹ I. A. Brlić, *Uspomene na stari Brod*, Sl. Brod 1885, 3 (dalje ćemo u tekstu koristiti Brlić 1885).

²² J. Brunšmid, *Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu*, VAMZ 13, 1914, 237 (dalje ćemo u tekstu koristiti Brunšmid 1914).

²³ V. Hoffiller, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva*, VAMZ 11, 1911, 188, 180 (dalje ćemo u tekstu koristiti Hoffiller 1911); Isti, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II*, VAMZ 12, 1912, 103, 104 (dalje ćemo u tekstu koristiti Hoffiller 1912).

neanalizirana rimska mača, jedan 1933. god., dok se za drugi ne zna točno vrijeme pronalaska. Nakon toga nije bilo značajnijih arheoloških otkrića sve do 60-ih godina 20. st. Važno je međutim što je u međuvremenu osnovan Muzej Brodskog Posavlja (1934. god.), a 1957. god. i Arheološki odjel u sklopu muzeja. Muzej je dalje vodio arheološka iskopavanja u gradu i Brod. Posavlju čije rezultate objavljuje sve do danas u svojoj godišnjoj publikaciji *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*.

God. 1960. došlo je do otkrića raznog rimskog pokretnog i nepokretnog materijala prilikom gradnje temelja za Spomen-dom Đ. Salaja (d. KKD Ivane Brlić-Mažuranić).²⁴ Iskopavanja je vodila Katarina Petrović, djelatnica muzeja. Nažalost, raspoloživo vrijeme za istraživanje bilo je vrlo ograničeno, a dokumentacija nije mogla biti izvedena u potpunosti tako da su i rezultati tih istraživanja skromni. Početkom 70-ih u blizini spomen-doma prilikom izgradnje ceste i kanalizacije otkriveni su još neki rimski nalazi, po prvi puta i ostatci grobova (ljudske kosti).²⁵ God. 1974. Muzej je pod vodstvom Jesenke Miškov priredio izložbu i katalog na kojima su bili predstavljeni, između ostalog, i svi dotadašnji rimski nalazi s područja grada.²⁶ Iduće godine došlo je do otkrića još jednog važnog predmeta, paradnog nazuvka (knemide). Riječ je o dobro očuvanom i zasad jedinom primjerku knemide iz Hrvatske. Zbog svoje atraktivnosti, knemida je u nekoliko navrata bila predstavljana na izložbama rimske vojničke opreme u inozemstvu.²⁷

Za poznavanje Marsunije, a pogotovo sustava rimskih cesta na ovim prostorima naročito su bila važna istraživanja sarajevskog arheologa Ive Bojanovskog (1915.-1993.) koja je vodio i objavio 70-ih i 80-ih.²⁸ Za temu ovog rada najvažnije je djelo o cesti Siscija-Sirmij (1984. god.) U njemu je iznio i niz zanimljivih saznanja i pretpostavki o naseljima na njenoj trasi pa tako i o Marsuniji.²⁹ Važan doprinos istraživanju rimskog perioda, u kontekstu kontinuiteta naseljavanja Brod. Posavlja, je diplomski rad (1987. god.) Josipa Lozuka, danas djelatnika

²⁴ K. Petrović, *Arheološki nalazi u Slavonskom Brodu*, *Vijesti MBP* 2, 1961, 1 (dalje ćemo u tekstu koristiti Petrović 1961).

²⁵ J. Miškov, *Brod – arheološki lokalitet*, katalog izložbe, Sl. Brod 1974, 6 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 1974).

²⁶ Ibid.

²⁷ J. Miškov, *Rimska paradna potkoljenica iz Slavonskog Broda*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 71 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 1993).

²⁸ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Djela CBI* 47, 1974 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bojanovski 1974); *Isti, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV – Rimska cesta Siscia–Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija*, *Godišnjak CBI* 22/20, 1984 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bojanovski 1984); *Isti, Bosna i Hercegovina u antičko doba*, *Djela CBI* 66, 1988, 338 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bojanovski 1988).

²⁹ Bojanovski 1984.

Arheološkog odjela Muzeja Brod. Posavlja.³⁰ Iduće, 1988. god. održan je u Sl. Brodu znanstveni skup o arheološkim istraživanjima u Sl. Brodu i Brod. Posavlju. Na njemu su predavanja, kasnije publicirana, o važnim temama i nalazima iz rimskog razdoblja održali I. Bojanovski, Marin Zaninović, J. Lozuk, J. Miškov i Mirko Bulat.³¹

Nezaobilazno djelo u proučavanju prošlosti Sl. Broda i Brod. Posavlja je monografija Mirka Markovića (1929.-2009.), cijenjenog hrvatskog geografa i kartografa, nastala 1994. god.³² U tom djelu autor je na interdisciplinarni način pokušao prikazati cjelokupnu prapovijest i povijest ovog prostora. Marsuniji je u monografiji posvetio čitavo jedno poglavlje koje je najuspjelije u kartografskim i geografskim analizama.

Ubrzo potom, 1997. god. došlo je do možda najvažnijeg otkrića za antičku povijest brodskog područja. U blizini Sl. Broda pronađena je odlično očuvana vojnička diploma, zasad jedini predmet na kojem se spominje ime rimskog naselja Marsunija.³³ Datira iz 71. n. Kr. pa je to za sada i najstariji spomen njena imena. Taj je oblik, *Marsunija*, stoga korišten kao osnovni u ovom radu. Te iste godine utvrđeni su ostatci rimske arhitekture na lokaciji Šetalište braće Radić 3.³⁴ Naposljetku je tijekom obnove gradskog Korza 2002. i 2003. god. otkrivena rimska nekropola, jedna od rijetkih nekropola tog tipa u savsko-dravskom međuriječju.³⁵ Muzej Brod. Posavlja i dalje predano prikuplja rimski materijal i vrši istraživanja koja tek trebaju biti objavljeni i s kojim će slika o Marsuniji postajati sve jasnija.

³⁰ J. Lozuk, *Kontinuitet naseljavanja Brodskog Posavlja od prvih početaka do 16. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb 1987 (dalje ćemo u tekstu koristiti Lozuk 1987).

³¹ B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.-20. listopada 1988.* Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993.

³² Marković 1994.

³³ J. Miškov, *Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda*, VAMZ 30-31, 1997-1998 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 1997-1998).

³⁴ J. Miškov, *Zaštitno arheološko istraživanje u Slavonskom Brodu*, Obavijesti HAD-a 29/3, Zagreb 1997, 65 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 1997).

³⁵ J. Miškov, *Rimsko razdoblje*, Katalog *Zaštitna arheološka istraživanja „Trg Ivane Brlić-Mažuranić“ – Slavonski Brod*, Slavonski Brod 2006 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 2006).

4. PREDRIMSKO RAZDOBLJE

4. 1. Od paleolitika do željeznog doba

Prapovijest Brod. Posavlja počinje u srednjem paleolitu (ca. 200 000 – 30 000 g. pr. Kr.). Većinu lokaliteta s litičkim materijalom iz tog doba nalazimo na bosanskoj strani, osobito kod Dervente: Danilovića brdo, Grabovca brdo, Visoko brdo, Markovac, Zobište itd.³⁶ Na području Sl. Broda i okolice zasad nisu pronađeni skeletni ostatci paleolitičkih ljudi, no tu ih je bilo, a pripadali su jamačno neandertalcima (*Homo neanderthalensis*).³⁷ Naime, ta je vrsta hominida nastanjivala, između ostalog, velik dio Europe uključujući ove krajeve. Živjeli su u razdoblju srednjeg paleolitika, a povezuje ih se s musterijskom kulturom.³⁸ Brodski kraj je bio pogodan za život, ovdje su pronalazili svakovrsnu biljnu i životinjsku hranu te su obitavali po dolovima Dilja na kojem je bilo dovoljno mjesta za provizorna skloništa. Ti su lokaliteti bili smješteni na reljefnom kontaktu savske nizine i prisavskih uzvišenja. Neandertalci izumiru tijekom maksimuma posljednje (würmske) glacijacije, prije 30-ak tisuća godina, i tada ih zamjenjuju tzv. kromanjonci, odnosno anatomske moderni ljudi (*Homo sapiens*).³⁹ To je vrijeme mlađeg paleolitika od kada, pored nekih bosanskih, datiraju dva lokaliteta iz šire okolice Sl. Broda: Brodski Drenovac, gdje su nađeni litički ostatci, i Kamenik kod Nove Kapele, povremeno naseljivana polupećina. Iz musterijena se na širem području Panonske nizine razvio seletijen, no on je trajao kratko. Ostale kulture mlađeg paleolitika, orinjasijen, gravetijen i epipaleolitik, znatno su rasprostranjenije i bogato dokumentirane raznovrsnim paleolitičkim i paleontološkim materijalom.⁴⁰ Naglo zatopljenje krajem paleolitika uzrokovalo je promjene u flori i fauni, odnosno dominaciju divljih goveda, svinja, koza i ovaca. Prateći njihov bioritam, paleolitički su ljudi postepeno napuštali dotad dominantne prakse lova i sakupljanja te postajali pastiri. To je dovelo do pripitomljavanja tih životinja i sesilnosti, tj. stalnog boravka na zemljištu uz nastambe i obradivu zemlju. Bio je to uvod u tzv. neolitičku revoluciju.

³⁶ Đ. Basler, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979, 316. i d. (dalje ćemo u tekstu koristiti Basler 1979).

³⁷ Marković 1994, 26.

³⁸ I. Karavanić, *Život neandertalaca*, Zagreb 2004, 5, 49 (slika) (dalje ćemo u tekstu koristiti Karavanić 2004).

³⁹ Marković 1994, 26.

⁴⁰ M. Malez, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979, 227, 228, 234 (dalje ćemo u tekstu koristiti Malez 1979).

Između paleolitika i neolitika je mezolitik koji traje od 10. do 6. tisućljeća pr. Kr. On je na broskom području zasad slabo istražen. Čini se da to treba pripisati tadašnjoj klimi jer je u fazi predboreala nastupilo kratko, ali veoma jako zahlađenje. Led je tada prekrpio sve srednje visoko gorje što je ugrozilo ovdašnji živi svijet. Nije do kraja jasno što se sve tada zbivalo, no pretpostavlja se da su se ljudi ponovno vraćali u pećinska skloništa ili su nastambe duboko ukopavali u zemlju.⁴¹ Svakako su se nastavili procesi prelaska s nomadskog na sesilni oblik života i privrede, pripitomljavanja životinja i gradnje stalnih naselja.⁴²

Prvi nalazi skeleta čovjeka i njegovih trajnih naselja u Brodskom Posavlju potječu iz ranog neolitika. Pripadaju starčevačkoj kulturi, prvoj neolitičkoj kulturi jugoistočne Europe koja je trajala otprilike 5500-4300 god. pr. Kr.,⁴³ obuhvaćajući rani i srednji neolitik. Čovjek je tada definitivno prihvatio sesilni oblik života, bavio se uglavnom stočarstvom i poljoprivredom premda je zadržao i mezolitičke prakse lova, ribolova i sakupljanja. Čini se da su tada uvjeti za život na prostoru šire brodske okolice bili izuzetno povoljni jer je zabilježen velik broj naselja.⁴⁴ Šire područje grada obiluje nalazima i lokalitetima: Slobodnica, Užarevićeva 23, Marukićeva 14, Galovo – ciglana, Bukovlje – Igrač, Gornja Vrba – Glivne, Zadubravlje – Dužine. Takva gustoća lokaliteta na relativno malom prostoru sugerira da se s velikom sigurnošću može govoriti o središnjem naselju ili kompleksu naselja ove kulture na širem području Posavine.⁴⁵ Posebno su zanimljivi lokaliteti Dužine kod Zadubravlja i Galovo-ciglana u Sl. Brodu. Na prvom je ustanovljeno obrtničko naselje, a na drugom naselje s izdvojenim obredno-ukopnim prostorom što je jedinstven primjer u starčevačkoj kulturi.⁴⁶ Dok starčevačka kultura osim zemunica poznaje i nadzemne objekte, u hrvatskom međuriječju susrećemo isključivo zemunice. To se odstupanje objašnjava još uvijek jakom mezolitičkom tradicijom i udaljenošću od matičnog prostora, uže Srbije.⁴⁷ U izboru lokacije naselja nema odstupanja: podižu se na povišenim riječnim terasama (Galovo – ciglana) i blagim uzvišenjima u ravnici uz manji vodotok (Dužine). U početku su većinom disperzne

⁴¹ Marković 1994, 26, 27.

⁴² M. Malez, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979, 295 (dalje ćemo u tekstu koristiti Malez 1979a).

⁴³ T. Težak-Gregl, *Neolitik i eneolitik*, u: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998, 58, tablica (dalje ćemo u tekstu koristiti Težak-Gregl 1998).

⁴⁴ J. Lozuk, *Prapovijesno razdoblje u Brodu i okolici*, u: V. Rem, J. Ščrbašić (ur.), *Brod i okolica*, Vinkovci 1998, 9 (dalje ćemo u tekstu koristiti Lozuk 1998).

⁴⁵ Lozuk 1998, 9; J. Lozuk, *O kontinuitetu naseljavanja broskog područja*, u: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000, 33, 34 (dalje ćemo u tekstu koristiti Lozuk 2000).

⁴⁶ K. Minichreiter, *Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji starčevačkog kulturnog kompleksa*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 15/16, Zagreb 1999, 12 (dalje ćemo u tekstu koristiti Minichreiter 1999).

⁴⁷ S. Dimitrijević, *Sjeverna zona*, u: A. Benac, (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolitsko doba*, Sarajevo 1979, 241 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dimitrijević 1979).

strukture, a kasnije se objedinjuju i utvrđuju zemljanim nasipima. Njihova struktura ukazuje na porodičnu ili plemensku organizaciju, a velik udio ženske idoloplastike možda na matrijarhat. Preko ranije spomenute trase trgovačkog puta sredinom neolitika vršena je robna razmjena s drugim krajevima na što upućuju keramički importi.⁴⁸

Starčevačku smjenjuje sopotska (bapsko-lendelska, slavonsko-srijemska) kultura koja u Slavoniji, Baranji i Srijemu traje otprilike 4300-3500 god. pr. Kr., a to je mlađi neolitik međuriječja.⁴⁹ Rezultat je simbioze starčevačkog supstrata i novina u keramičkoj proizvodnji koje s istoka donosi vinčanska kultura, a to su bikonično oblikovanje, monokromizacija i redukcijsko pečenje (crno polirana keramika). To su tri elementa zbog kojih sopotsku kulturu svrstavamo u tzv. balkansko-anadolski kulturni kompleks.. Od starčevačke je naslijedila konzervativnost koja se očituje u jednoličnosti keramičkog oblikovanja i nastojanju da očuva posebnost u odnosu na okolne kulture.⁵⁰ Velik broj lokaliteta u blizini Sl. Broda (Brodsko Vinogorje – Marinci, Vranovci – Gomilice i Gajevi, Slobodnica, Gornja Vrba – Glivne, Klokočevik – Klinovac, Glogovica – Medvode, Gornja Bebrina – Topolice, Ruščica – kanal Potkućnica i Selište) govori da je intenzitet naseljavanja i života nastavljen. Sve su to lokaliteti naseobinskog karaktera. Novina je što se umjesto zemunica javljaju nadzemne kuće pravokutnog oblika.⁵¹ Bile su načinjene od masivnih hrastovih trupaca koje su pridržavali vertikalno pozabijani kolci i imale su jednu ili više prostorija. Nekoliko njih činile su sela u kojima je moglo živjeti 100-150 ljudi. Sela su redovito okružena obrambenim jarkom, zemljanim bedemom, a djelomično i palisadama. Naselja podalje od Save bila su telovi, npr. Klinovac gdje su otkrivene višedijelne drvene nastambe od kojih su neke imale drvene podnice. Na tom lokalitetu, kao i na Topolicama, ustanovljen je kružni tip naselja s praznim centralnim prostorom u funkciji naseobinskog središta gdje su se žitelji sastajali. Vidljiv je i viši stupanj rodovskog uređenja. Na to ukazuju porodične grobnice i seoske nekropole te radionice za izradu oruđa, oružja i keramike. One podrazumijevaju nekakvu podjelu rada, a to podrazumijeva i društveno raslojavanje. Privreda ostaje nepromijenjena. Tada je na ovom prostoru uzgajana pšenica kao glavna poljoprivredna kultura.⁵²

Sredinom 4. tis. pr. Kr. u srednju i istočnu Slavoniju stiže nova populacija, nositelji badenske kulture.⁵³ Pretpostavlja se da je ona ujedno nositelj prvog vala seobe Indoeuropljana

⁴⁸ Marković 1994, 27, 28.

⁴⁹ Težak-Gregl 1998, 58, tablica.

⁵⁰ Dimitrijević 1979, 293, 294.

⁵¹ Ložuk 1998, 10; Ložuk 2000, 34.

⁵² Marković 1994, 29.

⁵³ Težak-Gregl 1998, 58, tablica.

u Europu. To je početak eneolitika u međuriječju, a to znači i početak metalurgije.⁵⁴ Tek desetak dosad evidentiranih lokaliteta mogli bi sugerirati da Brodsko Posavlje nije bilo osobito zanimljivo eneolitičkim populacijama.⁵⁵ Većina tih lokaliteta (npr. Donja Vrba – Saloš, Ruščica – Taške, Gornja Bebrina – Okukalj) pripada badenskoj kulturi.⁵⁶ Ovaj kraj je po dosadašnjim saznanjima najzapadnija točka do koje su, prodirući sa sjeveroistoka, stigli njeni nosioci.⁵⁷ Bakreno doba označava mnoge promjene u društvu i privredi. Ranije rodovske zajednice objedinjuju se u veće plemenske organizacije unutar kojih dolazi do društvene diferencijacije. To se vidi po naseljima među kojima se razlikuju manja, veća i središnja. U potonjima su živjeli plemenski čelnici i vojnički zapovjednici. Naglašena uloga muškarca u takvim ratničkim zajednicama dovela je do prevlasti patrijarhata. Nositelji badenske kulture bili su pokretni, dobro organizirani konjanici osvajači. Nisu štedjeli starosjedioce o čemu svjedoče mnoga kasnosopotska naselja koja su nestala u požaru ili razaranjima.⁵⁸ Svoja naselja podižu pretežno na već tradicionalno naseljavanim riječnim terasama ili izdancima brežuljaka.⁵⁹ Na Okukalju kod Gornje Bebrine otkriveno je jednoslojno naselje u kojem su pored badenskih živjele i neke druge skupine na nižem stupnju razvoja, o čemu svjedoče vrlo primitivne zemunice. To je naselje bilo manje od pravih badenskih naselja, npr. telova u Vučedolu, Sarvašu i Streimovom vinogradu u kojima je moglo živjeti i po nekoliko tisuća ljudi.⁶⁰ Tamo su nastambe bile nadzemne kuće od drveta, podijeljene na više prostorija, sa zidovima od vertikalno pozabijanih kolaca, armaturom od pletera i drvenim krovovima na dvije vode. Pripadaju klasičnoj fazi i tipične su za balkanski prostor, dok se u pretklasičnoj još uvijek grade zemunice i jame tipične za srednjoeuropski prostor.⁶¹ Badenska je privreda sve više stočarska, ali je u našim krajevima još uvijek uvelike poljodjelska, a ni metalurgija nije imala većeg značaja. U pogrebnom ritusu prevladava inhumacija, ali ova kultura u panonsko-podunavski prostor uvodi novi ritus, incineraciju. On je nesumnjivo južnog porijekla i osobito je izražen u pretklasičnoj fazi.⁶² Ova je kultura prva uvela kola, na četiri kotača, što je velik događaj u povijesti čovječanstva.⁶³ Južna granica badenske kulture u ovom dijelu Panonije bila je Sava. Nema je dakle u Bosanskoj Posavini jer

⁵⁴ Lozuk 1993, 33; Lozuk 1998, 10.

⁵⁵ Lozuk 1987, 17; Lozuk 1993, 33.

⁵⁶ Lozuk 1987, 15, 16; Lozuk 2000, 34.

⁵⁷ Lozuk 2000, 34.

⁵⁸ Marković 1994, 30.

⁵⁹ Težak-Gregl 1998, 122.

⁶⁰ Marković 1994, 30.

⁶¹ S. Dimitrijević, *Badenska kultura*, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979, 198, 199 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dimitrijević 1979a)

⁶² Težak-Gregl 1998, 122, 123.

⁶³ Dimitrijević 1979a, 233.

su južno od Save tada prisutne lasinjske populacije. Badenske kulture na slavonsko-srijemskom prostoru nestaje u njenoj klasičnoj fazi kada ju smjenjuje kostolačka.⁶⁴

Lasinjska kultura se javlja prije badenske, a onda traje usporedno s njom. Na ovim je prostorima prisutna u sjevernoj Bosni (Donji Klakar, Bosanski Brod, Derventa – Vis i dr.), Požeškoj kotlini (Jakšić, Gradac – Pašnjak, Ašikovci i dr.) i zapadno od Orljave. Lasinjska naselja činile su većinom zemunice, a nalazila su se na brežuljkastim predjelima visine oko 200 m. Taj je teren omogućavao mješovitu, stočarsko-zemljoradničku privredu. Bilo je i naselja uz Savu koja su bila sojenička. Ova kultura je bila na nižem razvojnem stupnju od badenske. Naselja sugeriraju da nije bilo društvenog raslojavanja ni većih imovinskih razlika. Na brodskom području vjerojatno je bila na periferiji naprednije badenske kulture.⁶⁵ Evidentirana je samo u G. Bebrini (Okukalj) zajedno s badenskim slojem. Lasinjska keramika tu je import što znači da su na brodskom području u ranom eneolitiku živjeli nosioci badenske kulture.⁶⁶ Lasinjska kultura je zapravo kasnoneolitička manifestacija u kojoj su odlike eneolitika slabo izražene.⁶⁷

Kostolačka kultura utvrđena je na samo 4 lokaliteta: Gornja Bebrina – Okukalj, Klokočevik – Gardun grad, Novigrad – kanal Krčevine i Donja Bebrina – Paljevine. Na svima, osim posljednjeg, prisutna je i badenska što potvrđuje da ju je kostolačka kultura ovdje naslijedila.⁶⁸ Unatoč malom broju lokaliteta s kostolačkim materijalom, ona je u Brodskom Posavlju svakako bila prisutna na što upućuje lokalitet Slavča kod Nove Gradiške. To je zasad najzapadniji lokalitet, odnosno zapadna granica rasprostiranja ove kulture u Hrvatskoj.⁶⁹ Ona je u međuriječju postepeno potisnula badensku,⁷⁰ a istodobno je odigrala važnu ulogu u formiranju vučedolske kulture.⁷¹

Nakon ranoeneolitičke badenske kulture u Brodskom Posavlju, s izuzetkom sporadičnih kostolačkih i vučedolskih nalaza (Gornja Bebrina – Okukalj, Donja Bebrina – Paljevine, Donja Vrba – Saloš), slijedi hijatus u naseljavanju koji obuhvaća srednji i kasni eneolitik te rano brončano doba, a to je period od ca. 1400 godina.⁷² Iako treba imati na umu nedovoljnu istraženost terena, iznenađujuće je mal broj vučedolskih lokaliteta i nalaza s obzirom na golem

⁶⁴ Mimica 2009, 25, 185.

⁶⁵ Marković 1994, 31.

⁶⁶ Lozuk 1987, 16.

⁶⁷ Težak-Gregl 1998, 115.

⁶⁸ Lozuk 1987, 16.

⁶⁹ G. Skelac, *Prapovijesno nalazište Slavča*, OA 21, 1997, 223.

⁷⁰ Dimitrijević 1979a, 231.

⁷¹ S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979, 340 (dalje ćemo u tekstu kotistiti Dimitrijević 1979b).

⁷² Lozuk 1998, 10; Lozuk 2000, 34.

prostor koji je ta kultura zauzimala i blizinu njenog ishodišta. Čini se stoga vjerojatnijim da njenim nosiocima Brodsko Posavlje iz nekog razloga nije bilo privlačno za naseljavanje.⁷³ Vučedolska kultura je potisnula i badensku i kostolačku. To je najreprezentativnija i po mnogo čemu najzanimljivija eneolitička pojava sjevernobalkansko-panonskog prostora. Obuhvaća kasni eneolitik, a njen treći horizont tzv. postvučedolskih manifestacija pripada već ranom brončanom dobu. Više je teza o njenom porijeklu, no danas je prihvaćeno da je nastala na prostoru istočne Slavonije i Srijema kao rezultat velikih etničkih promjena što su ih izazvale migracije istočnih stepskih naroda, odnosno tzv. druga seoba stepskih naroda koja se obično povezuje s Indoeuroljanima. Njezini su korijeni međutim u oživljenoj neolitičkoj, točnije sopotskoj tradiciji obogaćenoj utjecajima eneolitičke kostolačke kulture. U njoj se dakle stapaju nova dostignuća istoka, u prvom redu metalurgija, i nasljeđe panonsko-podunavskog neolitika.⁷⁴ Vučedolska kultura označava tri vremenska horizonta tijekom kojih se širila na sve veće područje, da bi u završnim fazama prekrivala golem prostor od Praga i južnih obronaka Karpata do Šumadije i južne Bosne te od Beča i Ljubljane do rumunjskog Banata. Dva su osnovna tipa vučedolskih naselja: na povišenim lesnim terasama uz rijeke te gradinska. Potonja su većinom bila utvrđena dotjerivanjem strmih padina telova ili palisadama.⁷⁵ Naselja su bila stalna i često dugotrajna, a objekti uglavnom četvrtaste nadzemne kuće s podom od dobro nabijene ilovače.⁷⁶ Na društveno raslojavanje ukazuje i pogrebni ritus: vučedolskim svijetom nedvojbeno je vladao rodovski principat, čvrsta rodovska hijerarhija s jasno izdvojenim kneževskim slojem.⁷⁷ Prevladavajući ritus bila je inhumacija, u zgrčenom položaju, ali je na mađarskim i slovačkim lokalitetima poznata i incineracija. Važnu ulogu imala je metalurgija o čemu primjerice svjedoče sjekirice iz Vučedola i bodeži iz Sarvaša. Ipak, najveće tehnološke i umjetničke dosege ova je kultura ostvarila u oblikovanju keramičkog posuđa, osobito finog bikoničnog.⁷⁸ Privreda je u prvim fazama bila pretežno zemljoradnička, a u kasnoj stočarska što je posljedica povlačenja vučedolskih populacija u naselja gradinskog tipa, u brdske i planinske predjele. Takav je privredni zaokret zasigurno omogućio veliku mobilnost tih populacija, a to onda, zajedno s vojnima, ekonomskom i društvenom superiornošću, vučedolsku ekspanziju. Na tako velikom teritoriju kulturna kohezija s vremenom je slabila pa se vučedolska kultura u drugom vremenskom horizontu raspala na sedam regionalnih tipova. Brodsko Posavlje pripadalo je

⁷³ Lozuk 1987, 17; Lozuk 2000, 34, 35.

⁷⁴ Težak-Gregl 1998, 135.

⁷⁵ Dimitrijević 1979b, 274, 281.

⁷⁶ Težak-Gregl 1998, 136, 282.

⁷⁷ Dimitrijević 1979b, 304.

⁷⁸ Mimica 2009, 25.

slavonsko-srijemskom tipu koji se prostirao u međuriječju od Zemuna do Križevaca, u hrvatskoj i mađarskoj Baranji te sjevernoj Bosni. To je najmanje poznat i nalazima evidentiran tip vučedolske kulture.⁷⁹

Nekoliko je pretpostavki o tome kako je u međuriječju Save i Drave došlo do otkrića i primjene bakra, najvažnije tehnološke inovacije eneolitika. Po jednoj bakar se mogao naći u prirodi kao samorodan metal, po drugoj je dospio migracijama iz jugoistočne Europe. Tamo je naime proizvodnja bakra bila poznata skoro 1000 godina ranije, a u Anadoliji već u 7. tisućljeću pr. Kr.⁸⁰ Bakrene i zlatne predmete sporadično izrađuju već kasnoneolitičke kulture međuriječja, u ranom eneolitiku ih je više, ali su to i dalje rijetki nalazi. Prava eksploatacija i obrada bakra, sa svim ekonomskim i društvenim implikacijama, počinje u kasnom eneolitiku. Eneolitik je period za koji se obično veže seoba Indoeuropljana, predaka svih kasnijih prapovijesnih i povijesnih etnosa Europe. I o njihovu porijeklu i vremenu seobe u Europu postoji više teorija koje se, osim na arheološkim, temelje i na paleolingvističkim istraživanjima. Potonja su pokazala da su Indoeuropljani prije raseljavanja živjeli na eneolitičkom kulturnom stupnju, a njihovo matično područje određivano je ovisno o pojedinoj teoriji: od srednje Europe do Urala i stepske zone crnomorskog primorja na jugu, sjeverna i srednja Europa, dok autohtona teorija pretpostavlja kontinuirani razvoj iz eneolitičkog supstrata.⁸¹ Iako neka istraživanja sugeriraju da su u ove krajeve mogli doći još u neolitiku, najvjerojatnije je da su prvi Indoeuropljani nosioci badenske i vučedolske kulture. Miješanjem tih pridošlih stepskih populacija s neolitičkim supstratom nastala je nova indoeuropska populacija iz koje su se kasnije razvili Protoiliri.⁸²

Brončano doba označilo je promjene na svim poljima života prapovijesnih zajednica. Nove populacije s istoka i jugoistoka, razne indoeuropske grupe koje su u nekoliko navrata nailazile i naseljavale karpatsko Podunavlje, posve su promijenile zatečeno društvo. Započeo je razvoj koji će stoljećima dalje uglavnom teći mirno, a nova previranja dogodit će se potkraj 2. tisućljeća pr. Kr. Privreda je i dalje bila tradicionalna, zemljoradnička i stočarska, no metalurgija bronce unijela je promjene u društvenoj strukturi slične onima u eneolitiku, samo intenzivnije: nastaju bogati i moćni staleži obrtnika i trgovaca. Za osiguravanje novih bogatstava bila je potrebna jaka vojska što je dovelo i do stvaranja moćnog ratničkog

⁷⁹ Dimitrijević 1979b, 305, 306.

⁸⁰ Marković 1994, 32.

⁸¹ B. Jovanović, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979, 400 (dalje ćemo u tekstu koristiti Jovanović 1979).

⁸² Marković 1994, 32.

staleža.⁸³ Kako je rečeno, veći dio ranog brončanog doba Brodskog Posavlja zasad ostaje praznina u kronološkom slijedu. Evidentiran je samo jedan lokalitet iz tog perioda (Novigrad – Gradina) i to s malo nalaza.⁸⁴ Međuriječje je tada u znaku vinkovačke kulturne grupe koja se prostirala od Srijema do sjeverozapadne Hrvatske te od Balatona do dinarske zone u Bosni. Naselja se podižu na visokim riječnim terasama pogodnima za obranu ili na istaknutim brežuljcima. O ostalim segmentima ove grupe postoji vrlo malo podataka. Zna se da je pokapanje bilo biritualno: inhumacija u zgrčenom položaju, na boku i incineracija u urnama. Od nalaza najviše je keramike koja je siromašna ornamentikom.⁸⁵ To je zajedničko svim grupama podunavsko-balkanskog kompleksa ranog brončanog doba, kojem pripada i vinkovačka, jer se težište s keramičke prebacuje na proizvodnju metalnih, prvenstveno brončanih predmeta. I ti su metalni predmeti međutim vrlo rijetki i vjerojatno rezultat trgovine s istočnim kulturama.⁸⁶ Vinkovačka grupa je u vrijeme svoje pune razvijenosti u srijemsko-slavonskom području izvršila ekspanziju prema zapadu. Time je oslobodila svoje matično područje koje preuzima vatinska grupa. Ona je nastala u srpsko-vojvođanskom Podunavlju.⁸⁷

Srednje brončano doba (Re B1 – Re C, 1600.-1300. pr. Kr.) međuriječja i Bosanske Posavine slabo je istraženo. Već krajem ranog brončanog doba taj se prostor otvara utjecajima Podunavlja što se ogleda u širenju vatinske grupe. Najzapadniji zasad evidentirani lokalitet je Novigrad na Savi gdje je vatinska keramika nađena zajedno s licenskom. Taj dio međuriječja i Bosanska Posavina ne mogu se međutim smatrati integralnim područjem ove grupe, već samo odrazom njenih jačih ili slabijih kulturnih utjecaja. Glavnina materijala pripada mlađoj, vatinsko-vršačkoj fazi kad je grupa na vrhuncu i širi se prema zapadu. Područje zapadno od linije Sl. Brod – Donji Miholjac je gotovo neistraženo pa su nemoguće bilo kakve tvrdnje.⁸⁸ Od licenske keramike na brodskom području poznata je samo spomenuta iz Novigrada. Na tom, kao i na svim ostalim lokalitetima u međuriječju, ona dolazi uvijek zajedno ili s vatinskom ili s transdanubijskom inkrustiranom keramikom, pa se licenska keramika u

⁸³ N. Majnarić-Pandžić, *Brončano i željezno doba*, u: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998, 167, 169, 170 (dalje ćemo u tekstu koristiti Majnarić-Pandžić 1998).

⁸⁴ Lozuk 1993, 33; Lozuk 1998, 10.

⁸⁵ M. Garašanin, *Vinkovačka grupa*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 472, 473 (dalje ćemo u tekstu koristiti Garašanin 1983).

⁸⁶ M. Garašanin, *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 466, 469 (dalje ćemo u tekstu koristiti Garašanin 1983a).

⁸⁷ Majnarić-Pandžić 1998, 173.

⁸⁸ N. Majnarić-Pandžić, *Srednje brončano doba savsko-dravskog međuriječja i Bosanske Posavine*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 497, 501 (dalje ćemo u tekstu koristiti Majnarić-Pandžić 1983).

međuriječju ne može izdvojiti kao samostalna kultura.⁸⁹ U srednje brončano doba datira se i desetak lokaliteta iz Brodskog Posavlja (Sl. Brod – Galovo, Gornja Bebrina – Biđevi, Donja Bebrina – Malo selište, Stari Slatinik – Jelas polje i dr.) koji se pripisuju tzv. brodskoj kulturi, odnosno bebrinskom facijesu hatvanskog kompleksa.⁹⁰ H. Kalafatić smatra da materijal s tih lokaliteta pripada grupi Barice-Gređani s prijelaza srednjeg i kasnog brončanog doba te da nazivi brodska kultura i bebrinski facijes hatvanske kulture nisu utemeljeni.⁹¹ Ipak, podatci o toj pojavi su oskudni pa se zasad ne mogu donijeti konačni zaključci.⁹² Broncu na brodskom području susrećemo također od srednjeg brončanog doba. To zakašnjenje tumači se činjenicom što na tom prostoru nema nalazišta kositrene rude, a prvi brončani predmeti, i tada još uvijek rijetki, potječu iz radionica u Erdelju ili srednjoj Bosni.⁹³ Kositar se općenito nabavljao s atlantskih obala, možda i srednje Europe (Češko Rudogorje ili manja ležišta u Slovačkoj). Tako se razvila razgranata trgovačka mreža preko cijele Europe i nove komunikacije na velike udaljenosti.⁹⁴

Kasno brončano doba (Re D – Ha B3, 1300.-750. pr. Kr.) obilježeno je velikim etničkim i kulturnim previranjima u srednjoj i južnoj Europi. Unatoč tome, na tom se velikom prostoru razvila kultura polja sa žarama čiji nosioci po svoj prilici nisu pripadali istom etničkom kompleksu. Previranja se dovode u vezu s tzv. prvom egejskom seobom s kraja 13. st. pr. Kr. Njeno je ishodište moglo biti u srednjem Podunavlju što negira ranije poistovjećivanje nosilaca kulture polja sa žarama s Protoilirima i Ilirima, no svakako je mogla biti riječ o nekoj indoeuropskoj skupini.⁹⁵ U kasnom brončanom dobu povećala se gustoća stanovništva, odgovarajući životni standard i posljedično društvena diferencijacija.⁹⁶ Metalurgija bronce bila je na vrhuncu što je bio uvod u starije željezno doba i početak historijskog razdoblja. To je bila i posljednja etapa razvoja prije konačnog formiranja prvih etničkih zajednica Europe u čemu su nosioci kulture polja sa žarama odigrali važnu ulogu.⁹⁷ Tu su kulturu činile zasebne

⁸⁹ K. Vinski-Gasparini, *Litzen-keramika savsko-dravskog međuriječja*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 490 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vinski-Gasparini 1983).

⁹⁰ Majnarić-Pandžić 1983, 494; Lozok 1998, 11.

⁹¹ H. Kalafatić, *Prilog poznavanju odnosa grupe Barice-Gređani, bebrinskog tipa hatvanske kulture, brodske kulture i posavske kulture*, OA 35, 2011, 41-63.

⁹² Majnarić-Pandžić 1983, 494; Lozok 2000, 35.

⁹³ Marković 1994, 33.

⁹⁴ Majnarić-Pandžić 1998, 169.

⁹⁵ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 547, 549 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vinski-Gasparini 1983a).

⁹⁶ Marković 1994, 33.

⁹⁷ Majnarić-Pandžić 1998, 194.

regionalne grupe koje povezuje jednak ukopni ritis: incineracija u žarama, u ravnim grobovima s prilozima, na većim nekropolama.

Život na brodskom području doživljava procvat o čemu svjedoči preko 60 otkrivenih lokaliteta različitog karaktera. Tome je pogodovao njegov povoljan strateški i prometni položaj te blizina rudom bogatih područja u Bosni.⁹⁸ U kasnom brončanom dobu grade se četverokutne nadzemne kuće od blata i drveta, često poput sojenica na močvarnom terenu. Više je takvih naselja u Brodskom Posavlju, a najvažnija su Završje – Gradiše, Sibinj – Visovac, Ruščica – Vretena, Sl. Brod – Spomen-dom Đ. Salaja i Bjeliš te Garčin – Ilijanska šuma. Također je važno spomenuti nekropole Vranovci – Gomilice, Oriovac i Stari Perkovci – Dobrevo. Tu se radi o tzv. gređanskom tipu grobova što znači da su spaljene kosti pokojnika pokrivene žarama.⁹⁹

Stariju fazu kasnog brončanog doba (Br D i Ha A, ca. 1300.-1000. pr. Kr.) Brodskog Posavlja obilježavaju dvije kuturne grupe. Prva je virovitička grupa (Br D, 13. st. pr. Kr.) koja se prostirala u međuriječju od Kalnika i Medvednice do Sotina te u sjevernoj Bosni. Od lokaliteta poznati su Oriovac, Brodski Stupnik – Mrsunjski lug, Sl. Brod i možda Novigrad. Nalazi su oskudni, a specifičnost grupe je obredno razbijanje keramike nad grobom kojeg kasnije u međuriječju nema. Grupa je izvršila snažnu ekspanziju u sjevernu Bosnu. Tu kao varijanta egzistira i dalje, kroz 12. i 11. st. pr. Kr., dok ju na matičnom prostoru, u međuriječju naglo zamjenjuje grupa Zagreb.¹⁰⁰ To je druga kulturna grupa starije faze kasnog brončanog doba koja je obuhvaćala približno isti teritorij kao i virovitička, tj. veći dio međuriječja (lokaliteti Sl. Brod i Novigrad – Gradina) kroz Ha A stupanj (12. i 11. st. pr. Kr.). Srodna je s kulturnim krugom Baierdorf-Velatice što se, osim u određenim oblicima keramike, vidi i u istovremenom polaganju žara u kamene škrinje i u običnu zemljanu jamu. Taj je način ukapanja stran svim ostalim grupama kulture polja sa žarama.¹⁰¹

Neki autori područje Posavine, pa time i Brodskog Posavlja, izdvajaju iz spomenutih grupa kasnog bronačnog doba međuriječja te ga pripisuju dvjema grupama lokalnog karaktera, Gređani-Barice i Novigrad-Donja Dolina.¹⁰² Prva, starija grupa po jednim je istovremena i vrlo srodna s grupom Virovitica. Njena naselja bila su na gredama uz rijeke i sojeničarska. Mrtvi su spaljivani zajedno s nošnjom, a njihovi ostatci polagani su na dno grobne jame. Jama je zatim poklopljena većom zdjelom koja je karakteristična za ovu

⁹⁸ Lozuk 1987, 21; Lozuk 1993, 33; Lozuk 1998, 11; Lozuk 2000, 35.

⁹⁹ Lozuk 1998, 11.

¹⁰⁰ K. Vinski-Gasparini 1983a, 552-559.

¹⁰¹ Ibid., 559, 566-569, 576.

¹⁰² Majnarić-Pandžić 1998, 193 (karta), 204 (karta), 205; D. Ložnjak Dizdar, *Brončano doba*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 81 (dalje ćemo u tekstu koristiti Ložnjak Dizdar 2009).

grupu.¹⁰³ Ovoj grupi bi, kako je rečeno, pripadao i materijal ranije pripisivan tzv. brodskoj kulturi. Po drugima, grupa Gređani-Barice istovremena je (ca. 1300.-1050. pr. Kr.) s grupom Zagreb od koje je znatno skromnija. Nakon nje dolazi mlađa, grupa Novigrad-Donja Dolina koja je izdvojena na temelju nalaza iz velikih naselja na eponimnim lokalitetima. Ona traje kroz mlađi period kasnog brončanog doba, stupanj Ha B (ca. 1050.-750. pr. Kr.).¹⁰⁴

Bosansku Posavinu u kasnom brončanom dobu obuhvaćala je kultura polja sa žarama sjeverne Bosne. Nastala je prodorom populacija virovitičke grupe preko Save početkom kasnog brončanog doba, a potrajala do njegova kraja. Na nekropolama (Odžak – Pivnica, Mala Brusnica – Krčevine, Derventa – Vis) vidljivi su utjecaji i virovitičke grupe, čija je regionalna varijanta, i grupe Zagreb, odnosno Baierdorf-Velatices s kojom je istovremena. Utvrđeno je nekoliko tipova naselja: gradinska, ravničarska otvorena, sojenička i u špiljama. Zašto je na jednom geomorfološkom prostoru prisutno više tipova, nije razjašnjeno. Gradinska su naselja Vis i Pivnica što je općenito najčešći tip i nije služio isključivo u obrambene svrhe. Gradine su u sjevernoj Bosni tipičan oblik naselja od eneolitika sve do Kelta i Rimljana. Osnovni oblik nastambe je jednodobna kuća pravokutnog oblika, zidova od drvenih balvana, pruća i zemlje. Ukopni ritus jednak je virovitičkom (prilozi, obredno razbijanje posuda, kosti poklopljene zdjelom), s tom razlikom što su spaljene kosti polagane direktno na zemlju, a ne u žaru kao u virovitičkoj grupi.¹⁰⁵

Jedinstven arheološki fenomen brončanog doba su ostave čiji se broj u kasnom brončanom dobu naglo povećao, posebno u međuriječju. Sl. Brod s okolicom izuzetno je važno područje za njihovo proučavanje budući da ih je tu otkriveno 20-ak, s više tisuća različitih brončanih predmeta: oruđa i oružja, nakita, pogača sirove bronce te posuda i kalupa za lijevanje. Smještene su uglavnom uz Savu kao i većina naselja i nekropola, a najznačajnije su Brodski Varoš – Jarača, Sl. Brod – Bjeliš I, Bjeliš II i Livadićeva ulica te Poljanci – Donje polje (više ostava).¹⁰⁶ S obzirom na njihov broj, tipološku i kronološku povezanost, može se pretpostaviti postojanje jakog metalurškog i kulturnog centra kome je moralo pripadati i naselje u Novigradu.¹⁰⁷ Osim toga, postojanje metalurškog centra može se pretpostaviti na svakom pogodnom prijelazu Save pa tako i u Sl. Brodu jer se bronca najvjerojatnije nabavljala u Bosni i dalje distribuirala po južnoj Panoniji.¹⁰⁸ Ostave se općenito mogu

¹⁰³ Ložnjak Dizdar 2009, 81.

¹⁰⁴ Majnarić-Pandžić 1998, 193 (karta), 204 (karta), 205.

¹⁰⁵ K. Vinski-Gasparini 1983a, 554 i d.

¹⁰⁶ Ložuk 1998, 11; Ložuk 2000, 35.

¹⁰⁷ K. Vinski-Gasparini, *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 652 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vinski-Gasparini 1983b).

¹⁰⁸ Ložuk 1987, 23; Ložnjak Dizdar 2009, 81.

podijeliti na sakralne, koje su ukapane kao dio kulta, i profane, koje su blago ljevača bronce ili putujućih trgovaca. Nije isključeno ni da su razlog ukapanja bila nesigurna vremena i ratovi što je nedvojbeno bila praksa u antici i srednjem vijeku. Najviše ostava s brodskog područja pripada horizontu II (Br D i Ha A1, kr. 13. i 12. st. pr. Kr.), odnosno grupi Zagreb, koje karakterizira velik broj oružja i dijelova ratničke opreme.¹⁰⁹ Iz horizonta III (Ha A2, 11. st. pr. Kr.) je ostava u Donjoj Bebrini, iz horizonta IV (Ha B1, 10. st. pr. Kr.) ostava u Sl. Brodu, a iz horizonta V (Ha B2 i Ha B3, 9. i 8. st. pr. Kr.) ostava u Cigleniku (Ha B3). S obzirom na sadržaj ostava u Sl. Brodu i okolici, čini se da su pripadale putujućim majstorima ljevačima.¹¹⁰ Raspored pojedinih ostava indicira postojanje komunikacija koje su korištene još od sred. 2. tis. pr. Kr. Jedna je išla dolinom Save, u smjeru istok-zapad (ostave Pričac, Zbjeg, Gornja Močila, Donja Bebrina), prapovijesnom posavskom trasom koja i u ovom razdoblju pokazuje svoju važnost.¹¹¹ Tri su vodile k Savi u smjeru sjever-jug sugerirajući da su tu bili i riječni prijelazi. Jedna je vodila upravo do Sl. Broda (ostave Gornji Slatinik, Podcrkavlje, Gornja Vrba, Sl. Brod).¹¹²

U kasnom brončanom dobu postojalo je naselje u samom centru Sl. Broda. Prostiralo se po prilici od Starčevićeve ulice na sjeveru do Save na jugu te do Tvrdave na zapadu. Na to upućuju nalazi iz zapadnog dijela Starčevićeve ulice (1989. i 2002. god.), Šetališta braće Radić 3 (1997. god.) i Trga I. Brlić-Mažuranić (2002. i 2003. god.). Naselje se datira u stariju fazu kasnog brončanog doba, 1300.-1000. pr. Kr. (Br D i Ha A). Oštećeno je kasnijim gradnjama i slojevima budući da je ovo područje naseljavano od tada sve do danas.¹¹³ Nalazilo se dakle na mjestu buduće panonske i rimske Marsunije, a pripadalo je nosiocima neke od triju grupa iz tog vremena – Virovitica, Zagreb i Gređani-Barice. Može li se ovo naselje smatrati jezgrom Marsunije i u kojoj mjeri, ovisi o tome smatraju li se nosioci kulture polja sa žarama u međuriječju Protopanonima, pretečama Panona, ili ne, odnosno postoji li u međuriječju kontinuitet između populacija kasnog brončanog i željeznog doba. Konkretnije, može se reći da ovisi o tome smatraju li se nosioci grupa Virovitica, Zagreb i Gređani-Barice pretečama Breuka, panonskog plemena koje je živjelo u Brod. Posavlju, s obje strane Save.¹¹⁴ Neki autori smatraju da takvog kontinuiteta nema i da nosioce kulture polja sa žarama ne možemo smatrati Protopanonima. Oni drže da nije moguće pobliže etnički odrediti bilo koju

¹⁰⁹ K. Vinski-Gasparini 1983b, 653 (karta), 655.

¹¹⁰ Ložnjak 1998, 11.

¹¹¹ K. Petrović, *Oriovac – prilozi za povijest mjesta*, Oriovac 1971, 26 (dalje ćemo u tekstu koristiti Petrović 1971); Marković 1994, 34; Ložnjak 2000, 35; Ložnjak Dizdar 2009, 81.

¹¹² Petrović 1971, 26; Ložnjak Dizdar 2009, 81.

¹¹³ L. Miklik-Ložnjak, *Razdoblje prapovijesti*, u: Katalog *Zaštitna arheološka istraživanja Trg Ivane Brlić-Mažuranić – Slavonski Brod*, Slavonski Brod 2006, 4, 5 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miklik-Ložnjak 2006).

¹¹⁴ Bojanovski 1993, 59.

grupu kasnog brončanog doba u međuriječju. Za razliku od Like, Istre i Dalmacije gdje je ustanovljen kontinuiran život populacija tijekom posljednjeg tisućljeća pr. Kr., a koje su kasnije antički izvori navodili pod njihovim etničkim imenima Japodi, Histri i Delmati, u međuriječju takvog kontinuiteta nije bilo.¹¹⁵ Prema toj teoriji, naselje iz kasnog brončanog doba u Sl. Brodu ne bi se moglo dovesti u vezu s Marsunijom, barem ne u užem, kulturnom (etničkom) smislu. Veći broj autora međutim ipak smatra da su nosioci kulture žarnih polja u međuriječju bili Protopanoni, tj. populacije među kojima su u kasnom brončanom dobu otpočeli etnogenetski procesi koji će tijekom željeznog doba dovesti do konačnog formiranja panonskih plemena zasvjedočenih u antičkim pisanim izvorima. Slično etnogenezi Ilira i Tračana. Po ovim autorima, nosioci kulture žarnih polja uglavnom su nesmetano, bez krupnijih populacijskih pomicanja nastavili život u željeznom dobu.¹¹⁶ To bi dakle značilo da su u kasnom brončanom dobu na području Brod. Posavlja živjeli preteče Breuka¹¹⁷ te da u naselju u centru Sl. Broda možda možemo prepoznati zametak panonske Marsunije. Mirko Bulat navodi da su upravo u kasnom brončanom dobu, među nosiocima kulture polja sa žarama nastali svi oni toponimi, hidronimi i etnonimi međuriječja koje spominju antički izvori, uključujući i toponim Marsunija.¹¹⁸ Takvo mišljenje, s obzirom na dvije navedene teorije, ostavlja opet i dva moguća porijekla tog toponima: on je ili protopanonski ili je nastao u grupi čiji je etnicitet nepoznat pa su ga kasnije Panoni (Breuci) od nje preuzeli, isto kao što su ga od Panona preuzeli Rimljani.

Kraj brončanog i početak željeznog doba u srednjoj i istočnoj Europi označen je upadom Trako-Kimerana s istoka. Te su konjaničke narode prema zapadu potisnuli Skiti upadom na područje današnje Ukrajine. Trako-Kimerani su pustošili naselja kulture polja sa žarama potiskujući njihove stanovnike u sigurnije brdovite predjele i utvrđena naselja.¹¹⁹ U Panoniji je njihov utjecaj najjači u srednjem Podunavlju, no to i dalje ne znači da su oni zaista upali na ove prostore.¹²⁰ Što se u tom smislu događalo u Posavini, zasad nije poznato. Evidentno je

¹¹⁵ Vinski-Gasparini 1983a, 646; Majnarić-Pandžić 1998, 195, 207.

¹¹⁶ M. Bulat, *Metalno doba u Slavoniji*, I. znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 69, 73 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bulat 1970); Petrović 1971, 26, 27; A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 757, 768 (dalje ćemo u tekstu koristiti Benac 1987); S. Gabrovec – B. Čović, *Zaključna razmatranja*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 924 (dalje ćemo u tekstu koristiti Gabrovec – Čović 1987); R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009, 44, 45 (dalje ćemo u tekstu koristiti Matijašić 2009).

¹¹⁷ Petrović 1971, 27.

¹¹⁸ Bulat 1970, 69. Odnosno neki danas nepoznat oblik od kojeg je nastao latinizirani oblik Marsunija.

¹¹⁹ Ibid., 72.

¹²⁰ Gabrovec – Čović 1987, 906, 927.

jedino da je dosad na prostoru Brod. Posavlja zabilježen mali broj arheoloških nalaza datiranih u razdoblje nakon 10. st. pr. Kr.¹²¹

4. 2. Željezno doba: Panoni i Kelti

Isto kao otkriće i primjena bakra pa bronce, tako su otkriće i primjena željeza imali dalekosežne ekonomske, materijalne, političke i kulturne implikacije.¹²² U srednjoj Europi te su promjene započele na prijelazu 2. u 1. milenij pr. Kr.,¹²³ a u savsko-dravskom međuriječju i Brod. Posavlju nešto kasnije, u 8. st. pr. Kr.¹²⁴ To je početak željeznog doba koje će na širem području Balkana i južne Panonije potrajati do rimskog osvajanja. Glavni generatori razvoja postaju metalurgija željeza i rudarstvo. Oni su uvjetovali razvoj trgovine što se vidi po importima raznih, prvenstveno luksuznih proizvoda iz visokorazvijenih mediteranskih zemalja, Grčke, Velike Grčke i Etrurije. Ti su predmeti pripadali istaknutijim pojedincima unutar plemena i roda koji su tu trgovinu vjerojatno i kontrolirali. Zanimljiva je pojava tzv. kneževskih grobova pod tumulima, s bogatim inventarom, već u starijem željeznom dobu. Oni su nedvojbeno pripadali bogatim ratnicima i plemenskoj aristokraciji. Sve to upućuje na društvenu stratifikaciju, izrazitu plemensko-rodovsku organizaciju s plemenskim prvacima (lat. *principes*, sing. *princeps*) na čelu. U željeznom dobu dolazi i do konačnog formiranja povijesnih etničkih zajednica.¹²⁵

Kako su se ti procesi odvijali u Brodskom Posavlju u starijem željeznom dobu ili halštatu (Ha B3 – Lt B2, ca. 750.-300. pr. Kr.), zasad nije poznato jer je taj period slabo arheološki evidentiran. Nalazi su sporadični pa gotovo da se radi o još jednom hijatu, što se može pripisati nedovoljnoj istraženosti.¹²⁶ Ustanovljeno je 15-ak lokaliteta, ali je uglavnom riječ o površinskim nalazima bez kulturnog konteksta. Prijelaz iz kasnog brončanog doba u halštat tijekom 8. st. pr. Kr. u Brod. Posavlju nije dokumentiran.¹²⁷ Ipak, neki lokaliteti kao što su

¹²¹ N. Majnarić-Pandžić, *Brodsko Posavlje u brončano i željezno doba – posljednja dva tisućljeća prije Krista*, u: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000, 112 (dalje ćemo u tekstu koristiti Majnarić-Pandžić 2000).

¹²² Bulat 1970, 72.

¹²³ Gabrovec, Čović 1987, 901, 903 (tablica).

¹²⁴ Majnarić-Pandžić 1998, 160 (tablica); Lozuk 1998, 12; Lozuk 2000, 35.

¹²⁵ Gabrovec, Čović 1987, 901, 916-918, 921.

¹²⁶ Lozuk 1998, 12; Majnarić-Pandžić 2000, 112.

¹²⁷ Lozuk 1987, 24, za lokalitete vidi katalog; Majnarić-Pandžić 2000, 112.

Donja Bebrina – kanal Selište I,¹²⁸ Klokočevik – Gardun,¹²⁹ Novigrad – Gradina,¹³⁰ Oprisavci – Gajna,¹³¹ Ruščica – Vretena,¹³² Ruščica – Podbrežje,¹³³ Sibinj – Visovac¹³⁴ i Slobodnica – Gredice¹³⁵ sugeriraju da se život ovdje vjerojatno nesmetano nastavio i u halštat.¹³⁶ To bi bilo u skladu s mišljenjem da su grupe kulture polja sa žarama u međuriječju halštat zasigurno dočekale na svom teritoriju uz tek djelomične migracije i djelomično prihvaćanje nove materijalne kulture koja je pristizala s istoka i zapada.¹³⁷ Valja svakako istaknuti da je Brod. Posavlje graničilo s dobro dokumentiranim grupama tog razdoblja koje ga, koliko je zasad poznato, nisu obuhvaćale, ali su na njega morale utjecati: s grupom Martijanec-Kaptol u Požeškoj kotlini, grupom Donja Dolina-Sanski Most u novogradiškom kraju te grupama Dalj i Bosut na istoku.¹³⁸ Pored Ruščice i Slobodnice, uže okolice Sl. Broda, halštatski nalazi otkriveni su i na dvije lokacije u gradu. Jedna se nalazi na obali Save kod Tvrđave,¹³⁹ druga na naselju Bjeliš.¹⁴⁰ Nije moguće utvrditi ima li prva lokacija kakve veze s naseljem iz kasnog brončanog doba.

Posavinom i Podravinom su i u halštat prolazile važne komunikacije koje su povezivale jugoistočni alpski prostor bogat željeznom rudom i Podunavlje. Iz istog su razloga bili važni južni pritoci Save koji su ove prostore povezivali s bosanskim planinama. Stoga se u Posavini može pretpostaviti velik broj naselja.¹⁴¹ Željezno doba primarno je obilježeno gradinskim naseljima koja se u panonsko-podunavskom području podižu upravo uz rijeke, na terasama. S druge strane, na tom je području manje gradina nego na njihovom klasičnom, prialpskom i dinarskom području. Slabije su i sačuvane budući da su građene od zemlje i drveta, a ne od kamena kao na klasičnom području. Taj je kontinentalni način gradnje poznat iz kasnog bronačnog doba, a zadržan je i kasnije, u mlađem željeznom dobu. Može se reći da je u željeznom dobu život najintenzivniji u planinskim predjelima i visinskim naseljima kao i to da je gustoća naseljenosti rasla svuda osim možda u nizinskim krajevima.¹⁴² To je bio slučaj u

¹²⁸ Lozuk 1987, katalog, 8, 9.

¹²⁹ Ibid., katalog, 31, 32.

¹³⁰ Ibid., katalog, 41, 42.

¹³¹ Ibid., katalog, 45.

¹³² Ibid., katalog, 60, 61.

¹³³ Neobjavljeno; Lozuk 2000, 35.

¹³⁴ Lozuk 1987, katalog, 64.

¹³⁵ Neobjavljeno; Lozuk 2000, 35.

¹³⁶ Lozuk 1987, 24; Lozuk 2000, 35; Majnarić-Pandžić 2000, 112.

¹³⁷ Bulat 1970, 72; Gabrovec, Čović 1987, 924; Lozuk 1998, 12.

¹³⁸ Majnarić-Pandžić 1998, 220 (karta); Majnarić-Pandžić 2000, 112.

¹³⁹ Lozuk 1987, katalog, 69, 70. To je zapravo lokacija Spomen-dom Đ. Salaja.

¹⁴⁰ Neobjavljeno; Lozuk 2000, 35.

¹⁴¹ Majnarić-Pandžić 2000, 113; M. Dizdar, *Željezno doba*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 85 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dizdar 2009).

¹⁴² Gabrovec, Čović 1987, 911, 912, 926.

međuriječju kada se halštatske populacije povlače prema zapadu, u sigurniji alpski prostor bogat željeznom rudom, ključnim resursom ovog doba.¹⁴³

Neovisno o tome zastupaju li tezu diskontinuiteta ili tezu kontinuiteta među populacijama kasnog brončanog i željeznog doba, autori su suglasni da su panonska plemena, što znači i Breuci, etnički konačno formirana u željeznom dobu. Neki smatraju da se to zbilo u mlađoj fazi halštata.¹⁴⁴ Po analogiji s teorijom o etnogenezi Ilira Alojza Benca, koju uostalom i on sam povlači, moglo bi se reći da su od Protopanona iz kasnog brončanog doba na prijelazu u halštat i njegovoj starijoj fazi nastali Prapanoni, a od njih u mlađoj fazi halštata oni Panoni koje spominju antički pisci.¹⁴⁵ Drugi autori smatraju da se ta etnička imena, budući da su ti pisani izvori nastali ipak puno kasnije u odnosu na halštat, mogu retrogradno pripisati samo onim halštatskim grupama kod kojih je nedvojbeno utvrđen etnički i kulturni kontinuitet kroz cijeli posljednji milenij stare ere, što s Panonima nije slučaj. Njihovo konačno formiranje stoga prebacuju u laten.¹⁴⁶ Aleksandar Stipčević također nije sklon Benčevoj tezi jer smatra malo vjerojatnim da su etnogeneze tekle tako pravocrtno na cijelom ilirsko-panonskom području.¹⁴⁷

Skromni halštatski nalazi na području Sl. Broda ne ostavljaju mjesta bilo kakvim sigurnim tvrdnjama. Ne zna se što se dogodilo s pretpostavljenim naseljem iz kasnog brončanog doba i je li možda u halštatu nastala prapovijesna Marsunija. Potonje je moguće pretpostaviti samo načelno, na temelju nekoliko dodatnih hipoteza. Ime je nekom prapovijesnom naselju dalo pleme koje ga je osnovalo ili na čijem se teritoriju naselje nalazilo.¹⁴⁸ Uglavnom se smatra da je, kako će to kasnije biti objašnjeno, toponim Marsunija panonskog porijekla, a ona se nalazila na teritoriju panonskih Breuka.¹⁴⁹ Ako se k tome prihvati spomenuto mišljenje da je etnogeneza panonskih plemena završena u halštatu, slijedi mogućnost da je tada mogla nastati i Marsunija, odnosno breučko naselje koje je nosilo neko nepoznato panonsko, ali svakako etimološki srodno ime. Bitno je napomenuti kako je i u ovom periodu prapovijesti Brod. Posavljem prolazio važan trgovački put.

¹⁴³ Majnarić-Pandžić 1998, 221, 222.

¹⁴⁴ Benac 1987, 757; Dizdar 2009, 86.

¹⁴⁵ Benac 1987, 757; Matijašić 2009, 45.

¹⁴⁶ Gabrovec i Čović (1987: 927, 928) ističu da je kontinuitet na zapadnom Balkanu pouzdano utvrđen za japodsku, liburnsku, histarsku, srednjodalmatinsku i srednjobosansku grupu.

¹⁴⁷ A. Stipčević, *Iliri: povijest, kultura, život*, II. dopunjeno izdanje, Zagreb 1989, 18, 19 (dalje ćemo u tekstu koristiti Stipčević 1989). Govoreći općenito o Ilirima, autor u ovom djelu govori između ostalog i o panonskim plemenima u međuriječju jer ih smatra dijelom većeg ilirskog korpusa na zapadnom Balkanu (usp. str. 27).

¹⁴⁸ M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena*, Zagreb 2004, 187 (dalje ćemo u tekstu koristiti Marković 2004).

¹⁴⁹ Bulat 1970, 69; Bojanovski 1993, 61; M. Zaninović, *Breuci od Sirmija do Marsonije*, OA 27, 2003, 443 (dalje ćemo u tekstu koristiti Zaninović 2003). Više o porijeklu imena Marsunija vidi na str. 56.

U 1. pol. ili sred. 5. st. pr. Kr. (Lt A), kad u srednjoj Europi započinje mlađe željezno doba ili laten, na zapadnom Balkanu još uvijek traje halštat. Tako se u međuriječju sred. 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. (Ha D2 – Lt A) prvo javljaju utjecaji iz tada već latenizirane (keltizirane) Panonije sjeverno od Drave. To je dovelo do formiranja tzv. panonskog stila koji se prepoznaje na dijelovima ženske nošnje iz grobova. Mnogi od tih predmeta izrađeni su u lokalnim južnapanonskim radionicama dok importi svjedoče o trgovini s okolnim krajevima, Dolenjskom, sjevernom Panonijom, donjim Podunavljem i Balkanom.¹⁵⁰ U 4. st. pr. Kr. (Lt B1, stariji Lt B2) u međuriječju se javljaju i prvi importi latenske kulture, ali i latenski materijal koji sa sobom donose određene skupine Kelta. One u sve većem broju pristižu iz pravca sjevera i sjeverozapada, tj. s područja Češke i Moravske te sjeverne Italije i Alpa.¹⁵¹ Latenizacija materijalne kulture u međuriječju osobito je naglašena u završnoj fazi halštata, u 2. pol. 4. st. (stariji Lt B2). Prožimanjem tih novih, keltskih strujanja i populacija s autohtonim halštatskim, panonskim supstratom nastaje prijelazna kasnohalštatsko-ranolatenska kultura čiji su nositelji još uvijek pretežno Panoni, ali uz stalan porast broja Kelta. Te dvije skupine plemena u toj početnoj, prijelaznoj fazi žive izmiješane i bez konflikata.¹⁵² Grupe Kelta iz 4. st. pr. Kr. predstavljaju njihov prvi doseljenički val na ove prostore.¹⁵³ Nives Majnarić-Pandžić smatra kako su upravo u toj prijelaznoj fazi 5. i 4. st. pr. Kr. iz tog miješanja panonskog i keltskog elementa nastali Breuci.¹⁵⁴

Matično područje Kelta nalazilo se oko gornjih tokova Dunava, Rajne i Rone. Odatle u 2. pol. 5. st. pr. Kr. (Lt A) kreću njihove seobe u kojima će do poč. 3. st. pr. Kr. preplaviti Europu od Atlantika do Egejskog i Crnog mora.¹⁵⁵ U 2. pol. 4. st. pr. Kr. naseljavaju Panonsku nizinu i srednje Podunavlje.¹⁵⁶ U međuriječje u većem broju dolaze kr. 4. i poč. 3. st. pr. Kr. S tim prvim valom Kelta počinje laten (mlađi Lt B2 – Lt D2, ca. 300. god. – kr. 1. st. pr. Kr.) na tom području što znači i u Brod. Posavlju.¹⁵⁷ Kelti se u južnoj Panoniji i Podunavlju zadržavaju iz ekonomskih razloga, a to su ležišta ruda u obližnjim alpskim i dinarskim krajevima, ali nadasve iz strateških. Naime, glavni cilj njihovih kretanja prema

¹⁵⁰ Dizdar 2009, 88.

¹⁵¹ N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970, 68, 77, 78 (dalje ćemo u tekstu koristiti Majnarić-Pandžić 1970); Stipčević 1989, 37; Dizdar 2009, 87, 89; A. Domić-Kunić, *Jugoistočna Panonija u antičkim literarnim vrelima*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 221, 222 (dalje ćemo u tekstu koristiti Domić-Kunić 2009).

¹⁵² B. Jovanović, *Istočna grupa*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 852 (dalje ćemo u tekstu koristiti Jovanović 1987); Dizdar 2009, 89.

¹⁵³ Domić-Kunić 2009, 223.

¹⁵⁴ Zaninović 2003, 444: Usmeno priopćenje autoru.

¹⁵⁵ B. Jovanović, *Uvod*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 807 (dalje ćemo u tekstu koristiti Jovanović 1987a); Dizdar 2009, 90.

¹⁵⁶ Jovanović 1987a, 807.

¹⁵⁷ Majnarić-Pandžić 1970, 68; Petrović 1971, 27; Majnarić-Pandžić 1998, 160 (tablica); Lozuk 2000, 35.

jugu bila je pljačka bogatih krajeva Makedonije i Grčke pa u južnoj Panoniji stvaraju vojne centre, osiguravaju zaleđe i čekaju povoljan politički trenutak budući da je makedonska država još bila jaka. Slabjeti je počela nakon smrti Aleksandra Makedonskog 323. pr. Kr. što su Kelti i iskoristili.¹⁵⁸ Makedoniju su opustošili i došli u Grčku, ali su 279. pr. Kr. kod Delfa pretrpjeli težak poraz od udruženih grčkih plemena i bili primorani na povlačenje. Dio Kelta tada odlazi u Malu Aziju, a drugi natrag u Panoniju odakle su došli (*Just.* 24. 4, 32. 3).¹⁵⁹ Tada su se naselili trajno oko ušća Save te djelomično u Srijemu i Pomoravlju. To je drugi doseljenički val Kelta na navedene prostore koji od tada nose ime Skordisci (*Just.* 32. 3).¹⁶⁰ Istovremeno se oko gornjih tokova Save i Drave naseljavaju Taurisci, drugi važan savez keltskih plemena u južnoj Panoniji. Time je završena prva faza povijesti Skordiska, faza kolonizacije (Lt B2, kr. 4. i 1. pol. 3. st. pr. Kr.) nakon koje postaju bitan politički faktor na Balkanu.¹⁶¹

Dolazak Kelta u Panoniju predstavlja naglu prekretnicu u razvoju starosjedilačkih zajednica na dotad halštatskom stupnju razvoja. Keltske inovacije na području proizvodnje, prvenstveno metalurgije, ali i poljoprivrede, lončarstva, obrade stakla i dr. dovele su do općeg ekonomskog i društvenog razvoja tih zajednica, tako i panonskih plemena. Proizvodnja oruđa i oružja od željeza dignuta je na viši tehnološki nivo, postala je kvalitetnija, specijalizirana i masovna što se vidi po velikom broju nađenih predmeta iz svih faza. Neki od njih se ovdje javljaju prvi puta, npr. škare, kosa, srp i klijesta. Naprednije oruđe omogućilo je bržu i lakšu obradu zemlje, a time i proizvodnju hrane. Proizvodnja keramike također postaje masovna, serijska zahvaljujući uvođenju lončarskog kola koje prije Kelta na ovom području nije bilo poznato.¹⁶² Zaslužni su i za uvođenje novčane privrede u južnu Panoniju jer su prvi koji tu samostalno kuju svoj novac, od sred. 2. st. pr. Kr.¹⁶³ Ipak, čini se da tu novinu osim Mezeja panonska plemena nisu prihvatila jer novac počinju kovati tek dolaskom Rimljana, a i tada rijetko.¹⁶⁴

Taurisci i Skordisci većim su dijelom svoje relativno kratke povijesti bili neprijatelji Grčke, Makedonije i Rima,¹⁶⁵ a ratovali su i protiv nekih ilirskih plemena.¹⁶⁶ Odnos Skordiska

¹⁵⁸ Majnarić-Pandžić 1970, 67; Jovanović 1987, 837, 845; Stipčević 1989, 37. Justin piše da je razlog keltskih seoba bila prenapučenost na matičnom teritoriju (*Just.* 24. 4).

¹⁵⁹ Jovanović 1987a, 807; Stipčević 1989, 38; Domić-Kunić 2009, 224; Matijašić 2009, 40.

¹⁶⁰ Majnarić-Pandžić 1970, 70; Jovanović 1987a, 807; Domić-Kunić 2009, 225.

¹⁶¹ Jovanović 1987, 817, 837; Jovanović 1987a, 807, 811.

¹⁶² Majnarić-Pandžić 1970, 77; Jovanović 1987, 828, 844-846; Stipčević 1989, 37, 90; Marković 1994, 39; Lozok 1998, 12; Dizdar 2009, 90.

¹⁶³ Stipčević 1989, 122; Lozok 1998, 12; Dizdar 2009, 90, 94: Naturalna privreda nije time nestala.

¹⁶⁴ Stipčević 1989, 126.

¹⁶⁵ Jovanović 1987a, 812.

¹⁶⁶ Stipčević 1989, 37.

s panonskim plemenima nije dovoljno rasvijetljen, no čini se da se tijekom tih 300-tinjak godina mijenjao.¹⁶⁷ Panoni su u međuriječju bili smješteni između tehnološki razvijenijih Skordiska i Tauriska što je uvjetovalo jak keltski utjecaj. To se vidi po panonskoj materijalnoj kulturi koja je bila dosta keltizirana premda je cijelo vrijeme čuvala stanovite posebnosti.¹⁶⁸ Kulturna dominacija keltskog elementa u međuriječju je prema tome neupitna, no to ne znači da su panonska plemena bila pod političkom vlašću Kelta kroz cijeli laten. Prvi val seobe Kelta prošao je mirno, u suživotu s autohtonim halštatskim zajednicama koje se postepeno lateniziraju. No drugi val, nakon povlačenja iz Grčke bio je popraćen sukobom Skordiska i susjednih panonskih plemena. Završio je pobjedom prvih te osvajanjem Srijema i istočne Slavonije, od tada dijelovima njihovog užeg teritorija.¹⁶⁹ U međuriječju je tada uspostavljena politička i vojna prevlast Kelta koja je, čini se, potrajala najmanje 100-tinjak godina budući da se Panoni u pisanim vrelima ponovo izrijeком spominju u vezi zbivanja iz sred. 2. st. pr. Kr. *App. Ill. 4. 22; Just. 24. 4).*¹⁷⁰ Neki drže da su Skordisci po povratku iz Grčke zauzeli međuriječje do Papuka, Dilja i Orljave i tu uspostavili vlast koja je potrajala do dolaska Rimljana.¹⁷¹ Prvi spomenuti, kraći period dominacije spada u skordišćansku drugu fazu (Lt C, 2. pol. 3. i 2. st. pr. Kr.) tijekom koje oni, pošto su se stabilizirali, ratuju protiv Rima i Makedonije uz promjenjivu sreću.¹⁷² Neka panonska plemena bila su otpočetka i trajno uključena u sastav Tauriska i Skordiska.¹⁷³ Ostala su nakon perioda keltske prevlasti, a to je bilo ili sred. 2. st. pr. Kr. ili u 2. pol. 1. st. pr. Kr., stekla političku samostalnost čuvajući kroz cijelo vrijeme i kulturnu individualnost, ali samo u određenoj mjeri.¹⁷⁴ Da su Panoni ili dio njih neki vid samostalnosti imali već sred. 2. st. pr. Kr., sugerira prije svega daljnji tijek zbivanja, odnosno niz sukoba s Rimljanima koji započinju tada i traju praktički sve do gušenja Batonova ustanka poč. 1. st. n. Kr.¹⁷⁵ Podatke o tim događajima daju antički pisani izvori (*App. Ill. 3. 14, 4. 22*) koji ih spominju upravo pod njihovim zasebnim etnonimom

¹⁶⁷ Majnarić-Pandžić 1970, 77, 78.

¹⁶⁸ Jovanović 1987a, 812; M. Dizdar, H. Potrebica, *Latenska kultura na prostoru Požeške kotline*, OA 26, 2002, 118 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dizdar, Potrebica 2002); Dizdar 2009, 89, 90; H. Vulić, *Rana antika*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 119 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vulić 2009).

¹⁶⁹ Jovanović 1987, 849; Domić-Kunić 2009, 88, 223; Justin navodi izričito da su Skordisci po dolasku pokorili Panone (*Just. 24. 4*).

¹⁷⁰ I. Kukuljević-Sakcinski, *Panonija Rimska*, Rad JAZU 23, Zagreb 1873, 89 (dalje ćemo u tekstu koristiti Kukuljević-Sakcinski 1873); Majnarić-Pandžić 1970, 77; Stipčević 1989, 37; Majnarić-Pandžić 1998, 329; A. Domić-Kunić, *Bellum Pannonicum (12.–11. pr. Kr): posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, VAMZ 39, 2006, 75, 85 (dalje ćemo u tekstu koristiti Domić-Kunić 2006).

¹⁷¹ Ložuk 1998, 12; Vulić 2009, 119.

¹⁷² Jovanović 1987, 837, 840; Domić-Kunić 2006, 87; Domić-Kunić 2009, 225.

¹⁷³ Jovanović 1987a, 812: Skordisci nisu bili etnički homogeni kao ni bilo koje drugo pleme s ovih prostora. To je bio savez keltskih plemena koji je sadržavao i autohtonu, panonsku, ilirsku, tračku i dačku komponentu; Domić-Kunić 2006, 76; Dizdar 2009, 90.

¹⁷⁴ Bulat 1970, 73; Majnarić-Pandžić 1970, 77; Jovanović 1987, 849.

¹⁷⁵ Domić-Kunić 2006, 85 i d.; Dizdar 2009, 90.

Panoni.¹⁷⁶ Indirektno na njihovu samostalnost upućuje izostanak informacija o odnosu i kontaktima Tauriska i Skordiska jer to znači da su im se pripriječila neka plemena nastanjena između njih, a ta su mogla biti samo panonska.¹⁷⁷

Pretposljednja, treća faza Skordiska, a posljednja faza latena u međuriječju traje od poč. 1. st. pr. Kr. do dolaska Rimljana krajem stoljeća (Lt D1 i Lt D2). Naziva se i fazom opida jer se tada diljem keltskog svijeta pa tako i u Podunavlju i Posavini podižu opidi (sing. *oppidum*, pl. *oppida*). To su tipično keltska utvrđena naselja s bedemima od paljene zemlje koja su bila politički, vojni i privredni centri. Podižu ih zbog nesigurnih vremena, sve učestalijih sukoba sa sve jačim Rimljanima te germanskim plemenima i Dačanima koji ih pritišću sa sjevera, odnosno istoka.¹⁷⁸ Opida je bilo najviše u srijemskom Podunavlju, na užem teritoriju Skordiska, a manje u Posavini, odnosno sve manje idući prema zapadu.¹⁷⁹ Najvažnija nalazišta Skordiska su naselja od kojih gotovo sva, i opidi i ona na otvorenom, na zapadnom Balkanu pripadaju ovoj fazi. Naselja iz prethodnih faza, iz 3. i 2. st. pr. Kr. nisu evidentirana.¹⁸⁰ Slabljenje Skordiska nastupa s gubitkom keltske prevlasti u Karpatskoj kotlini nakon poraza Tauriska i Boja od Dačana predvođenih Bojrebistom sred. 1. st. pr. Kr.¹⁸¹ Rimljani ubrzo potom definitivno pokoravaju i Tauriske i Skordiske, odnosno cijelo međuriječje. Skordisci su poraženi nešto prije Panona i svedeni na početno matično područje oko ušća Save. Na kraju u operacijama protiv preostalih nepokorenih panonskih plemena sudjeluju kao rimski saveznici (*Dion* 54. 31. 3).¹⁸² Treba na kraju istaknuti da neki autori odlučno odbacuju tvrdnju o velikom utjecaju Kelta u međuriječju i njihovu prisutstvu u većem broju. Tako Robert Matijašić smatra da osim u Srijemu nigdje drugdje nema pouzdanih pokazatelja da su Kelti tu duže boravili ili da ih je bilo mnogo, odnosno da su to sve sporadični nalazi.¹⁸³

U latenu se dakle definitivno može govoriti o Panonima, odnosno Breucima u etničkom smislu. Pouzdano razgraničenje panonskih plemena nije moguće jer njihova materijalna kultura još nije dovoljno poznata.¹⁸⁴ Breuci su živjeli u srednjoj Posavini, a preciznije granice im se ponešto drugačije određuju. Zapadna, s Oserijatima na liniji Psunj – Stara Gradiška,¹⁸⁵

¹⁷⁶ Domić-Kunić 2006, 85.

¹⁷⁷ Jovanović 1987, 849; Jovanović 1987a, 812; Matijašić 2009, 45.

¹⁷⁸ Jovanović 1987, 840, 854; Jovanović 1987a, 807, 813; Lozuk 1998, 12; Domić-Kunć 2006, 90 i d.

¹⁷⁹ Majnarić-Pandžić 1970, 76; Domić-Kunić 2006, 70.

¹⁸⁰ Jovanović 1987, 822; Jovanović 1987a, 813, 814.

¹⁸¹ Jovanović 1987, 854.

¹⁸² Jovanović 1987, 854; Domić-Kunć 2006, 49, 78; Dizdar 2009, 94.

¹⁸³ Matijašić 2009, 90.

¹⁸⁴ Zaninović 2003, 443; Domić-Kunć 2006, 78; Dizdar 2009, 90.

¹⁸⁵ Zaninović 2003, 447.

na Orljavi¹⁸⁶ ili kod Sl. Broda, s tim da su Sl. Brod i uža okolica breučki.¹⁸⁷ Istočna, s Amantinima kod Sremske Mitrovice,¹⁸⁸ na zapadnim obroncima Fruške gore,¹⁸⁹ kod Vukovara¹⁹⁰ ili kod Vinkovaca.¹⁹¹ Ovime je već naznačena sjeverna granica koju u zapadnom dijelu čine prirodne prepreke, Psunj, Požeška gora i Dilj, a na istočnom otprilike linija Vinkovci – Vukovar – Fruška gora. Neki autori smatraju mogućim da su i Kornakati, panonsko pleme nastanjeno oko Kornaka (ant. *Cornacum*, d. Sotin), bili etnički Breuci, tj. da su u predrimskom razdoblju bili u sastavu breučkog teritorija.¹⁹² Vrlo je vjerojatno da je breučka bila i Požeška kotlina.¹⁹³ Na sjeveru su Breuci graničili ili s Andizetima (*Ptol.* 2. 15. 2)¹⁹⁴ ili kao na istoku s Amantinima.¹⁹⁵ Živjeli su s obje strane Save (*Plin. NH* 3. 25. 147) što znači da im je južna granica bila negdje u Bosni, prema panonskim Desitijatima.¹⁹⁶ I južno od Save graničili su na zapadu s Oserijatima, na istoku s Amantinima jer su i ta plemena živjela na obje obale. S prvim su graničili ili kod Bos. Broda¹⁹⁷ ili dosta istočnije, na rijeci Bosni.¹⁹⁸ Prva mogućnost značila bi da su u bosanskom dijelu Brod. Posavlja živjeli Breuci, a druga Oserijati. Neki međutim na donjem toku Bosne traže istočnu granicu Breuka,¹⁹⁹ dok ih drugi vide i istočnije, do Brčkog (otprilike u ravnini s vukovarskim krajem), a južno do planina Trebavac i Majevica koje bi činile prirodnu granicu s Desitijatima.²⁰⁰ Iz navedenog proizlazi da je Brod. Posavlje bilo većim dijelom ili potpuno pod Breucima, a Marsunija u svakom slučaju.

Granica između Skordiska i Tauriska, odnosno njihovih zona utjecaja također se ne može precizno povući, a činile su je po prilici Orljava i zapadni dijelovi slavonskog gorja.²⁰¹ Plinije Stariji (*NH* 3. 148) tvrdi da ih je dijelila Klaudijska gora (lat. *mons Claudius*). Budući da se skordiščanski utjecaj protezao na Požešku kotlinu, taj oronim treba poistovjetiti s Psunjem, Papukom i Požeškom gorom koje su i prirodna granica između zapadnog i istočnog dijela

¹⁸⁶ Petrović 1971, 30; Domić-Kunić 2006, 78, 79.

¹⁸⁷ Bojanovski 1988, 338; Miškov 1998, 13; Domić-Kunić 2006, 78.

¹⁸⁸ Miškov 1998, 13.

¹⁸⁹ Zaninović 2003, 447; Domić-Kunić 2006, 78.

¹⁹⁰ Bojanovski 1988, 337, 338; Možda kod Sotina ili Negoslavaca; Domić-Kunić 2006, 78.

¹⁹¹ Bojanovski 1988, 337.

¹⁹² Bojanovski 1988, 337 i bilj. 68; Domić-Kunić 2006, 79.

¹⁹³ Dizdar, Potrebica 2002, 118-120; Domić-Kunić 2006, 78.

¹⁹⁴ Domić-Kunić 2006, 78.

¹⁹⁵ Zaninović 2003, 443.

¹⁹⁶ Bojanovski 1984, 240; Bojanovski 1988, 335, 336; Bojanovski 1993, 62; Miškov 1998, 13; Zaninović 2003, 443, 447; Domić-Kunić 2006, 78; Matijašić 2009, 39.

¹⁹⁷ Zaninović 2003, 445.

¹⁹⁸ Domić-Kunić 2006, 78, 79.

¹⁹⁹ Bojanovski 1984, 240; Matijašić 2009, 39.

²⁰⁰ Domić-Kunić 2006, 79.

²⁰¹ Majnarić-Pandžić 1970, 76; Jovanović 1987a, 813; Dizdar, Potrebica 2002, 118, 119; Dizdar 2009, 90; Vulić 2009, 119.

međuriječja.²⁰² Već u zapadnoj Slavoniji započinjala je tauriščanska zona utjecaja (*Plin. NH* 3. 25. 148), a južna granica oba keltska plemena bila je Sava, barem u Slavoniji.²⁰³

Dakle sve u međuriječju istočno od Psunja i Orljave spadalo je u kulturnu i/ili političku zonu Skordiska, što znači i Breuci, barem oni sjeverno od Save, a s njima i Marsunija. Južno od Save, gdje su Breuci također živjeli, Skordiska nije bilo ili nisu ostavili dubljeg traga (nisu se duže zadržali). Breučka materijalna kultura slabo je poznata. Bila je keltizirana, ali vjerojatno manje nego primjerice andizetska budući da su Breuci bili okruženi nekeltskim (panonskim) plemenima, a Andizeti Skordiscima na istoku i prekodravskim Keltima na sjeveru.²⁰⁴ Latenski lokaliteti u Brod. Posavlju uglavnom su isti oni iz halštata, ali ima i novih te su također slabo istraženi.²⁰⁵ Posebno se ističe lokalitet Paljevine u Donjoj Bebrini na obali Save gdje su otkrivena dva keltska naselja u neposrednoj blizini, opid i naselje na otvorenom. Na opidu su ustanovljeni plato i fortifikacija, tj. zemljani nasip pred kojim je tekao opkop.²⁰⁶ Keramika iz opida upućuje nedvojbeno na kasni laten, a i drugo naselje je vjerojatno iz tog perioda.²⁰⁷ To je jedan u nizu važnih opida (među kojima su i Židovar kod Vršca, Gomolava kod Hrtkovaca, Turski Šanac kod Bačke Palanke, Gradina na Bosutu kod Batrovaca, Orolik i Privlaka) iz istoimene faze.²⁰⁸ Latenska naselja na otvorenom također se datiraju u 1. st. pr. Kr.²⁰⁹

U Sl. Brodu otkriveno je 10-ak latenskih lokaliteta (karta 1). Pet ih je na obali Save: zapadno od mosta,²¹⁰ kod mosta,²¹¹ kod Tvrđave,²¹² kod samostana²¹³ i na Poloju;²¹⁴ zatim Spomen-dom Đ. Salaja,²¹⁵ Ulica P. Nagliča (danas Vinogorska ulica),²¹⁶ Trg I. Brlić-Mažuranić,²¹⁷ Šetalište braće Radić 3²¹⁸ i Starčevićeva – dječje igralište.²¹⁹ Broj lokaliteta je

²⁰² Dizdar, Potrebica 2002, 118; Domić-Kunić 2006, 74; Domić-Kunić 2009, 224.

²⁰³ Jovanović 1987a, 811: U donjem toku Save Skordiska je bilo s obje strane, tj. i u sjevernom dijelu uže Srbije zapadno do Drine. Skordisci su pripadali širem plemenskom kompleksu, istočnim Keltima koji su nastanjivali istočni dio Srednje Europe i Karpatsku kotlinu sa srednjim Podunavljem.

²⁰⁴ Dizdar 2009, 90.

²⁰⁵ Lozuk 1987, 24, 25, vidi i katalog; Lozuk 1998, 12; Lozuk 2000, 36.

²⁰⁶ K. Petrović, *Keltski nalazi*, Vijesti MBP 3, 1964, 4 (dalje ćemo u tekstu koristiti Petrović 1964); Lozuk 1998, 12.

²⁰⁷ Majnarić-Pandžić 1970, 58.

²⁰⁸ Jovanović 1987, 822; Jovanović 1987a, 814.

²⁰⁹ Jovanović 1987a, 814.

²¹⁰ Miškov 1974, 4.

²¹¹ Miklik-Lozuk 2006, 5.

²¹² Lozuk 1987, katalog, 70, 71.

²¹³ Miškov 1974, 4.

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Petrović 1961, 1; Miškov 1974, 6.

²¹⁶ Miškov 1974, 6.

²¹⁷ Miklik-Lozuk 2006, 5.

²¹⁸ Lozuk 2000, 35; J. Lozuk, *Zaštitna arheološka istraživanja na području Slavonskog Broda*, Katalog izložbe, Sl. Brod 2000 (dalje ćemo u tekstu koristiti Lozuk 2000a).

sigurno veći jer se pri arheološkim iskapanjima koje provodi Muzej Brodskog Posavlja stalno nailazi na latenski materijal koji tek treba biti objavljen.²²⁰ Od pokretnog inventara na navedenim je lokalitetima pronađeno oružje, oruđe, keramika i novac: 4 željezna koplja (obala Save zapadno od mosta, kod samostana i na Poloju, Ulica P. Nagliča) i povijeni noževi (spomen-dom); škare (spomen-dom); keramika rađena na kolu, uglavnom sive i crvene boje, fine i prijelazne forme (obala Save kod Tvrdave, spomen-dom, Trg I. Brlić-Mažuranić, Starčevićeva); keltski novac nađen je na obali Save kod mosta. Nepokretni inventar čini jedna keltska peć nađena na Šetalištu braće Radić 3. U 1. st. pr. Kr. postojalo je uz Savu latensko naselje na otvorenom, otprilike na istom mjestu kao i ono iz kasnog brončanog doba, odnosno na zapadu od Šetališta braće Radić do Tvrdave, na istoku do Ulice T. Skalice ili samostana, na jugu do Save te na sjeveru do Trga I. Brlić-Mažuranić i Starčevićeve.²²¹

To su zasad najraniji materijalni tragovi prapovijesnog naselja na kojem se razvila rimska Marsunija. Nije dakle poznato kako se ono izvorno zvalo ni je li tu postojalo neko naselje i ranije u latenu, u 3. i 2. st. pr. Kr. Isto, rečeno je, vrijedi i za razdoblje halštata. U svakom slučaju, to kasnolatsko naselje podiglo je, i u njemu živjelo, predrimsko autohtono stanovništvo.

To autohtono stanovništvo u Brod. Posavlju bilo je miješano, breučko i skordiščansko što znači da je rimska Marsunija nastala na panonsko-keltskom supstratu.²²² Breuci su bili starosjedioci koji su se tu dugo samostalno razvijali, ali su kao i svi Panoni u latenu prihvatili tehnološki napredniju keltsku, u ovom slučaju skordiščansku materijalnu kulturu.²²³ Breuci nisu time potpuno izgubili svoj materijalni identitet. On je međutim najmanje vidljiv na oružju i oruđu budući da ti predmeti nose izrazit keltski pečat, tj. vidljiviji je na ostalom materijalu.²²⁴ Slično vjerojatno treba očekivati i kod latenskih nalaza iz Sl. Broda. O prihvatanju keltske materijalne kulture, a posebno oružja i oruđa, možda svjedoči navod Diona Kasija (54. 31. 2-4) o tome kako su Panoni u Tiberijevu Panonskom ratu (12.-9. pr. Kr.) bili naoružani kao Skordisci.²²⁵ Vrlo je vjerojatno da su pored starosjedilaca Breuka i njihove keltizirane materijalne kulture u Brod. Posavlju živjele i određene skupine

²¹⁹ Lozuk 1987, 73.

²²⁰ J. Lozuk, usmeno priopćenje, 2014.

²²¹ Miklik-Lozuk 2006, 5. Istočnu granicu pretpostavlja J. Lozuk tvrdeći da je oko Skaličine i samostana te dalje prema istoku nađeno vrlo malo latenskih predmeta (usmeno priopćenje, 2014).

²²² Petrović 1971, 30; Bojanovski 1984, 185; Dizdar, Potrebica 2002, 119.

²²³ Majnarić-Pandžić 1998, 329; Dizdar 2009, 90.

²²⁴ Majnarić-Pandžić 1970, 77; Dizdar 2009, 94.

²²⁵ Dizdar – Potrebica 2002, 119.

Skordiska.²²⁶ Bili su u manjini u odnosu na Breuke, ali su predstavljali vladajući sloj.²²⁷ U prilog tome ide činjenica da su na Paljevinama podigli opid, a on je kod Kelta bio vojno i privredno središte manje teritorijalne jedinice koje su podizali na prometno ili strateški važnom mjestu. Jedna takva skordiščanska vojno-upravna jedinica sa središtem na Paljevinama mogla je biti organizirana na teritoriju kojem je, ovisno o njegovoj veličini, mogla pripadati i panonsko-keltska Marsunija.²²⁸ To govori da su Posavinom tijekom prve 2/3 1. st. pr. Kr. vladali Skordisci. Je li tu riječ o neprekinutoj vladavini još od njihova dolaska poč. 3. st. pr. Kr. ili je ona uspostavljena ponovo u 1. st. pr. Kr., o tome, kako je rečeno, postoje različita mišljenja. Opidi su bili naseljeni isključivo Skordiscima, pripadnicima vladajućeg vojničkog sloja, a naselja na otvorenom i njima i podčinjenim Breucima.²²⁹ Marsunija je prema tome bila dvoetnička, s tim da su Breuci svakako bili većina. Može se pretpostaviti da je ona prije dolaska Rimljana bila selo kao i velika većina latenskih naselja u međuriječju. Prema Apijanu (*Ill.* 4. 22) Panoni naime nisu imali gradove, nego su živjeli u selima prema srodstvu.²³⁰ Zapravo se samo nekoliko naselja moglo smatrati gradovima i to u prapovijesnom smislu, npr. Sirmij, Mursa, Segestika, Petovij i Emona.²³¹ Teško je reći kako su ta sela izgledala budući da su Panoni svoje nastambe gradili od propadljivog materijala, drveta, ćerpiča i slame, pa se ništa od njih nije sačuvalo.²³² Breuci i Skordisci su, nakon pretpostavljenih sukoba zbog skordiščanske ekspanzije, živjeli jedni pored drugih, bez konflikata. Pritom su se Skordisci kao manjina s vremenom asimilirali. Breuci su pretežno bili ruralna populacija ratara i stočara, trgovali su sa Skordiscima koji, s druge strane, nisu zadirali u njihov plemenski ustroj.²³³ Mirko Marković ostavlja mogućnost da je Marsunija u predrimskom razdoblju bila breučko plemensko središte.²³⁴

Brod. Posavlje bilo je i u latenu tranzitno područje što je pogodovalo razvoju panonsko-keltske Marsunije. Smještaj latenskih lokacija u Sl. Brodu uz Savu ukazuje na kontinuiran prometni i trgovački značaj te rijeke za ovdašnje žitelje.²³⁵ U blizini, nešto sjevernije nalazio se frekventan trgovački, već spominjani posavski put koji je išao od Italije, preko Akvileje,

²²⁶ Petrović 1964a, 1; Petrović 1971, 27; Marković 1994, 37 i d.; Lozuk 1998, 12; Lozuk 2000, 34, 35; Lozuk 2000a; M. Marković, *Slavonija*, Zagreb 2002, 34 (dalje ćemo u tekstu koristiti Marković 2002); Dizdar, Potrebica 2002, 118-120.

²²⁷ Marković 1994, 37, 38; Lozuk 1998, 12.

²²⁸ Lozuk 1993, 35; Marković 1994, 37; Dizdar 2009, 91; J. Lozuk nimalo ne sumnja u prisutnost Skordiska i njihovu vlast u Brodskom Posavlju i Marsuniji (usmeno priopćenje, 2014.).

²²⁹ Marković 1994, 37: Tako su na Paljevinama opid nastanjivali Skordisci, a naselje na otvorenom oba plemena.

²³⁰ Petrović 1964a, 1; Domić-Kunić 2006, 70.

²³¹ Kukuljević-Sakcinski 1873, 133; Domić-Kunić 2006, 70, 72 (slika).

²³² Domić-Kunić 2006, 70.

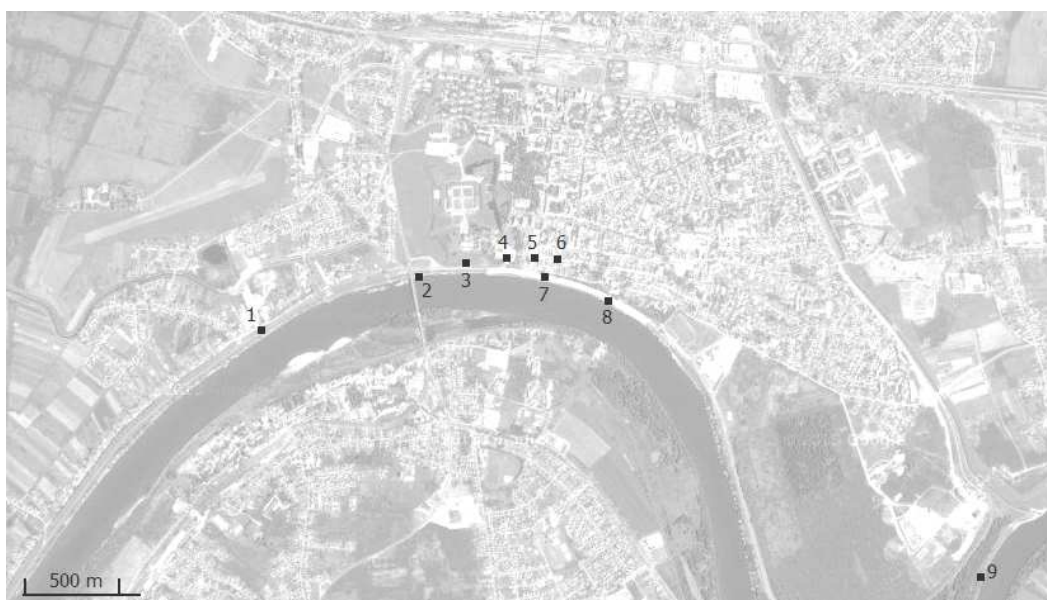
²³³ Marković 1994, 38; Marković 2002, 34.

²³⁴ Marković 2002, 32: Kao drugu mogućnost navodi Certisu (ant. *Certissa*, d. Štrbinci kod Đakova).

²³⁵ Kukuljević-Sakcinski 1873, 137.

Emone i Siscije do Singiduna, odnosno Podunavlja pa odatle sve do Crnog mora.²³⁶ Njime je kolala razna roba, kako svjedoči Strabon (5. 1. 8), ali i novac,²³⁷ primjerci kojega su nađeni i u Sl. Brodu. Ovdje su prolazili i Skordisci budući da su im doline Orljave i Save bile poveznica s Požeškom kotlinom. Posavinu su zauzeli i kolonizirali kako bi kontrolirali drevni posavski trgovački put.²³⁸

Trostoljetno prožimanje autohtonog, panonskog i novog, keltskog elementa rezultiralo je u međuriječju stvaranjem kompleksne kasnolatske kulture koja je bila baza rimskoj provincijalnoj kulturi. Panonska plemena nisu pri tome izgubila svoj identitet.²³⁹ U takvom kontekstu nastala je i razvijala se Marsunija, prapovijesno breučko-skordiščansko naselje (selo) koje su doskora Rimljani uključili u svoju ekumenu zajedno s cijelom Panonijom, prilagođavajući ga postepeno svojim civilizacijskim normama i potrebama.

Karta 1 – Latenske lokacije u Sl. Brodu: 1. obala Save zapadno od mosta, 2. obala Save kod tvrđave, 3. Spomen-dom Đ. Salaja, 4. obala Save kod mosta, 5. Trg I. Brlić-Mažuranić, 6. Šetalište braće Radić, 7. Starčevićeva – dječje igralište, 8. obala Save kod samostana, 9. Poloj.

²³⁶ Majnarić-Pandžić 1970, 75; Dizdar, Potrebica 2002, 120; Dizdar 2009, 94.

²³⁷ Dizdar 2009, 94: Dokaz da je, uz novčanu, i dalje postojala naturalna privreda.

²³⁸ Dizdar, Potrebica 2002, 119, 120.

²³⁹ Majnarić-Pandžić 1970, 78; Dizdar 2009, 90.

5. RIMSKO RAZDOBLJE

5. 1. Osvajanje Panonije i uspostava vlasti

Brod. Posavlje i breučko-skordiščanska Marsunija osvojeni su krajem stare ere što je ujedno početak historijske epohe na tom prostoru.²⁴⁰ Rimsko osvajanje tog dijela međuriječja predstavlja završnu fazu osvajanja Ilirika, teškog i postepenog procesa koji je trajao oko 150 godina. Započeo je u 2. st. pr. Kr. kada Ilirik ulazi u sferu interesa Rimske Republike.²⁴¹ Ilirik je tijekom najvećeg dijela tog procesa za Rimljane samo geografski pojam koji se odnosi na prostor između Drave i Jadrana, a tek će kasnije, s organiziranjem istoimene provincije postati i upravno-politički pojam.²⁴² Isto je i s pojmom Panonija koji isprva označava jedan dio Ilirika, onaj na kojem žive panonska plemena, a to je savsko-dravsko međuriječje i sjeverna Bosna do Dinarida. Kasnije će biti organizirana rimska provincija Panonija koja će obuhvaćati spomenuta područja te nešto kasnije i ona preko Drave do Dunava pa će u njen sastav ući i keltska plemena Transdanubije.²⁴³ Brod. Posavlje je dakle u antici bilo dio Panonije u svakom pogledu, etničkom, geografskom i upravnom.

Razlozi rimske ekspanzije na područje Panonije bili su ekonomski, strateški i politički. Panonija je imala kvalitetno tlo, hrastove šume, povoljno podneblje i položaj (*Plin. NH* 3. 25. 147; *Flor.* 1. 39. 3; *App. Ill.* 4. 22).²⁴⁴ Rimljane su, kao ranije Kelte, svakako privukla i ležišta ruda (zlata, srebra, olova i željeza) na obroncima Dinarida te gorskim dijelovima međuriječja (Fruška gora i Zrinska gora).²⁴⁵ Prometna važnost proizlazila je iz toga što je Panonija bila najkraća i najpovoljnija kopnena veza između zapadnih i istočnih provincija, Italije i Podunavlja te jedina kopnena veza s novoosvojenim područjima u Makedoniji i Grčkoj, do tada dostupnima samo preko mora.²⁴⁶ Međuriječjem su prolazile dvije najvažnije prometne longitudinalne južnog dijela srednje Europe, dva prapovijesna poljska puta (njem. *Sommerwege*) koji se obično nazivaju Podravskom i Posavskom magistralom.²⁴⁷ Potonja je

²⁴⁰ Lozúk 1993, 35; Miškov 1998; Lozúk 2000, 36.

²⁴¹ Domić-Kunić 2006, 62; Domić-Kunić 2009, 222.

²⁴² Matijašić 2009, 125.

²⁴³ Domić-Kunić 2006, 64-66, 118: Panona je bilo i u Transdanubiji, ali su Kelti bili većina.

²⁴⁴ Kukuljević-Sakcinski 1873, 133; Domić-Kunić 2006, 61, 62; Domić-Kunić 2009, 225, 226; Vulić 2009, 119.

²⁴⁵ F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600.-1526.*, Zagreb 1916 (2004), 62, 63 (dalje ćemo u tekstu koristiti Šišić 1916); Jovanović 1987, 845; Stipčević 1989, 106; Domić-Kunić 2006, 64.

²⁴⁶ Bojanovski 1988, 43; I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. I, 2004, 16 (dalje ćemo u tekstu koristiti Radman-Livaja 2004); Domić-Kunić 2006, 62, 64; Matijašić 2009, 158.

²⁴⁷ Bojanovski 1993, 63; Domić-Kunić 2006, 64, bilj. 18; Domić-Kunić 2009, 222.

vodila od Akvileje do panonskih i keltskih zajednica na Dunavu koje su preko nje trgovale s Italijom (*Strab.* 5. 1. 8). Na njoj su ležala važna trgovačka središta, Akvileja kao ishodište (lat. *caput viarum*), kolonija koja je 181. pr. Kr. i osnovana u tu svrhu, zatim Nauport (Vrhnika), Emona, Segestika i Sirmij.²⁴⁸ Važan dio prometnog i trgovačkog potencijala Panonije činile su i tri velike plovne rijeke, Sava, Drava i Dunav. Bile su dio razgranate europske riječne mreže kojom se plovilo i trgovalo još od daleke prapovijesti. Savska ruta započinjala je kod Nauporta gdje se na plovila ukrcavala sva roba koja je išla prema Podunavlju (*Strab.* 4. 6. 10).²⁴⁹ To znači da su rimska roba, trgovci i poduzetnici kolali Posavinom i svim većim centrima Panonije i za vrijeme kasne Republike, tj. prije rimskog osvajanja.²⁵⁰ Breučko Brod. Posavlje i Marsunija morali su također biti uključeni u te procese budući da su ležali i na kopненоj i na riječnoj komunikaciji. Panonija je bila zanimljiva i zbog proizvodnje hrane, prvenstveno žita koje je moglo biti njen glavni izvozni proizvod.²⁵¹

Rimska Republika, koja se polako pretvarala u mediteransku velesilu, htjela je steći kontrolu nad panonskim tranzitnim područjem i tržištem. Prvi korak prema tome bilo je osvajanje Segestike, važnog prometnog i trgovačkog čvorišta.²⁵² U 2. st. pr. Kr. neuspješno ju je napala dva puta i to su prvi poznati sukobi Rimljana i Panona, u ovom slučaju Kolapijana. Prva opsada Segestike dogodila se vjerojatno 156. pr. Kr.²⁵³ Na nju se osvrću samo Polibije i Apijan (*Ill.* 4. 14, 4. 22) pa se o njoj malo zna. Izvjesno je svakako to da su Rimljani teško poraženi što je u Italiji izazvalo velik strah od Panona. Rimljane je predvodio Konelije Lentul, konzul 156. pr. Kr. zajedno s Marcijem Figulom. Krenuo je najvjerojatnije iz Akvileje slijedeći Posavsku magistralu do Segestike. Drugi mogući pravac, preko Gorskog kotara i Like, manje je vjerojatan jer su se tamo nalazili rimski neprijatelji Japodi.²⁵⁴ To je dakle ponovni spomen Panona u pisanim vrelima nakon prvog spomena u vezi doseljenja Skordiska u 1. pol. 3. st. pr. Kr. Pisana vrela (*Liv.* 47; *Strab.* 7. 5. 5; *Flor.* 2. 25; *Dion.* 9. 25) bilježe da su 156. pr. Kr. Rimljani ratovali i protiv Delmata, i protiv Skordiska. U oba slučaja uspješno.²⁵⁵ Neki smatraju da su potonji bili delmatski plaćenici te da se nije ratovalo izravno na skordiškanskoj zemlji jer Rimljani tada još nisu bili dovoljno jaki da i s njima ratuju.²⁵⁶ Neki pak vide moguću grešku u tekstu izvora budući da su Delmati i Skordisci geografski

²⁴⁸ Kukuljević-Sakcinski 1873, 103; Stipčević 1989, 122; Domić-Kunić 2006, 63, 64, 73; Dizdar 2009, 94.

²⁴⁹ Domić-Kunić 2006, 62, 63.

²⁵⁰ Kukuljević-Sakcinski 1873, 139-142; Bojanovski 1988, 65; Domić-Kunić 2006, 107, 109.

²⁵¹ Kukuljević-Sakcinski 1873, 133; Domić-Kunić 2006, 73; Matijašić 2009, 12.

²⁵² Domić-Kunić 2006, 63; Domić-Kunić 2009, 222.

²⁵³ Radman-Livaja 2004, 16; Domić-Kunić 2006, 85; Matijašić 2009, 115.

²⁵⁴ Domić-Kunić 2006, 86; Matijašić 2009, 116.

²⁵⁵ Stipčević 1989, 45; Domić-Kunić 2006, 86; Matijašić 2009, 114, 115.

²⁵⁶ Domić-Kunić 2006, 86.

dosta udaljeni.²⁵⁷ U svakom slučaju, ove ratne kampanje pokazuju da su Rimljani već sred. 2. st. pr. Kr. nastojali zagospodariti unutrašnjim Ilirikom i Panonijom.²⁵⁸ Delmati su tada prvi puta poraženi na svom teritoriju. Rat protiv njih može se tumačiti kao pokušaj osiguravanja teritorija na istočnom Jadranu stečenog u Ilirskim ratovima i uspostavljanja uporišta za daljnja osvajanja unutrašnjosti Bosne. Time bi se Rimljani spojili s Posavinom koja, zahvaljujući otporu Segestana, tada nije došla u njihove ruke.²⁵⁹

God. 129. pr. Kr. konzul Gaj Sempronije Tuditan poveo je rat protiv Histra, Karna, Tauriska i Japoda, poznat kao Tuditanov pohod ili Histarski rat (lat. *bellum Histricum*). Vrlo je malo podataka o njemu, ali je, čini se, završio povoljno po Rimljane. Tuditan je vjerojatno porazio Japode, Histre i Liburne spojivši tako Histriju i Ilirik, a bilo je uspjeha i protiv Tauriska.²⁶⁰ Posebno je bilo važno zauzimanje teritorija od Akvileje do Nevioduna (ant. *Neviodunum*, d. Drnovo) jer se time Segestika Rimljanima našla nadohvat ruke.²⁶¹

Druga opsada Segestike datira se u 119. pr. Kr.²⁶² Rimljani tako s Panonima ratuju tek 40-ak godina kasnije jer su u međuvremenu zaokupljeni Trećim punskim ratom (149.-146. pr. Kr.), osvajanjem i osnivanjem provincija Makedonije (148. pr. Kr.) i Ahaje (146. pr. Kr.) te početkom niza sukoba sa Skordiscima.²⁶³ O ovoj opsadi također se malo zna, a obrazac je bio isti kao u prethodnoj. Rimljane ovog puta predvode dva Lucija, Aurelije Kota i Cecilije Metel koji su krenuli iz Akvileje do Emone pa dalje Savom do Segestike gdje su opet poraženi. Iste godine Rimljani započinju rat protiv Delmata koje su iduće, 118. pr. Kr. pobijedili pa dvije godine kasnije proslavili trijumf. Rat je vodio Lucije Cecilije Metel, ali ne onaj koji je ratovao pod Segestikom, nego drugi konzul istog imena koji je zbog te pobjede dobio pridjevak Delmatik. Tom je pobjedom zaokružen rimski posjed na jadranskoj obali od Istre do Otrantskih vrata, najstariji dio buduće provincije Ilirik.²⁶⁴

God. 118. ili 114. pr. Kr. Rimljani opet ratuju protiv Skordiska, i tada vjerojatno u sklopu rata protiv Delmata, kao njihovih saveznika.²⁶⁵ Protiv Skordiska, koji po nekima vladaju međuriječjem do Orljave, ratuju s promjenjivom srećom. Do poč. 1. st. pr. Kr. brane se na sjevernoj granici Makedonije koju su Skordisci stalno ugrožavali. Tijekom 1. st. pr. Kr., u

²⁵⁷ Matijašić 2009, 115.

²⁵⁸ Domić-Kunić 2006, 87; Matijašić 2009, 116.

²⁵⁹ Domić-Kunić 2006, 87.

²⁶⁰ Domić-Kunić 2006, 89; Matijašić 2009, 117, 118.

²⁶¹ Domić-Kunić 2006, 89.

²⁶² Radman-Livaja 2004, 16; Domić-Kunić 2006, 89; Matijašić 2009, 116. Apijan (3. 10. 22) naime spominje dva sukoba s Panonima prije Oktavijanova Iliričkog rata. Onaj 156. pr. Kr. bio bi prvi, a ovaj 119. pr. Kr. drugi.

²⁶³ Domić-Kunić 2006, 87, bilj. 113, 88.

²⁶⁴ Domić-Kunić 2006, 89, 90; Matijašić 2009, 119.

²⁶⁵ Radman-Livaja 2004, 16; Domić-Kunić 2006, 88.

keltskoj fazi opida, napadaju ih na njihovom matičnom području u Srijemu i istočnoj Slavoniji sve do konačnog poraza krajem stare ere.²⁶⁶

Sukobi 156. i 119. pr. Kr. možda sugeriraju da su Panoni tada bili samostalni. U svakom slučaju, rimski prodor u međuriječje zaustavljen je kod Segestike tako da su Breuci i Marsunija još uvijek bili van njihova domašaja. Vrijeme koje je uslijedilo, 1. st. pr. Kr., bilo je vrlo burno u rimskoj povijesti. Rim je zaokupljen drugim unutarnjim i vanjskim problemima te ratovima (Saveznički rat, sukob Gaja Marija i Pompeja, rat s Pontom, Dačanima i Partima, rat u Galiji itd.) pa neko vrijeme nema akcija u međuriječju. Dačani su Rimljanima zadavali velike probleme napadajući ih na makedonskoj granici kao ranije Skordisci, sada dački saveznici. Cezar je stoga Dačanima kanio zadati konačan udarac, a jedan od mogućih puteva do njih vodio je preko međuriječja. Nije se ipak upuštao u njegovo osvajanje premda je to možda imao u planu.²⁶⁷ Sred. 60.-ih god. 1. st. pr. Kr. (Lt D1) Dačani i Skordisci porazili su Tauriske i Boje u Podravini pa tu glavnu riječ preuzimaju panonska plemena, Sereti, Serapili i Jasi uz Dravu te Varcijani, Kolapijani i Oserijati uz Savu.²⁶⁸ To je međutim, kako je rečeno, i početak kraja Skordiska. Do Oktavijana svedeni su na matični prostor te potisnuti iz svog dijela međuriječja kojim vladaju također Panoni: Andizeti u Podravini, Breuci u Posavini, a Amantini u Srijemu.²⁶⁹ To bi značilo da od ca. 30. god. pr. Kr. Marsunijom vladaju Breuci te Marsunija dalje dijeli njihovu sudbinu. Isto vjerojatno vrijedi i za opid na Paljevinama.

Sustavna i uspješna osvajanja Ilirika i Panonije započinju tek s Oktavijanom.²⁷⁰ On 35.-33. god. pr. Kr. uspješno vodi tzv. Ilirički rat protiv Panona, Japoda, Delmata, prialpskih i još nekih plemena, nakon kojeg je rimski posjed u Iliriku znatno proširen.²⁷¹ Rat u Iliriku bio je neizbježan jer je imao nekoliko ciljeva od kojih se većina ticala Oktavijanova sukoba s Markom Antonijem za vlast. Oktavijan je htio izvježbati vojsku za sraz s njim, ali na račun nekog novog područja van Italije (*Vell.* 2. 78. 2; *Dion.* 49. 36. 1), ratnim uspjesima steći u Rimu veći ugled od njega, smanjiti teritorij koji je po ugovoru iz Brundisija pripao Marku Antoniju, ukloniti mogućnost njegova napada s jugoistoka te mu presjeći vezu s Italijom.²⁷² Opći strateški ciljevi Rima bili su stjecanje kontrole nad najprikladnijom vezom Italije s

²⁶⁶ Domić-Kunić 2006, 88; Domić-Kunić 2009, 222, 225.

²⁶⁷ Domić-Kunić 2006, 90, 91.

²⁶⁸ Jovanović 1987, 840; Domić-Kunić 2006, 76, 89.

²⁶⁹ Domić-Kunić 2006, 78.

²⁷⁰ Matijašić 2009, 125.

²⁷¹ Domić-Kunić 2006, 96, 97; Domić-Kunić 2009, 225; Matijašić 2009, 148 i d.

²⁷² Bojanovski 1988, 43; Radman-Livaja 2004, 16, 17; Domić-Kunić 2006, 91, 92; Matijašić 2009, 149.

istokom, a to je Ilirik²⁷³ te povezivanje Italije s Grčkom preko kopna, dolinama Save, Dunava, Morave i Vardara.²⁷⁴ Rat je imao i preventivnu svrhu, konačno pokoravanje Delmata i prialpskih plemena koja su stalno napadala Italiju sa sjeveroistoka (*Dion.* 49. 34. 1-2; *App. BC.* 5. 13. 128) te smirivanje otprije osvojenih područja (*App. Ill.* 4. 16).²⁷⁵ Za ovaj rat Oktavijan je angažirao veliku vojsku koja se procjenjuje na 5 do čak 40 legija te neke od najboljih legata. Rat se vodio u tri sezone, u nekoliko zasebnih, odlično organiziranih akcija.²⁷⁶

Rimljani su prvo 35. pr. Kr. napali i konačno porazili Japode (*App. Ill.* 4. 21), dugogodišnje neprijatelje, čime im se s jugozapada otvorio put prema međuriječju. Oktavijan je to iskoristio pa odatle krenuo na Segestiku, a legije su možda za svaki slučaj išle i iz Akvileje, kao u prethodna dva pohoda.²⁷⁷ Napao ju je iste te godine, ali ovaj puta uspješno, osvojivši ju za mjesec dana (*App. Ill.* 4. 23, 4. 24; *Dion.* 49. 37).²⁷⁸ Segestika je bila kolapijansko središte, no zbog povoljnog smještaja s vremenom je postala svepanonsko središte velike strateške važnosti. Njen pad bio je ključan za daljnje osvajanje međuriječja.²⁷⁹ U Segestici, koja se od rimskog osvajanja naziva Siscija, radi osiguravanja još uvijek nemirnog područja odmah je stacionirano 25 kohorti pod zapovjedništvom legata Fufija Gemina. Tijekom opsade Oktavijan je osnovao panonsku riječnu mornaricu (lat. *classis Pannonica*) koja je odigrala važnu ulogu u osvajanju Segestike, ali i kasnije opskrbom vojnika za ratova u Podunavlju te patrolom riječne granice Carstva za razdoblja mira. O njenom nastanku postoje dvije verzije. Po Apijanu, flotu je dao sagraditi Oktavijan za skorašnji rat protiv Dačana i Bastarna (4. 22), a po Dionu Kasiju, nju su pod Segestiku dovezli s Dunava rimski saveznici (49. 37).²⁸⁰ Potonji su vjerojatno bili Noričani ili Taurisci čiji su brodovi Dravom pristigli u Dunav pa dalje Savom i Kupom do Segestike.²⁸¹ Tada je na prapovijesnoj posavskoj trasi dovršena i prva trećina buduće magistralne ceste Emona-Srmij,

²⁷³ Bojanovski 1988, 43; Radman-Livaja 2004, 17.

²⁷⁴ Matijašić 2009, 158.

²⁷⁵ Domić-Kunić 2006, 92; Matijašić 2009, 157.

²⁷⁶ Domić-Kunić 2006, 92: Među legatima je bio i Marko Vipsanije Agripa koji je kasnije sudjelovao i u Panonskom ratu.

²⁷⁷ Šišić 1916, 49; Stipčević 1989, 48; Domić-Kunić 2006, 93; Matijašić 2009, 149.

²⁷⁸ Šišić 1916, 49; Stipčević 1989, 48; M. Zaninović, *Classis Flavia Pannonica*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 53 (dalje ćemo u tekstu koristiti Zaninović 1993); Miškin 1998, 13; Domić-Kunić 2006, 95; Matijašić 2009, 152.

²⁷⁹ Domić-Kunić 2006, 93, 95.

²⁸⁰ Zaninović 2003, 444; Domić-Kunić 2006, 95; Matijašić 2009, 152, 153.

²⁸¹ Bojanovski 1993, 53; Matijašić 2009, 153.

koja će prolaziti i kroz Marsuniju, dionica do Segestike (*Itin. Ant.* 259. 11, 260. 2; *Tab. Peut.* 58, 459).²⁸²

Ferdo Šišić je smatrao da su Rimljani u Iliričkom ratu zauzeli cijelu Panoniju i sva plemena do Drave i Drine,²⁸³ a to kao mogućnost ističe i A. Stipčević.²⁸⁴ Danas je to mišljenje odbačeno te se smatra da su osvojili zapadni dio međuriječja. Po nekima ne istočnije od teritorija Kolapijana koji su vjerojatno tada poraženi.²⁸⁵ Alka Domić-Kunić smatra da su Rimljani stigli još malo zapadnije, do Psunja, odnosno do skordiščanske granice te da su od plemena u Posavini pokoreni Varcijani i Kolapijani, a u Podravini Sereti, Serapili i Jasi.²⁸⁶ Oktavijan doduše, bilježi Dion Kasije (50. 24. 3-5), u govoru prije Bitke kod Akcija među svojim postignućima navodi i to da je izbio na Dunav, ali se to ne uzima kao dokaz da je u Iliričkom ratu osvojio Panoniju. A. Domić-Kunić tumači da se to odnosi na germansko Podunavlje,²⁸⁷ a neki da Oktavijan možda jest izbio u panonsko Podunavlje, ali samo u sklopu izviđanja teritorija koje je tek planirao osvojiti.²⁸⁸ Oktavijan uostalom osvajanje Panonije pripisuje Tiberiju (*Aug. RG* 30) koji to nikako nije mogao izvršiti u Iliričkom ratu jer je tada bio dijete.²⁸⁹ Breuci se ne spominju u izvorima u vezi tih zbivanja, dok s druge strane neki smatraju da je glavni dio Panonskog rata bila upravo borba s Breucima.²⁹⁰ Osvajanje preostalog dijela Panonije, istočno od spomenute granice Oktavijan je morao odgoditi zbog skorašnjeg odlučujućeg obračuna s Markom Antonijem.²⁹¹ Prema tome, breučko Brodsko Posavlje i Marsunija našli su se i ovaj put izvan domašaja rimskih osvajanja.

Nakon panonske faze (35. pr. Kr.), rat se 34. i 33. pr. Kr. nastavio na teritoriju Delmata, Desitijata i okolnih plemena. Tada su Rimljani nanovo porazili Delmate i plemena uz obalu, dok su ona u zaleđu svladali po prvi put. Od nemirnih plemena najvažnije je bilo pokoravanje Delmata jer su predstavljali najveću prijetnju stalnim ugrožavanjem rimskih posjeda na istočnom Jadranu, osobito Salone.²⁹²

Pobjede i osvajanja u Iliričkom ratu bili su ključni u dugotrajnom procesu pripojenja Ilirika Rimu. Zbog pobjeda nad Japodima, Panonima i Delmatima koji su mu u ovom ratu

²⁸² Domić-Kunić 2006, 101, 105 (slika).

²⁸³ Šišić 1916, 49.

²⁸⁴ Stipčević 1989, 49.

²⁸⁵ Matijašić 2009, 153, 157.

²⁸⁶ Domić-Kunić 2006, 97, 98 (slika): Navod Diona Kasija da je Oktavijan u tom ratu osvojio cijelu Panoniju (49. 37. 6) smatra pretjeranim; Domić-Kunić 2009, 225.

²⁸⁷ Domić-Kunić 2006, 97.

²⁸⁸ Matijašić 2009, 158.

²⁸⁹ Domić-Kunić 2006, 96.

²⁹⁰ Bojanovski 1993, 59; Matijašić 2009, 161.

²⁹¹ Domić-Kunić 2006, 100.

²⁹² Domić-Kunić 2006, 91, 92, 96, 97; Matijašić 2009, 153-156.

pružili snažan otpor, Oktavijan je 27. pr. Kr. proslavio trijumf (*thriambon Illyrikon, App. Ill.* 4. 16, 5. 28).²⁹³ Iste godine novu provinciju, Ilirik, predao je Senatu što znači da je smatrana pacifiziranom.²⁹⁴ Daljnji tijek zbivanja pokazao je da je to bila kriva procjena. Neka područja, premda u rimskom posjedu, nisu bila potpuno pod kontrolom, među nekim plemenima tinjalo je nezadovoljstvo koje je ubrzo, u kombinaciji s nastavkom provedbe rimskih osvajачkih planova u Panoniji i Iliriku, rezultiralo novim pobunama i ratovima.²⁹⁵

Ne zna se pouzdano kada je osnovana provincija Ilirik sa stalnom upravom i namjesnikom, no čini se da se to zbilo tek krajem Republike. Jezgra teritorija nastala je već 168. pr. Kr., nakon Trećeg ilirskog rata, ali tada se još ne može govoriti o provinciji. Sve spomenute ratove u Iliriku predvode konzuli što također pokazuje da provincija tada ne postoji jer ratove u provincijama vode namjesnici ili se oni barem spominju.²⁹⁶ U svakom slučaju, prekretničke 27. pr. Kr. ona postoji i to kao senatska provincija. Sva područja između Drave i Jadrana koja su Rimljani malo kasnije osvojili, bila su joj pripojena.

Nakon Iliričkog rata Oktavijan i dalje niže ratne uspjehe i širi rimski teritorij. God. 31. pr. Kr. porazio je Marka Antonija te uzeo titulu Augusta. Uskoro je postao i prvi čovjek novoproglašenog Rimskog Carstva. Osvojio je Meziju 28. pr. Kr. tako da se preostali dio Ilirika, a to je istočno međuriječje i bosanski prostor između Save i Dinarida, našao okružen Rimljanima s tri strane. Važni su i pripajanje Norika te osvajanje Recije i Vindelikije (istočna Štajerska i južna Bavarska) 16.-15. pr. Kr. Time je stekao kontrolu nad alpskim područjem bogatim rudama, što je osiguravalo stalnu opskrbu oružjem, te direktan pristup Panoniji uključujući i transdanubijski dio.²⁹⁷

Dvadesetak godina nakon Iliričkog rata, Ilirik i Panonija ponovo su poprišta sukoba i nemira. To je bilo pitanje vremena budući da s jedne strane panonska, ilirska i druga plemena opet dižu ustanke i napadaju rimska područja, a s druge August nastavlja provoditi plan započet 35. pr. Kr., tj. širiti Carstvo do Dunava. On je bio dio šireg plana koji je uključivao osvajanje Dacije (Rumunjska) i Markomanije (Češka i Slovačka), odnosno pomicanje sjeverne granice Carstva s Rajne i Dunava na Labu.²⁹⁸ Prvo će Rimljanima uspjeti, osvojiti će doskora cijeli prostor do Dunava, ali će tu stati. Dunav će dugo biti granica prema barbariku,

²⁹³ Šišić 1916, 49; Bojanovski 1988, 45; Matijašić 2009, 157.

²⁹⁴ Šišić 1916, 49; Stipčević 1989, 49.

²⁹⁵ Šišić 1916, 49; D. Pinterović, *Slavonija kao dio rimske Panonije*, u: *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek 1970, 81 (dalje ćemo u tekstu koristiti Pinterović 1970); Bojanovski 1988, 48; Domić-Kunić 2006, 98; Matijašić 2009, 157.

²⁹⁶ Matijašić 2009, 121, 125.

²⁹⁷ Domić-Kunić 2006, 101: Oktavijan se u zbivanjima od 31. pr. Kr. obično imenuje kao August.

²⁹⁸ Ibid., 102, 104.

a Daciju će zauzeti tek Trajan poč. 2. st. n. Kr.²⁹⁹ Od 16. do 9. pr. Kr. nižu se sukobi Rimljana i plemena između Drave i Jadrana. Najviše u njima sudjeluju Panoni zbog čega znanstvenici iz tog niza sukoba izdvajaju jedan zasebni, tzv. Panonski rat (lat. *bellum Pannonicum*) 12.-9. pr. Kr.³⁰⁰ Sve je započelo upadom Noričana i Panona 16. pr. Kr. u Histriju čime su ugrozili sjeveroistočnu granicu Italije. Čini se da su napad predvodili Panoni, najvjerojatnije otprije pokoreni Kolapijani, a Noričani su ih pratili. Porazio ih je Publije Silije Nerva, tadašnji prokonzul u Iliriku (*Dion.* 54. 20. 1-3).³⁰¹ Iduće godine, 15. pr. Kr., vjerojatno se dogodio konačan poraz Skordiska na njihovom matičnom području.³⁰² Oni se, kako je rečeno, u Panonskom ratu bore na strani Rimljana što znači da su pod njihovu vlast potpali ranije. Oslabljeni dugogodišnjim borbama s rimskim legijama, bili su prisiljeni na kapitulaciju i savezništvo.³⁰³ Iste godine došlo je možda i do sukoba Panona i Rimljana u donjoj Posavini zbog panonskog pustošenja Makedonije (*Vell.* 2. 39. 3).³⁰⁴ God. 14. pr. Kr. Panoni dižu manji ustanak (*Dion.* 54. 24. 3) koji također možda nema veze s Panonskim ratom,³⁰⁵ pa sljedeće godine još jedan koji je ugušio Marko Vinicije (*Vell.* 2. 96. 2-3; *Flor.* 2. 24).³⁰⁶

God. 12. pr. Kr. počinje Panonski rat o kojem vrela daju premalo informacija s obzirom na njegovu važnost. Rimsku vojsku na početku predvodi Marko Vipsanije Agripa, sudionik Iliričkog rata, koji odmah bilježi uspjehe. Međutim, te je godine umro pa je August na njegovo mjesto postavio svog posinka i budućeg cara Tiberija koji će rat uspješno voditi i završiti (*Dion.* 54. 28. 1-2; 54. 31. 1; 54. 34. 3-4).³⁰⁷ Kao i Ilirički rat i ovaj je imao dvije faze. U prvoj (12. pr. Kr.) Tiberije ratuje u Podravini i Posavini te osvaja preostali, istočni dio međuriječja od Psunja do Sirmija, i pokorava ovdašnja panonska plemena, Oserijate, Breuke, Amantine i Andizete. Krenuo je najvjerojatnije iz Akvileje odakle su kretali i svi prijašnji rimski osvajači međuriječja i Ilirika. Išao je Posavskom magistralom, sazidanom u tom

²⁹⁹ Domić-Kunić 2006, 118; Matijašić 2009, 161.

³⁰⁰ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 102-110; Matijašić 2009, 159-161. Početak i kraj Panonskog rata, kako ga je nazvao Velej (2. 96), različito se određuju, ovisno o tumačenju pisanih vrela koja te sukobe spominju (popis tih vrela vidi u: Domić-Kunić 2006, 102, bilj. 152), npr. 14.-9. pr. Kr. (Matijašić 2009, 160), tradicionalno datiranje 13.-9. pr. Kr. (Domić-Kunić 2006, 114), 12.-9. pr. Kr. (Bojanovski 1988, 49; Dizdar 2009, 94; Domić-Kunić 2009, 225), 12.-11. pr. Kr. (Domić-Kunić 2006, 114). U ovom se radu priklanjamo dataciji 12.-9. pr. Kr.

³⁰¹ Domić-Kunić 2006, 102; Matijašić 2009, 159.

³⁰² Dizdar 2009, 94.

³⁰³ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 107, 110; Dizdar 2009, 94; Domić-Kunić 2009, 225; Matijašić 2009, 160.

³⁰⁴ Bojanovski 1988, 49. Panoni su, po Bojanovskom, napali Makedoniju zajedno sa Skordiscima, a Rimljani su zatim pobijedili i jedne i druge. Velej na tom mjestu nabroja pokorene narode, među njima Skordiske i Panone, no A. Domić-Kunić taj navod, barem što se tiče Panona, veže uz Panonski rat (2006: 102, 116).

³⁰⁵ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 103, bilj. 154; A. Domić-Kunić citira i Flora (2. 24.), tj. akciju Marka Vinicija protiv Panona datira u 14. pr. Kr., a I. Bojanovski u 13. pr. Kr.

³⁰⁶ Bojanovski 1988, 49; Bojanovski 1993, 60; Velejov navod R. Matijašić veže za 14. pr. Kr. (2009: 160), a A. Domić-Kunić za Panonski rat (2006: 102).

³⁰⁷ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 102-104; Vulić 2009, 119; Matijašić 2009, 160, 161.

trenutku samo do Siscije, a koristio je možda i Podravsku. Ne može se reći jesu li Rimljani napredovali simultano, i Podravinom i Posavinom, ili sukcesivno.³⁰⁸ Čini se da je središnji dio rata bila borba s Breucima koji će i u Batonskom ratu igrati vrlo važnu ulogu. Logično je stoga pretpostaviti da su Skordisci Rimljanima asistirali baš protiv njih, plemena kojim su i sami nekada vladali.³⁰⁹ Već tada se spominje Baton breučki kao jedan od aktera Panonskog rata (*Brev. 7*).³¹⁰

Breuci dakle pod rimsku vlast dolaze najvjerojatnije nakon Panonskog rata, nakon njegove prve faze premda za to zasad nema materijalnih dokaza. To znači da se od 12. pr. Kr. formalno može govoriti o rimskoj Marsuniji,³¹¹ ali također bez materijalne potvrde. Svi rimski nalazi iz Sl. Broda i Brodskog Posavlja, kako će se vidjeti kasnije u tekstu, datiraju se najranije u 1. st. n. Kr.

U prvoj fazi Rimljani zauzimaju i skordiškansko Podunavlje i tamošnje opide. Na opidima od Batine (*Ad Militare*) do Zemuna (*Taurunum*) grade pogranične utvrde (lat. *castella*), prve u tom dijelu Podunavlja, koje će postati dijelom dunavskog limesa. Budući da su im Skordisci bili saveznici, s njima nisu ratovali, nego su opide samo preuzeli i prenamijenili za svoje potrebe. Rimljani dakle izbijaju na Dunav i na to se odnosi Augustova tvrdnja (*RG 30*) da je teritorij Ilirika proširio do obala te rijeke.³¹² Važan je bio i sukob s Amantinima (*Brev. 7*) u čijem je posjedu bio Sirmij, njihova prijestolnica. Njih su porazili ili ratom, ili su se Amantini predali ukoliko su bili skordiškanski vazali. Sirmij, uz Segestiku drugo najvažnije naselje južne Panonije, a kasnije i jedna od prijestolnica carstva, mogao je u rimske ruke pasti nakon poraza Breuka. Njegovim padom završeno je osvajanje međuriječja, odnosno prva faza rata.³¹³

U drugoj fazi (11.-9. pr. Kr.) rat se vodi južno od Save. Rimljani u bosansku unutrašnjost ulaze dolinama velikih rijeka, pritoka Save, i osvajaju panonski prostor do Dinarida, odnosno pod svoju vlast podvrgavaju panonske Mezeje, Ditione i Desitijate te ilirske Piruste. Posebno im je bilo važno osvajanje teritorija Mezeja jer je obilovao metalnim rudama, dakle iz istog razloga kao i osvajanje prijalpskog prostora. Uslijed ekspanzije Carstva, oružje im je bilo sve

³⁰⁸ Domić-Kunić 2006, 104-106, 108, sl. 7; Domić-Kunić 2009, 225.

³⁰⁹ Domić-Kunić 2006, 107: Premda su Skordiscima susjedi bili Amantini, neka njihova naročita snaga nije posvjedočena u izvorima; Domić-Kunić 2009, 225; Matijašić 2009, 161.

³¹⁰ Bojanovski 1988, 49.

³¹¹ Domić-Kunić 2006, 107, 111, 114. Svetonije izričito spominje Breuke (*Tib. 9*); Domić-Kunić 2009, 225.

³¹² Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 108; Domić-Kunić 2009, 225; Matijašić 2009, 160.

³¹³ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 109, 110.

potrebnije.³¹⁴ Osim s bosanskim Panonima, Tiberije u ovoj fazi istovremeno uspješno ratuje i s Delmatima koji su se ponovno pobunili. Ratuje dakle i izvan panonskog prostora.³¹⁵

Tako se nakon Panonskog rata pod rimskom vlašću našla cijela Panonija u užem smislu te je pripojena postojećoj provinciji Ilirik koja se sada prostirala od Drave i Dunava do Jadrana. To su ujedno zadnja širenja granica Panonije ratom budući da u Batonskom ratu neće biti novih osvajanja, a Transdanubiju će car Klaudije, Tiberijev nećak, pripojiti najvjerojatnije diplomatskim putem.³¹⁶ Panonski rat je po Veleju, koji je i sam u njemu sudjelovao kao niži časnik, bio surov i težak te zbog svoje blizine opasan za Italiju (2. 96).³¹⁷ Tiberije je stoga velik dio Panonije opustošio, a da onemogući nove pobune, Panonima zaplijenio oružje i mnoge mladiće prodao u roblje (*Dion.* 54. 31).³¹⁸ To mu nije dugoročno uspjelo. Ispostavilo se da je ovaj rat bio samo nagovještaj jednog većeg i važnijeg 18 godina poslije.³¹⁹

U Panoniji odmah po osvajanju započinje konsolidacija rimske vlasti. Pristižu rimski trgovci i obrtnici, stalna pratnja rimske vojske, koji započinju trgovati s domaćim stanovništvom.³²⁰ Jedna od najvažnijih radnji koje su Rimljani poduzimali u novostečenim područjima bila je izgradnja cesta. One su omogućavale mobilnost vojske i komunikaciju što je bilo ključno za održavanje mira. Nakon Panonskog rata, dakle u posljednjem desetljeću stare ere, izgrađena je dionica Panonske magistrale od Siscije do Sirmija (*Itin. Ant.* 259. 11, 261. 3), također na prapovijesnom putu. Izgrađena je tada i Podravska magistrala (Petovij-Mursa) te su obje postale dio šire komunikacijske mreže koja je na istoku vodila do Crnog mora. Povezujući dva najvažnija prometna i strateška centra u Panoniji, Posavska magistrala prolazila je i kroz Marsuniju. Njenom izgradnjom započeli su procesi romanizacije i urbanizacije dotad pretežno ruralnih krajeva i naselja.³²¹ Vjerojatno tu treba tražiti i začetke rimske Marsunije, dotad breučkog sela uz prapovijesni put. Ti su procesi nešto ranije započeli u zapadnom dijelu međuriječja budući da je ono od Iliričkog rata u sastavu Carstva, njegovog trgovinskog i prometnog sustava. U istočnom međuriječju započinju nešto kasnije, na prijelazu era pa se od tada može govoriti o rimskoj Mursi, Cibalama, Sirmiju, odnosno o rimskoj Marsuniji.³²²

³¹⁴ Domić-Kunić 2006, 105, 106, 112.

³¹⁵ Matijašić 2009, 160; Domić-Kunić 2009, 225.

³¹⁶ Bojanovski 1988, 49; Miškov 1998, 13; Domić-Kunić 2006, 103, 113-115; Matijašić 2009, 161; Domić-Kunić 2009, 225, 226.

³¹⁷ Bojanovski 1988, 49; Domić-Kunić 2006, 104; Domić-Kunić 2009, 225.

³¹⁸ Matijašić 2009, 161.

³¹⁹ Bojanovski 1988, 49.

³²⁰ Domić-Kunić 2006, 103, 109 (bilj. 172).

³²¹ Domić-Kunić 2006, 64, 117; Domić-Kunić 2009, 228; Matijašić 2009, 13.

³²² Domić-Kunić 2006, 114.

Do poč. 1. st. n. Kr. Ilirik je bio administrativno uređena provincija pod upravom carskog namjesnika (legata) koji je izravno odgovoran caru. Raspolagao je s nekoliko legija i određenim brojem auxilijarnih četa. U periodu između Panonskog i Batonskog rata legati u Iliriku zaokupljeni su uglavnom uspostavom stabilnosti i preventivnim vojnim akcijama protiv barbara, osobito Markomana i Dačana koji su Carstvu zadavali najviše problema. Na prijelazu era posebno su učestali upadi i pljačke Dačana. Već tu se pokazala strateška važnost Posavine i Podunavlja gdje se osiguravala granica prema barbarima.³²³ Iako je nakon Panonskog rata vojno osvajanje Ilirika dovršeno te je on tada formalno dio Carstva, a na novostečenim područjima romanizacija je već započela, vlast na terenu nije bila čvrsto uspostavljena. Ilirik je i dalje bio nesigurna, nepacifizirana provincija pa rimsko osvajanje na neki način još nije bilo gotovo. Potpuna kontrola nad iliričkim plemenima bila je uspostavljena tek nakon Batonskog rata.³²⁴

Poč. 1. st. n. Kr. počinju seobe Markomana predvođenih Marobodom koje su ugrozile granicu Carstva na srednjem i donjem Dunavu. Postojala je i mogućnost da se povežu s drugim germanskim plemenima na zapadu i Dačanima na istoku pa se Oktavijan odlučio na akciju. God. 6. n. Kr. na Markomane je poslao Tiberija koji prelazi Dunav kod Karnunta (ant. *Carnuntum*, d. Petronell kod Beča) s ciljem da se obračuna s Marobodom.³²⁵ Rat je već počeo i to mu je zamalo uspjelo kad je stigla vijest da je u Iliriku izbila velika pobuna. Bio je stoga prisiljen s Marobodom sklopiti mir i uputiti se u provinciju koja je zbog svog položaja uvijek predstavljala opasnost za Italiju, odnosno Carstvo (*Vell.* 2. 110. 3). Počeo je Batonski rat (lat. *bellum Batonianum*, Batonov ustanak, Veliki panonsko-delmatski ustanak, Veliki ilirski ustanak) koji je trajao do 9. god. n. Kr.³²⁶ Prvi su ustanak digli Dezitijati³²⁷ predvođeni poglavicom Batonom, a ubrzo su im se priključili Breuci predvođeni poglavicom Pinesom i vojskovođom koji se također zvao Baton. Ta su dva netom pokorena plemena bila predvodnici i najvažniji akteri ustanka, osobito Breuci.³²⁸ Pobunjenici su na početku imali uspjeha pa se pobuna brzo proširila na ostala također nezadovoljna plemena, odnosno na cijeli Ilirik. Tako su, pored Dezitijata i Breuka, u ustanku sudjelovali i Oserijati, Mezeji, Jasi i drugi

³²³ Matijašić 2009, 166, 167.

³²⁴ Pinterović 1970, 81; Stipčević 1989, 51; Domić-Kunić 2006, 113, 114; Matijašić 2009, 163.

³²⁵ Zaninović 1993, 54.

³²⁶ Šišić 1916, 50; Stipčević 1989, 50; Zaninović 1993, 54; Zaninović 2003, 446; Matijašić 2009, 168.

³²⁷ Šišić 1916, 50; Bojanovski 1988, 50; Zaninović 1993, 54; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 110, bilj. 176; Domić-Kunić 2009, 228. Dion ih navodi kao Delmate (54. 34. 3), ali to je geografsko, a ne etničko određenje. Dezitijati su Panoni, ali u Dionovo vrijeme (3. st.) žive u provinciji Dalmaciji. Dalmacija i Panonija tada su već dugo zasebne provincije. Prema tome, pridjevi *panonski* i *delmatski* u jednom od naziva ovog rata imaju geografsko, a ne etničko značenje.

³²⁸ Stipčević 1989, 49; Miškin 1998, 13; Domić-Kunić 2006, 107, 111: Breuke kao pokretače navode Dion (55. 29-32) i Velej (2. 110. 4; 2. 112. 4); Domić-Kunić 2009, 228; Matijašić 2009, 168.

Panoni te ilirski Pirusti. Liburni i Delmati im se nisu priključili, tj. Delmati su s Rimljanima ratovali neovisno o Batonskom ratu. U Italiji je, kao i za Panonskog rata, zavladao strah od provala Panona i Ilira koji su to, kako tvrdi Velej (2. 110), i imali u planu.³²⁹

Nezadovoljstvo rimskom vlašću tinjalo je duže vrijeme među autohtonim stanovništvom Ilirika, a Batonski ustanak je bio njegova kulminacija usred, po procjeni pobunjenih, povoljnog trenutka. Neposredan povod bili su visoki porezi i novačenje u augzilirne čete za spomenuti rat s Markomanima. Na sjever se zaputio i veći dio nevelike rimske vojske stacionirane u Iliriku pa su ustanici tu prepoznali priliku.³³⁰ Neki autori smatraju da se novačenje u Iliriku provodilo od njegova osvajanja,³³¹ a drugi da je ono među Panonima prvi puta provedeno uoči Batonskog rata, dok su ranije panonski mladići prodavani u roblje.³³² Nije stoga poznato je li revolt uzrokovala vladavina Marka Valerija Mesalina, namjesnika u Iliriku 6. god. n. Kr. (*Dion.* 55. 29), koji je provodio novačenje, ili nekog njegovog prethodnika od kojih su poznati Lucije Domicije Ahenobarb (kr. 1. st. pr. Kr.), Marko Vinicije i Gnej Kornelije Lentul (1. god. n. Kr.).³³³ Starosjedioci nisu blagonaklono gledali ni na doseljavanje rimskih kolonista kojih je, zahvaljujući izgradnji cesta, u Iliriku bilo sve više. Štoviše, ustanici su ih počeli posvuda ubijati kao i ostale rimske građane i vojnike (*Vell.* 2. 110. 3).³³⁴ Koliko je u Rimu ustanak shvaćen ozbiljno, svjedoči činjenica da je u Ilirik odmah poslano 10-ak legija i određen broj augzilirnih četa. Rimskih vojnika bilo je oko 100 000, a toliko je realno bilo i pobunjenika, premda Velej (2. 110. 3) iz propagandnih razloga navodi puno veći broj.³³⁵

Batonski rat je kao i prethodna dva imao panonsku i dalmatinsku fazu. Tijekom panonske (6.-8. god.) ratuje se u međuriječju, uglavnom u njegovom istočnom dijelu, a u dalmatinskoj (8.-9. god.) u Dalmaciji.³³⁶ Pobunjenička vojska podijelila se u tri skupine. Jedna je krenula na zapad prema Italiji, druga na jug prema Makedoniji, a treća je ostala na matičnom terenu. Dio te treće skupine krenuo je na Sirmij, a drugi na Salonu.³³⁷

³²⁹ Šišić 1916, 50; Bojanovski 1988, 50; Stipčević 1989, 49, 50; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 108; Matijašić 2009, 168, 170.

³³⁰ Šišić 1916, 49, 50; Bojanovski 1988, 49; Stipčević 1989, 49; Zaninović 1993, 54; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 111; Domić-Kunić 2009, 228; Dizdar 2009, 94; Matijašić 2009, 168. Bojanovski tvrdi da se radilo o ratu protiv Kelta pozivajući se na Dionov navod da se Tiberije vraćao iz Galatije (54. 36. 2-3). Ostali navedeni autori govore o Germanima, odnosno Markomanima kao najjačem plemenu među njima, pozivajući se na drugi Dionov navod da je Tiberije ratovao s Germanima (55. 29).

³³¹ Šišić 1916, 49, 50.

³³² Zaninović 2003, 446; Matijašić 2009, 168.

³³³ Domić-Kunić 2006, 111, 117; Matijašić 2009, 166.

³³⁴ Šišić 1916, 49, 50; Zaninović 2003, 446; Matijašić 2009, 169.

³³⁵ Zaninović 2003, 446; Matijašić 2009, 169.

³³⁶ Domić-Kunić 2006, 108; Domić-Kunić 2009, 228.

³³⁷ Šišić 1916, 50; Matijašić 2009, 169.

God. 6. Breuci napadaju Sirmij, ali ga je mezijski legat Aulo Cecina Sever uspio obraniti, potjerati Breuke do Drave i tu ih poraziti (*Dion.* 55. 29. 3).³³⁸ Dezitijati nakon neuspjela pohoda na Salonu napadaju Sisciju, ali također neuspješno jer ju uspijeva obraniti Valerije Mesalin. Obrana Siscije Rimljanima je bila važna jer su time, ne samo sačuvali važno uporište, nego i zaustavili napredovanje Panona Posavinom koje je moglo ugroziti Italiju.³³⁹ Tu se opet pokazala važnost Posavske magistrale. Dva Batona, breučki i desitijatski, susreću se nakon toga na gori Almi (Fruška gora) pa združenim snagama napadaju Sirmij. Uspjevaju poraziti legije Cecine Severa koji se zbog napada Dačana i Sarmata morao povući natrag u Meziju, ali ne i konjicu Remetalka, tračkog kneza i rimskog saveznika. On ih odbija i nanosi im poraz na gori Almi (*Dion.* 55. 30. 2-3). Tako je i drugi napad na Sirmij za pobunjenike prošao neuspješno, a obje najvažnije točke međuriječja ostale su čvrsto u rimskim rukama.³⁴⁰ Tada u Ilirik stiže Tiberije koji je upravo sklopio mir s Markomanima te se sa svojim četama utaborio u Sisciji koja će kroz veći dio 1. st. biti vojni centar Panonije. Nije se odmah dao u ofanzivu, ratovao je vješto i oprezno čekajući da ustanike oslabe glad i druge nedaće. Oni su koristili gerilsku taktiku što je posebno dalo rezultata u dinarskom području gdje je Tiberije odmah po dolasku izvršio neke manje neuspješne akcije.³⁴¹

Gerilska taktika pobunjenika s jedne i rimska defanzivna taktika izbjegavanja direktne borbe s druge strane usporile su tijek zbivanja i time povećavale izdatke Rima. Zato August, koji je boravio u Arminu (Rimini), 7. god. šalje Tiberiju u pomoć vojskovođu Germanika, Tiberijeva nećaka, s dodatnom vojskom kako bi zajednički ubrzali rat.³⁴² Tako u zapadnom međuriječju, iz Siscije djeluju Tiberije i Germanik, a u istočnom, iz Sirmija Cecina Sever i Marko Plaucije Silvan. Potonja dvojica su se s legijama pristiglima iz Mezije, Kilikije i Pamfilije, augzilizarnim četama i Remetalkovom konjicom stacionirali kod Volkejskih močvara (*Dion.* 55. 32. 3: *Ouolkaia ele*; *Vict. Epit.* 41. 5: *palus Hiulca*; *Ennod. Panegy.* 7. 206: *Ulca*) koje su se nalazile između Đakova, Osijeka, Vukovara i Vinkovaca. Tu su ih iznenada napala oba Batona, kako se ne bi spojili s Tiberijevim snagama, te je došlo do neizvjesne bitke. Gubitci su bili veliki na obje strane, ali na kraju Rimljani odnose pobjedu (*Vell.* 2. 112. 4-6).³⁴³ Slijedi niz manjih sukoba u međuriječju, a među njima je i epizoda s

³³⁸ Šišić 1916, 50; Stipčević 1989, 50; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 107, bilj. 163; Matijašić 2009, 169.

³³⁹ Matijašić 2009, 169: Mesalin je za tu pobjedu dobio trijumfalno znakovlje, a XX. legija naziv *Valeria Victrix*.

³⁴⁰ Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 107, bilj. 163; Matijašić 2009, 170.

³⁴¹ Stipčević 1989, 50; Zaninović 1993, 54; Zaninović 2003, 446; Matijašić 2009, 170: Tada u Ilirik dolazi i Velej te kao rimski časnik sudjeluje i u ovom ratu.

³⁴² Šišić 1916, 50; Stipčević 1989, 50; Matijašić 2009, 170, 172: S obzirom na gerilsku taktiku pobunjenika, nije sigurno je li se Tiberije uopće mogao s njima direktno sukobiti.

³⁴³ Šišić 1916, 51; Domić-Kunić 2006, 62, 107, bilj. 163; Matijašić 2009, 170, 171.

povlačenjem ustanika na Klaudijsku goru. To je još jedan dokaz da je Požeška kotlina bila panonska, tj. breučka jer se inače ustanici ne bi tamo povlačili.³⁴⁴ Pobunjenici u ovom periodu imaju uspjeha, osim Mezeja koje je te godine porazio Germanik. Omjer snaga zaraćenih strana u tom je momentu bio otprilike jednak. Svaka je imala neke prednosti, rimska opremljenost i organizaciju, a pobunjenička veću pokretljivost i, barem u početku, poznavanje terena.³⁴⁵

Iduće, 8. god. situacija se, međutim, nepovratno mijenja u korist Rimljana. Pobunjenici slabe i dolazi do razdora budući da su jedni, izmoreni glađu i bolešću, bili za pregovore i mir, a drugi za nastavak rata. Odlučujuća bitka odigrala se na rijeci Batin (ant. *Bathinus*, d. vjerojatno Bosna) 3. VIII. 8. god. Tada su Breuci teško poraženi (*Dion.* 55. 34. 6; *Vell.* 2. 114. 4).³⁴⁶ Pobjedu je Plauciju Silvanu, vođi rimske vojske, olakšala podjela do koje je došlo među Breucima. Dio njih s Batonom na čelu bio je za predaju procijenivši da su Rimljani prejaki, a dio s Pinesom na čelu za nastavak rata. Prevagnula je prva opcija jer se Baton sa svojom vojskom predao, ali je Rimljanima isporučio i Pinesa. Učinio je to prema tajnom dogovoru s Rimljanima koji su mu zauzvrat garantirali mjesto breučkog vođe.³⁴⁷ Ipak, plan Rimljana da rat završe diplomatski nije uspio. Batona breučkog ubrzo je zarobio Baton dezitijatski i osudio ga na smrt zbog izdaje. Dio Breuka priklonio se Batonu dezitijatskom, ali Plaucije Silvan je i njih porazio. To je bio konačan poraz Breuka i kraj panonske faze u kojoj su se zbili najvažniji događaji ovog rata. Baton se povukao natrag u Dalmaciju odakle je povremeno upadao i pljačkao Panoniju.³⁴⁸

Dezitijati su svedeni na matično područje u srednjoj Bosni. Zapovjednik rimske vojske u zapadnom Iliriku postao je Marko Emilije Lepid. Rat se nastavio i 9. god. su započele koordinirane akcije protiv preostalih pobunjenih plemena, Dezitijata, Pirusta i njihovih saveznika (*Vell.* 2. 115. 4), iz tri pravca. Emilije Lepid napao je iz Siscije, Cecina Sever iz Sirmija, a Germanik s juga, s Jadrana. S potonjim je najvjerojatnije bio i Tiberije, vrhovni zapovjednik rimske vojske u Iliriku. Germanik je osvojio dezitijatske utvrde Splon (ant.

³⁴⁴ Dizdar, Potrebica 2002, 119; Matijašić 2009, 171: Ta epizoda vjerojatno nije bila previše važna, ali ju Velej spominje (2. 112) jer je možda sudjelovao u njoj.

³⁴⁵ Matijašić 2009, 171.

³⁴⁶ Šišić 1916, 51; Stipčević 1989, 50; Zaninović 2003, 447; Domić-Kunić 2006, 62, 107, bilj. 163; Matijašić 2009, 172.

³⁴⁷ Šišić 1916, 51; Bojanovski 1988, 51; Stipčević 1989, 51; Zaninović 2003, 447; Matijašić 2009, 172: To je Dionova verzija (5. 34. 4). Po Velejovoj (2. 114) nije bilo izdaje nego se od Batona i Pinesa jedan predao, a drugi je uhvaćen.

³⁴⁸ Šišić 1916, 51; Stipčević 1989, 51; Zaninović 2003, 447; Domić-Kunić 2006, 62, 107, bilj. 163; Matijašić 2009, 172.

Splonum, d. Šipovo?, Pljevlja?), Retin (ant. *Raetinum*, d. Golubić kod Bihaća?) i Seretij (ant. *Seretium*, d. negdje u srednjoj Bosni).³⁴⁹

Plaucije Silvan i Cecina Sever obavili su svoje zadatke, dok Germanik i Tiberije, unatoč spomenutim uspjesima, nisu obavili onaj glavni, a to je hvatanje Batona. On im je uspio pobjeći te se s vojskom sklonio u dobro utvrđen i nepristupačan Andetrij (ant. *Andetrium*, d. Gornji Muć) (*Plin. NH* 3. 142). Kada su ga i tamo napali, uslijedila je teška bitka s gubitcima na obje strane. Rimljani su međutim bili brojačno nadmoćni, među pobunjenicima je došlo do podjele, a Baton više nije imao kuda budući da su bile osvojene sve okolne pobunjeničke utvrde pa se na kraju predao (*Dion.* 56. 12-24). Tiberije ga je poslao u zatočeništvo u Ravenu gdje je i umro. Uskoro je pala i posljednja ustanička utvrda, dezitijatska Arduba (Vranduk u Bosni ili Nikšić u Crnoj Gori) koju je osvojio Germanik. Predajom Dezitijata i Pirusta, rat je bio završen.³⁵⁰

Batonski rat je bio sukob velikih razmjera koji je na trenutak uzdrmao Carstvo i u Rimu izazvao veliki strah. Svetonije ga opisuje kao jednog od najtežih ratova nakon Punskih (*Tib.* 16).³⁵¹ August je stoga za njegovo gušenje morao angažirati veliku vojsku i najbolje legate. Među njima se istaknuo glavni zapovjednik Tiberije, uskoro njegov nasljednik na carskom tronu, koji je zbog pobune u Iliriku morao prekinuti već započeti rat.³⁵² Nije bilo osvajanja novih teritorija, nego se rat vodio u već formiranoj rimskoj provinciji, Iliriku, ali koja nije bila dovoljno pacifizirana.³⁵³ Batonski rat trajao je tri godine s promjenjivom srećom, ali su na kraju pobijedili Rimljani zahvaljujući s jedne strane svojoj brojčanoj, organizacijskoj i logističkoj nadmoć, a s druge neslozi, gladi i bolesti među pobunjenicima. Ključni razlog zašto su panonska i druga plemena u Iliriku u konačnici gubila ratove s Rimljanima bilo je, čini se, političko nejedinstvo, činjenica da se nikad nisu ujedinili pod nekom centralnom, natplemenskom vlašću. Savezništvo je zapravo prvi puta uspostavljeno u Batonskom ratu, ali je za tako nešto bilo prekasno.³⁵⁴ S ekonomskog gledišta, taj rat za Rimljane nije bio uspješan

³⁴⁹ Bojanovski 1988, 51, 52; Stipčević 1989, 51: Autor tvrdi da je Germanik kod Retina poražen; Matijašić 2009, 173.

³⁵⁰ Šišić 1916, 51; Bojanovski 1988, 52; Stipčević 1989, 51; Zaninović 2003, 447; Domić-Kunić 2006, 113; Matijašić 2009, 174, 175.

³⁵¹ Bojanovski 1988, 50; Stipčević 1989, 50; Domić-Kunić 2006, 113; Domić-Kunić 2009, 227; Matijašić 2009, 176.

³⁵² Domić-Kunić 2006, 113; Domić-Kunić 2009, 227; Matijašić 2009, 176: Pobjeda u Batonskom ratu bila je značajan politički poen Tiberiju u nadmetanju za Augustova nasljednika. Trijumf su August i Tiberije proslavili tek 12. god. jer je odmah po završetku Batonskog rata stigla vijest o teškom porazu Varovih legija u Teutoburškoj šumi pa je Tiberije morao u Germaniju.

³⁵³ Domić-Kunić 2006, 113; Domić-Kunić 2009, 227.

³⁵⁴ Kukuljević-Sakcinski 1873, 137; Stipčević 1989, 49, 51; V. Dautova-Ruševljan, M. Vujović, katalog izložbe, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006, 7 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dautova-Ruševljan, Vujović 2006); Dizdar 2009, 94; Matijašić 2009, 43.

unatoč pobjedi. Ljudski i materijalni gubitci bili su golemi, daleko veći od ratnog plijena.³⁵⁵ No ipak, trajno su pacifizirali strateški važan teritorij kojeg su osvajali preko 150 godina. Kako bi oslabile ovdašnja plemena i spriječile neke buduće pobune, rimske vlasti su dio pobunjenog stanovništva raselile, započele među njima intenzivnu mobilizaciju u auxilijarne čete izvan Ilirika, a Ilirik podijelile na dvije nove provincije. Mjere su bile uspješne jer plemena u Iliriku, odnosno uskoro Panoniji i Dalmaciji, više nisu dizala ustanke. Konačno je uspostavljena čvrsta rimska vlast što je omogućilo romanizaciju u pravom smislu riječi, izgradnju cestovne mreže, naseljavanje kolonista, trgovaca i obrtnika, stacioniranje vojske i uvođenje rimskog administrativnog aparata.³⁵⁶

Svi ili većina opisanih događaja i procesa zahvaćali su Breuke i njihov teritorij. Osamnaest godina nakon Panonskog rata našli su se ponovo u sukobima u kojima su opet igrali vrlo važnu, možda i ključnu ulogu. Pouzdano se zna da su se u Batonskom ratu borbe vodile s obje strane Save između Siscije i Sirmija.³⁵⁷ Od 5 ili 6 bitaka koje su izvori smatrali vrijednima spomena, Breuci su sudjelovali u njih 4: na Dravi nakon prve opsade Sirmija, na gori Almi nakon druge opsade (6. god.), kod Volkejskih močvara (7. god.) i na rijeci Batinu (8. god.). Dvije su se odigrale na teritoriju Andizeta, na Dravi i kod Volkejskih močvara, druge dvije na teritoriju Amantina, ali se u izvorima ne spominje nikakva naročita borbenost tih dvaju panonskih plemena koja su također bila uključena u sukobe. To možda govori da ona nisu bila tako vojno jaka kao Breuci koji se pak navode kao predvodnici ustanka.³⁵⁸ Breuci su bili najjače panonsko pleme u međuriječju, a zbog toga i najveća prijetnja Rimu u Panoniji pa su i mjere pacifikacije prema njima bile najrigoroznije. Mnogi su prodani u roblje, a od njihovih mladića, unovačenih nakon Batonskog, rata formirano je čak 8 breučkih auxilijarnih kohorti (lat. *cohortes Breucorum*) što znači da ih je oko 5000 odmah napustilo zemlju. Te su jedinice poslane na zadatke u druge provincije, Gornju i Donju Germaniju, Britaniju, Mauretaniju itd. Bio je to definitivni vojni i ekonomski kraj nekad moćnog panonskog plemena.³⁵⁹

Sve se to u nekoj mjeri moralo odraziti negativno na breučka naselja pa tako i na Marsuniju, selo uz Posavsku magistralu kojom su se uvijek kretale vojske kad se ratovalo u Panoniji. Zasad se nijedan nalaz iz međuriječja s poč. 1. st. n. Kr. ne može s potpunom sigurnošću povezati s Batonskim ratom. U okolici Sl. Broda nađena su dva komada rimskog

³⁵⁵ Matijašić 2009, 176.

³⁵⁶ Bojanovski 1988, 53; Dizdar 2009, 94; Matijašić 2009, 176.

³⁵⁷ Bojanovski 1988, 53.

³⁵⁸ Domić-Kunić 2006, 107, bilj. 163.

³⁵⁹ Bojanovski 1988, 53, 364-366; Zaninović 2003, 447; Dizdar 2009, 94.

oružja, pilum i vojnički šljem, koji možda svjedoče o sukobima Breuka i rimske vojske na ovim prostorima tijekom panonske faze rata.³⁶⁰ No unatoč političkom i vojnom krah u Breuka, čini se da njihov kulturni identitet nije nestao, barem još neko vrijeme. Sačuvan je nakon trostoljetne izloženosti keltizaciji,³⁶¹ a nije ga potpuno zatrla ni još invazivnija rimska kultura. Pored već spomenutih breučkih kohorti, još neki elementi upućuju na to. U sklopu rimske provincije Panonije postojala je breučka plemenska župa (lat. *civitas Breucorum*), na nekoliko lokaliteta u Carstvu pronađeni su natpisi s imenima breučkih vojnika, a tu je i nekoliko vojničkih diploma iz 1. st. koje su također pripadale vojnicima breučke etničke (plemenske) pripadnosti.³⁶² Među njima je i jedna upravo iz Marsunije o čemu više u poglavlju o rimskim nalazima.

5. 2. Marsunija

Jedna od preventivnih mjera protiv nekih budućih pobuna peregrina bila je dakle administrativna podjela Ilirika na dvije nove provincije, Dalmaciju i Panoniju. Ilirik je bio površinom prevelika, geografski i etnički šarolika provincija koju je bilo teško kontrolirati.³⁶³ Neki smatraju da je podjela izvršena tijekom Batonskog rata, tj. nakon panonske faze 8. god. (*Vell.* 2. 112. 2, 2. 116. 2; *Dion.* 55. 29.).³⁶⁴ Većina autora ipak drži da je to bila provizorna, vojno-strateška podjela, a da su provincije službeno formirane nakon rata te se najčešće navodi 10. god.³⁶⁵ Granica Panonije i Dalmacije nije precizno utvrđena, a nalazila se 30-ak km južno od Kupe i Save, na sjevernim obroncima Dinarida sve do Obrenovca ili Čačka. To je bila južna granica provincije Panonije kojoj je za cara Klaudija (41.-54.) pripojena Transdanubija, najvjerojatnije bez borbe. Zapadna granica bila je na jugoistočnim obroncima Alpa: od izvora Kupe sjeverozapadno prema izvoru Save, odatle istočno do današnjeg

³⁶⁰ I. Radman-Livaja, M. Dizdar, *Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD. Evidence and Conjectures*, Imperium – Varus und seine Zeit Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL-Römermuseums am 28. und 29. April 2008 in Münster, 47, 54. (dalje ćemo u tekstu koristiti Radman-Livaja, Dizdar 2008). Detaljnije o pilumu i šljemu vidi na str. 121 i 124.

³⁶¹ Dizdar 2009, 94.

³⁶² Zaninović 2003, 447, 448.

³⁶³ Matijašić 2009, 184.

³⁶⁴ Zaninović 2003, 447; Domic-Kunić 2006, 110.

³⁶⁵ Šišić 1916, 52; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 8; I. Iskra-Janošić, *Kopnene i vodene komunikacije u rimsko doba u Panoniji Inferior*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 111 (dalje ćemo u tekstu koristiti Iskra-Janošić 2009); Matijašić 2009, 176, 184: Ideja o podjeli Ilirika nesumnjivo je nastala u Batonskom ratu.

Zidanog Mosta pa na sjever između Celeje (ant. *Celeia*, d. Celje) i Petovija (ant. *Poetovium*, d. Ptuj) do Drave, pa opet na sjever do točke 10-ak km zapadno od Vindobone (ant. *Vindobona*, d. Beč) gdje je izbijala na Dunav. Sjevernu granicu činio je Dunav, a istočnu također Dunav i dio spomenute linije Obrenovac-Čačak.³⁶⁶ Dakle, provincija Panonija zauzimala je istočni rub današnje Austrije, istočnu, srednju i južnu Sloveniju, Transdanubiju, savsko-dravsko međuriječje, Bosansku Posavinu i sjeverozapadni dio uže Srbije. No čini se da je čak i nakon širenja na Transdanubiju pojam Panonije u svijesti Rimljana ostao primarno vezan za savsko-dravsko međuriječje.³⁶⁷ Tako su Breuci i Marsunija 10. god. postali dio Panonije i u administrativnom smislu.³⁶⁸

Od 27. god. pr. Kr. Ilirik je bio senatska provincija, a 11. god. n. Kr. Panonija i Dalmacija postaju carske provincije. August ih nakon podjele preuzima od Senata u zamjenu za provincije Cipar i Narbonsku Galiju što je bila još jedna sigurnosna mjera.³⁶⁹ Panonijom je upravljao namjesnik ili legat (*legatus Augusti pro praetore*) koji je imao vrhovnu civilnu i vojnu vlast te odgovarao izravno caru. Legati iz 1. st. slabo su poznati. Prvim se smatra Marko Emilije Lepid, jedan od Augustovih vojskovođa u Batonskom ratu (*Vell.* 2. 114. 5), a ranom periodu pripada i Kvint Julije Blez.³⁷⁰ Ne zna se gdje je bila legatova rezidencija, prijestolnica provincije, je li u Sisciji, Karnuntu, Emoni ili Petoviju.³⁷¹ U Panoniji su u vrijeme Tiberija (14.-37. god.) bile stacionirane tri legije, *VIII Augusta* u Petoviju, *IX Hispana* u Sisciji i *XV Apollinaris* u Emoni (od 14. god. u Karnuntu).³⁷² Bile su sastavljene uglavnom od Italika, ali su u svakoj provinciji, pa tako i u Panoniji, bile prisutne i augzilijarne jedinice sastavljene od autohtonih stanovnika (peregrina).³⁷³ Osim u spomenutim kohortama koje su poslane van Panonije, Breuka je bilo mnogo i u tim augzilijarnim jedinicama unutar provincije,³⁷⁴ a od Klaudija započinje i njihovo novačenje u rimsku mornaricu.³⁷⁵

Romanizacija označava proces akulturacije peregrinskog stanovništva, njihovo približavanje rimskom upravnom sustavu i načinu života. U Panoniji je ona tekla sporije nego

³⁶⁶ Bojanovski 1988, 55, usp. detaljnije 325 i d.; Iskra-Janošić 2009, 114 (slika); Domić-Kunić 2009, 228; Matijašić 2009, 185, 186, karta 4.

³⁶⁷ Domić-Kunić 2006, 66.

³⁶⁸ Prvotni nazivi provincija bili su Gornji Ilirik (*Illyricum Superius*) za Dalmaciju i Donji Ilirik (*Illyricum Inferius*) za Panoniju, ali su vrlo brzo prevladali i službeno usvojeni geografski nazivi: Iskra-Janošić 2009, 111; Domić-Kunić 2006, 66; Domić-Kunić 2009, 228; Matijašić 2009, 184.

³⁶⁹ Bojanovski 1988, 56.

³⁷⁰ Šišić 1916, 57, 58; Bojanovski 1988, 58; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 8.

³⁷¹ Bojanovski 1988, 58; F. Šišić (1916, 53) smatra da se radi o Petoviju.

³⁷² Bojanovski 1988, 355; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 8; Matijašić 2009, 186.

³⁷³ Šišić 1916, 54.

³⁷⁴ Matijašić 2009, 187.

³⁷⁵ A. Domić-Kunić, *Classis praetoria Misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, VAMZ 28/29, 1996, 55 (dalje ćemo u tekstu koristiti Domić-Kunić 1996).

primjerice u Dalmaciji jer se u Panoniji dugo živjelo na autohton, patrijarhalan način. Trajala je koliko i rimska vlast te zapravo nikad nije provedena do kraja. Za razliku od osvajanja i gušenja ustanaka, romanizacija nije provedena nasilno, nego mirno, politički. Prihvatanje rimskog načina života, poštivanje rimskih zakona (plaćanje poreza, služenje vojnog roka, učenje latinskog i dr.) i vlasti peregrinu je pružalo priliku za stjecanje određenih prava te poboljšavanje socijalnog i političkog statusa unutar rimskog društva, a peregrinskim zajednicama određenu lokalnu autonomiju, tj. nastavak života po vlastitim plemenskim zakonima i običajima. Zato su se u proces romanizacije ubrzo uključile lokalne elite, ali i stanovništvo, npr. dobrovoljnim prijavljivanjem u rimsku vojsku.³⁷⁶

5. 2. 1. Pisani izvori

Marsunija se spominje u nekoliko antičkih pisanih vrela i geografskih karata. Najraniji spomen, a on je najkasnije otkriven, nalazi se na jednom epigrafskom spomeniku. Riječ je o vojničkoj diplomi (sl. 10) koja je nađena u blizini Sl. Broda i koja je stoga svojevrsan materijalni „krunski dokaz“ za ubikaciju Marsunije na mjestu današnjeg Sl. Broda. Diploma datira iz 71. n. Kr. U tekstu se navodi upravo u takvom obliku (*Marsvnnia*)³⁷⁷ pa se on, napomenuto je to u uvodu, kao najraniji poznati oblik koristi kao osnovni u ovome radu.

Sljedeći važan izvor je *Geografija* Klaudija Ptolemeja (2. st. n. Kr.). To je popis imena mjesta, rijeka i otoka s koordinatama, neka vrsta tekstualnog predloška za geografske karte.³⁷⁸ Prema njima je izrađen i priložen atlas s ukupno 26 karata raspoređenih po regijama. Na tzv. Petoj karti Europe prikazani su Ilirik i Panonija. Izvorno Ptolemejevo djelo nije sačuvano, već su poznati samo prijepisi i precrti iz srednjeg vijeka.³⁷⁹ Marsunija se navodi u popisu mjesta, u latinskim prijepisima u obliku *Marsonia* (2. 15. 4),³⁸⁰ a samo u jednom slučaju u obliku *Marsona*,³⁸¹ odnosno *Μαρσωνία* u grčkim prijepisima.³⁸² Označene su joj i koordinate, 43° 0' dužine i 45° 0' širine. Geografska širina (sjeverna) gotovo je identična onoj Sl. Broda koja iznosi 45° 10' što je vrlo indikativan podatak za ubikaciju Marsunije. Geografska dužina nešto

³⁷⁶ Bojanovski 1988, 340; Bojanovski 1993, 65; Miškov 1998, 13; Matijašić 2009, 164.

³⁷⁷ Miškov 1998, 16; Miškov 2006, 6; Detaljnije o diplomi vidi str. 92.

³⁷⁸ Matijašić 2009, 15.

³⁷⁹ Marković 1993, 22; Marković 1994, 44; Marković 2002, 40; Zapravo ni Ptolemejeve karte iz 2. st. nisu autorsko djelo, već kopije službene itinerarske karte koju je još krajem 1. st. pr. Kr. dao izraditi M. Vipsanije Agripa (Matijašić 2009, 16).

³⁸⁰ Bojanovski 1984, 185; Bojanovski 1988, 379; Marković 1994, 44; Marković 2002, 40 (tablica).

³⁸¹ Marković 1994, 44.

³⁸² M. P. Katančić, *Orbis antiquus ex tabula itineraria*, I. dio, Budim 1824, 330 (dalje ćemo u tekstu koristiti Katančić 1824); Marković 1994, 44.

je manje precizna i ne odgovara onoj Sl. Broda, ali to i ne čudi jer je određivanje geografske dužine bilo problematično sve do izuma kronografa za mjerenje vremenskih razlika. Treba napomenuti i da je ona u Ptolemejevo vrijeme određivana s obzirom na nulti meridijan u Aleksandriji, a geografska širina u odnosu na ekvator kao i danas. Marsunija je ucrtana i na spomenutoj karti Panonije.³⁸³

U Antoninovu itineraru (3.-4. st.), pisanom izvoru bez karata, jedna je postaja s milijacijom ispala i to baš na mjestu (4. 19) gdje je mogla biti Marsunija pa je vjerojatno da je bila navedena i u tom djelu.³⁸⁴ Tim više jer se ono uglavnom poklapa s Peutingerovom tablom.³⁸⁵

Na Peutingerovoj tabli (5. 5 – 7. 1) upisana je dakle i Marsunija kao jedna od važnijih postaja na cesti Siscija-Sirmij. Označena je u obliku *Marsonie*, uz tu magistralnu cestu, sjeverno od Save (sl. 1).³⁸⁶ Peutingerova tabla je geografska karta koja također nije sačuvana u izvorniku, nego u precrtima iz srednjeg vijeka. Izvornik je nastao u kasnoj antici, ali, kao i Ptolemejeve karte, prema Agripinoj karti s kraja 1. st. pr. Kr.³⁸⁷ Važno je istaknuti da se ubikacije na Peutingerovoj tabli slažu s Ptolemejevim koordinatama, što se onda odnosi i na Marsuniju.³⁸⁸

Bilježi ju zatim *Notitia dignitatum* (kasno 4. ili 5. st.), glavni kasnoantički izvor za poznavanje upravnog i vojnog ustrojstva Zapadnog Rimskog Carstva. Marsunija je navedena među naseljima i sjedištima vojne posade, u obliku *Marsonia*, u sintagmi *auxilia ascarii Tauruno sive Marsonia* (32. 43).³⁸⁹ Ona govori da je u Marsuniji bio vojni garnizon (*castrum*) za auxilijarne trupe³⁹⁰ koje su bile podređene zapovjedništvu u Taurunu.³⁹¹ Rimski urbanizam poznao je dva obrasca: da vojni garnizon potakne razvoj naselja i obrnuto.³⁹² Po M. Bulatu, u spomenutom je vrelu dan popis vojnih garnizona uz odgovarajuća naselja. To znači da su ti garnizoni bili popratni objekti koji su se razvili uz već postojeća naselja. On, međutim, vjerojatnijim smatra drugi obrazac, tj. da su ta mjesta, pa tako i Marsunija, prvo bila

³⁸³ Marković 1993, 25; Marković 1994, 44; Marković 2002, 40 (tablica), 41.

³⁸⁴ Bojanovski 1984, 185; Bojanovski 1988, 379; Bojanovski 1993, 61, bilj. 20; Marković 1993, 35.

³⁸⁵ Marković 1993, 35.

³⁸⁶ Kukuljević-Sakcinski 1873, 123; Petrović 1959, 2; Petrović 1971, 30; Bojanovski 1984, 151, 152; Marković 1993, 30; Marković 1994, 45; Miškov 1998, 14; Marković 2002, 42; Domić-Kunić 2009, 228.

³⁸⁷ Matijašić 2009, 16.

³⁸⁸ Bojanovski 1984, 249.

³⁸⁹ Katančić 1824, 330; Pinterović 1970, 95; Bojanovski 1984, 185, 255; Bojanovski 1988, 337; Bojanovski 1993, 61; Bulat 1993, 176; Marković 1994, 46; Marković 2002, 51; Migotti 2009, 130.

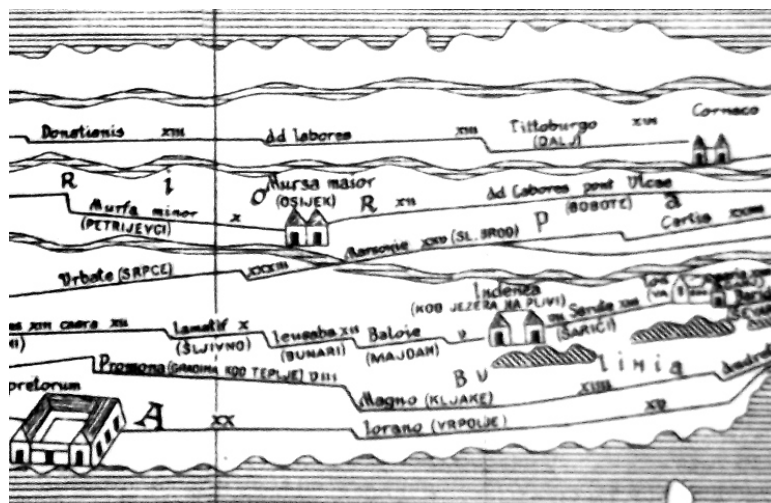
³⁹⁰ Petrović 1961, 1; Petrović 1964, 1; Pinterović 1970, 95; Petrović 1971, 30; Miškov 1974, 2, 6; Bojanovski 1984, 184; Bojanovski 1988, 337; Bulat 1993, 176; Marković 1994, 46, 53; Miškov 1998, 14; Migotti 2009, 130.

³⁹¹ Marković 1994, 46.

³⁹² Vulić 2009, 120.

vojni garnizoni oko kojih su se onda razvila rimska civilna naselja.³⁹³ Vojni garnizoni su također građeni na strateškim mjestima duž rimskih cesta što je omogućavalo njihovu međusobnu povezanost, veću mobilnost vojske, a time i bolji nadzor nad teritorijem.³⁹⁴ Postojanje kastruma donekle su potvrdila istraživanja na terenu. Već je I. A. Brlić zabilježio da su poč. 19. st. na ušću Mrsunje bili vidljivi rimski ostatci.³⁹⁵ Oni su uočeni i pri uređenju savske obale 50-ih god. 20. st. na istom mjestu pa je tu i pretpostavljena njegova lokacija.³⁹⁶ Mrsunja teče gotovo 1 km usporedno sa Savom, a 100-tinjak m zapadno od mosta skreće i ulijeva se u nju čineći tako kopneni jezičac okružen vodom i stoga pogodan za obranu.³⁹⁷ Na prisutnost tih auxilijarnih jedinica u Marsuniji i njenoj užoj okolici, vjerojatno već od 1. st. n. Kr., upućuju nalazi oružja i vojničke opreme iz Sl. Broda i okolnih sela.³⁹⁸

Naposljetku, tu je *Kozmografija* (6. st.) Anonimnog Ravenjanina. To je tekst u kojem je opisan tada poznat svijet, a posebno naselja.³⁹⁹ Marsunija je navedena u popisu putnih postaja, također u obliku *Marsonia* (4. 19 = 215. 2), a sve te postaje Ravenjanin smatra gradovima (*civitates*).⁴⁰⁰

Slika 1: Isječak Peutingerove table na kojem su ucrtane postaje Marsunija, Urbate i Certis te dio ceste Siscija-Sirmij s milijacijama i račvanjem (Marković 2002, 44).

³⁹³ Bulat 1993, 176.

³⁹⁴ Bojanovski 1974, 16; Petrović 1971, 30.

³⁹⁵ Brlić 1885, 3.

³⁹⁶ Miškiv 1974, 6, 7 (slika, br. 14), 8 (slika, br. 36); Miškiv 1998, 14; Lozuk 2000, 36: neobjavljeno.

³⁹⁷ Marković 1994, 53; Marković 2002 51.

³⁹⁸ Bojanovski 1984, 255; O nalazima vidi str. 83, 92, 119, 121, 123 i 124.

³⁹⁹ Matijašić 2009, 16.

⁴⁰⁰ Bojanovski 1984, 185; Bojanovski 1988, 379; Bojanovski 1993, 61; Marković 1994, 46; Marković 2002, 44; Marković 2004, 57; B. Migotti, *Kasna antika i rano kršćanstvo*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 131 (dalje ćemo u tekstu koristiti Migotti 2009).

5. 2. 2. Etimologija imena

Oblik s vojničke diplome iz Sl. Broda, *Marsunnia*, najstariji je zabilježen (71. god. n. Kr.), a kasniji pisani izvori navode neke druge varijante: *Marsonia* (K. Ptolemej, *Notita dignitatum* i *Kozmografija*), *Marsona* (jedan prijepis K. Ptolemeja) i *Marsonie* (Peutingerova tabla). Posljednju I. Bojanovski smatra netočno napisanim genitivom pa ju ispravlja u *Marsoni(a)e*.⁴⁰¹ Oblik s diplome jedini je takav zabilježen u antičkim izvorima. Zanimljivo je, međutim, da je na nekim kartama Sl. Broda iz 18. st. rječica *Mrsunja*, koja se dovodi u etimološku vezu s nazivom Marsunija, označena kao *Mersuna Graben* (njem. Graben = jarak), *Marsunia Graben* i *Mersuna*. Sva tri naziva dakle u drugom slogu imaju samoglasnik *u* kao oblik s diplome, a drugi naziv mu je gotovo identičan. Varijante *Marsonia/Marsunnia* još su jedan primjer vokalne dublete *o/u* u antičkoj onomastici međuriječja, pored varijanti *Sonista/Sunista* (Kunovec?), imena naselja na cesti Petovij-Mursa.⁴⁰² Ipak, treba imati na umu da su svi ti izvori koji spominju Marsuniju iz različitih vremenskih razdoblja te da prijepisi i precrti izvornika često donose geografska imena u iskrivljenom obliku.⁴⁰³

Unatoč razlikama u tumačenjima svi se autori slažu da je naziv Marsunija nerimskog, tj. autohtonog porijekla.⁴⁰⁴ Budući da su imena naseljima davala lokalna plemena, u pogledu toponima Marsunija može se raditi o dva indoeuropska jezika, panonskom i keltskom.⁴⁰⁵ Više autora ipak smatra da se radi o panonskom jeziku. Jedan od njih bio je hrvatski filolog i ilirolog Anton Mayer koji je toponim *Marsonia* povezivao s toponimima *Mursa* i *Mursella*. Zajednička im je, smatrao je, osnova *mars-/murs-* (*a/u* je prijevoj) koja znači „močvara“, „voda“, „more“. Ona potječe od ie. korijena **merg-* (palatalno *g > s*) koji znači „raspadati se“, „truliti“. Od istog korijena nastali su i srvnjem. *murc* (= trul, uveo, močvaran), alb. *mardhë* (= jeza), hrv. *mraz*, rus. *мороз* itd. Sva tri toponima, *Marsonia*, *Mursa* i *Mursella*, po A. Mayeru

⁴⁰¹ Bojanovski 1984, 185; Bojanovski 1988, 379.

⁴⁰² J. Miškov, *Ave Marsvnnia! „Brodenses“ te salutant*, Vijesti MBP, 1999, 106 (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškov 1999).

⁴⁰³ Matijašić 2009, 197.

⁴⁰⁴ A. Holder, *Altceltscher Sprachschatz*, I-III, Leipzig 1896-1913, 446 (dalje ćemo u tekstu koristiti Holder 1896-1913); H. Barić, *Ilirske jezične studije*, Rad JAZU 272, Zagreb 1948, 163, 164 (dalje ćemo u tekstu koristiti Barić 1948); A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. II, Beč 1959, 80 (dalje ćemo u tekstu koristiti Mayer 1959); Petrović 1959, 2; Marković 1994, 37; J. Marković, usmeno izlaganje na Znanstvenom skupu o Sl. Brodu povodom 750. obljetnice prvog spomena imena Broda, Sl. Brod 1994, neobjavljeno (cit. prema Miškov 1999); Miškov 1999, 106; Marković 2004, 171.

⁴⁰⁵ Petrović 1959, 2; Marković 2004, 187. Većina ovdje citiranih lingvista i autora upotrebljava termin ilirski jezik, ali kada je riječ o međuriječju, to zapravo znači panonski jezik koji je ilirskom srodan (Marković 2004, 182).

označavaju dakle močvarno, plavno područje.⁴⁰⁶ Isti je autor u citiranom djelu niz drugih rimskih naziva međuriječja, ne samo toponima nego i etnonima, pa i samo ime Panonije, etimološki vezao za indoeuropske, panonske ili keltske korijene koji znače nekakvu vodenu tvorbu, močvaru, more, vodu, rijeku i sl.⁴⁰⁷ Takvom tumačenju u prilog bi išli navodi antičkih autora da je Panonija tada u velikoj mjeri bila močvarna (*Strab.* 7. 5. 2; *Tac. Ann.* 1. 17; *Dion.* 55. 32. 3; *Vict. Epit.* 41. 5; *Ennod. Panegy.* 7. 206).⁴⁰⁸

Na Mayerovu panonsku etimologiju nadovezuje se Jasna Marković koja u toponimu prepoznaje još jedan korijen, *-sun* ili *-son*, sa značenjem „tamna boja“. On je prisutan i u toponimu *Sunja* i grčkoj riječi *sunion* istog značenja. Stoga je po njoj naziv *Marsunia* ili *Marsonia* složenica koja bi se mogla prevesti kao „tamna voda“.⁴⁰⁹ Takvo tumačenje prihvaća i M. Marković s tim da on ostavlja i mogućnost da je toponim keltskog porijekla.⁴¹⁰ S druge strane, Henrik Barić, još jedan hrvatski ilirolog, oštro je odbacivao Mayerova tumačenja. On je također smatrao da je etimologija panonska, ali da ne postoji veza s ie. **merg* pa tako ni s nazivima *Mursa* i *Mursella*. Naziv *Marsonia* etimološki je povezao s antičkim nazivima dviju rijeka u Francuskoj, *Marsus* i *Marsupia*. Istaknuo je da kod njih do takve glasovne promjene (*g > s*) nije moglo doći jer se te rijeke nalaze u satemskoj jezičnoj okolini.⁴¹¹ Više je toponima, hidronima, etnonima i vlastitih imena s osnovom *mars*: bog *Mars*, luka i grad na Siciliji *Marsala*, italški narod *Marsi*, antičko mjesto *Marso(n)* (d. *Marçon* na Loari u Francuskoj) itd.⁴¹² Ivica Degmedžić također ističe panonsko porijeklo imena *Marsonia*, ali smatra da se ono nipošto ne smije dovoditi u etimološku vezu s bogom Marsom ili italškim narodom Marsima. Po njenu tumačenju, korijen je **mrs-* kojem bi značenjski ekvivalent u hrvatskom bio korijen sa značenjem „mraz“ ili „hladno područje“.⁴¹³ To je tumačenje, dakle, blisko Mayerovu samo što I. Degmedžić ističe značenje (vezano za pojam „hladnoće“) koje je ie. korijen dobio u drugim jezicima, npr. već spomenuto hrv. *mraz* (prijevoj *r/ra*), rus. *мороз*, alb. *mardhë*, a i prvotno značenje praslav. korijena bilo je „ježnja kože od studeni“.⁴¹⁴ I to bi tumačenje moglo imati uporište u nekim antičkim izvorima koji Panoniju opisuju kao zemlju

⁴⁰⁶ Mayer 1959, 80. Autor je jedan od pionira hrvatske ilirologije. Citirano djelo danas se smatra teorijski i metodološki zastarjelim pa ovdje iznesena tumačenja treba uzeti s velikom rezervom; Mišktiv 1999, 105.

⁴⁰⁷ Mayer 1959, 7, 8, 69, 75, 84, 85, 102-104; usp. Marković 2004, 74-76.

⁴⁰⁸ Mišktiv 1999, 106, bilj. 8. Zanimljivo je i da neki suvremeni jezici imaju korijene slična značenja, npr. eng. *marsh* (= močvara), njem. *die Marsch* (= močvarna, plavna livada) i *morsch* (= truo, trošan) i franc. *marécage* (= močvara).

⁴⁰⁹ Usmeno izlaganje J. Marković (Mišktiv 1999, 104, 105).

⁴¹⁰ Marković 1994, 37; Marković 2004, 171.

⁴¹¹ Barić 1948, 163, 164. Za autora i citirano djelo vrijedi ista opaska kao za A. Mayera u bilj. 388.

⁴¹² Holder 1896-1913, 445, 446; Mišktiv 1999, 105, 106.

⁴¹³ Petrović 1959, 2, bilj. 2 (usmeno priopćenje autorici).

⁴¹⁴ Skok 1988, 472, 473.

vrlo hladnih zima (*Strab.* 7. 5. 10; *Plin. Pan.* 12. 4; *Herodian.* 6. 7. 6).⁴¹⁵ Panonsko porijeklo toponima *Marsonia* prihvaća i Jesenka Mišktiv.⁴¹⁶ Po austrijskom filologu Alfredu Holderu, on je keltskog porijekla. Toponim je uvrstio među starokeltske nazive.⁴¹⁷

Dvojba oko keltskog ili panonskog porijekla riječi *Marsunia* tiče se i ranijeg razmatranja o periodu nastanka tog toponima, odnosno naselja. Logično je pretpostaviti da su ime Marsuniji dali oni koji su ju osnovali. Generalno govoreći, ako je naselje nastalo već u kasnom brončanom dobu ili halštatu, tada bi toponim mogao biti samo (proto)panonskog porijekla. Ako je nastalo u latenu, moguće je oboje. U Panoniji je ipak najviše toponima panonskog porijekla, dok je onih keltskog tek manji broj. Stvar, međutim, komplicira to što je određen broj panonskih toponima s dolaskom Kelta keltiziran, prilagođen keltskom jeziku. Isto tako je s dolaskom Rimljana velik broj svih tih autohtonih naziva latiniziran. Rimljani nisu osvojenim peregrinskim naseljima davali nova, latinska imena, nego su postojeća imena samo prilagođavali latinskom jeziku. Nova, čisto latinska imena nadijevali su samo naseljima koja su sami podigli.⁴¹⁸ Prema tome, sve varijante zabilježene u vrelima (*Marsunnia*, *Marsonia*, *Marsonie*, *Marsona*) su latinizirani oblici nekog pretpostavljenog panonskog, keltskog ili panonsko-keltskog naziva.⁴¹⁹ Taj izvorni naziv je dakako nepoznat pa ga je jedino moguće retrogradno hipotetski rekonstruirati po tim latiniziranim oblicima, kako se to i inače čini s izumrlim jezicima koji nemaju pisanih tragova, npr. praindoeuropskim i praslavenskim. Možda je taj izvorni oblik glasio **Marsun* ili **Marson*, dakle kao složenica nastala spajanjem dviju osnova, **mars-* i **-sun/-son*, kojoj je potom dodan uobičajen latinski sufiks *-ia*.⁴²⁰

Ime Marsunije sačuvano je u hidronimu *Mrsunja*,⁴²¹ rječici (kanalu) koja vodi od Jelas polja zapadno od Sl. Broda do Sl. Broda gdje se malo zapadnije od mosta ulijeva u Savu (karta 2). *Mrsunja* prolazi terenom koji je bio močvaran i plavan sve dok nije u suvremeno doba melioriran te pretvoren u plodno tlo i ribnjake. Osim toga, *Mrsunja* je bila tamna i muljevita o čemu svjedoče neki njeni nazivi na kartama iz 17. i 18. st.: *Czerna bara*, *Eau Noire* i *Das Schwarz Wasser*. Tu su i ranije spomenuti nazivi koji sadrže etimološki korijen, *Mersuna Graben*, *Marsunia Graben* i *Mersunia*. Sve to učvršćuje vezu između antičkog toponima i suvremenog hidronima preko etimoloških tumačenja koji ističu pojam crne,

⁴¹⁵ Domić-Kunić 2006, 60, 61, bilj. 3; Domić-Kunić 2009, 226.

⁴¹⁶ Mišktiv 1998, 14.

⁴¹⁷ Holder 1896-1913, 446.

⁴¹⁸ Marković 2004, 167, 182, 183. Keltska toponimija u Panoniji slabo je dokumentirana.

⁴¹⁹ Marković 1994, 46; Mišktiv 1999, 106; Marković 2004, 223.

⁴²⁰ Holder 1896-1913, 446. Toponim bilježi kao osnovu i nastavak, *Marson-ia*; Marković 1994, 46; Marković 2004, 183.

⁴²¹ Petrović 1971, 30; Marković 1994, 46; Mišktiv 1998, 16; Mišktiv 1999, 106; Marković 2002, 51; Marković 2004, 174.

tamne, muljevite vode.⁴²² Kod ušća je, kako je rečeno, vjerojatno bio vojni garnizon. Etimološka veza dvaju naziva također je uvjerljiva indicija za ubikaciju Marsunije kod Sl. Broda, odnosno ušća Mrsunje.⁴²³ Naziv *Mrsunja* je kroatizirani oblik. To je jedan od rijetkih primjera antičkih toponima s područja Panonije koji je preživio u nekom obliku do danas. Naime, antička toponimija Panonije je vrlo slabo očuvana, tijekom Seobe naroda gotovo je zbrisana, dok je recimo u Dalmaciji u tom smislu puno bolja situacija, posebno na obali.⁴²⁴

5. 2. 3. Cesta Siscija-Sirmij

Rečeno je da je važna i uobičajena praksa Rimljana, također jedno sredstvo romanizacije, bila izgradnja popločanih cesta (*viae munitae*). U Iliriku je prve dao izgraditi August, među njima i Posavsku magistralu, a dograđivati postojeće i graditi nove nastavili su i ostali carevi ranog principata, osobito Tiberije i Klaudije. Do sred. 1. st. n. Kr. u Panoniji je izgrađena mreža cesta koja je ostala u uporabi do kraja rimske vladavine pa i kasnije.⁴²⁵ Gradila ih je i održavala rimska vojska. Izgrađene su najčešće na trasama već postojećih prapovijesnih poljskih putova, kao što je to slučaj s Posavskom magistralom, odnosno jednim njenim dijelom, pa su zato sagrađene relativno brzo.⁴²⁶ Ceste su bile važne za obranu provincije jer su omogućavale bolju pristupačnost terena te veću mobilnost i opskrbu vojske, osobito na uvijek nesigurnom limesu. Povezivale su vojna uporišta i naselja u provinciji te provincije međusobno, a kasnije se njima odvijala trgovinska i kulturna razmjena. Omogućile su širenje rimske kulture i urbanizma u Panoniji, dotad pretežno ruralnoj zemlji koja nije imala ni gradova, barem ne po antičkim mjerilima, ni popločanih cesta. Izgradnjom cestovne mreže nastupio je mir (*pax Romana*), a s njime ekonomski i kulturni prosperitet koje će prekinuti Markomanski ratovi u 2. pol. 2. st. Izvorna namjena rimskih cesta bila je, dakle, vojna i strateška, ali su se pokazale važnima i za razne civilne djelatnosti u razdoblju mira, prvenstveno trgovinu.⁴²⁷

⁴²² Marković 1994, 46; Miššiv 1999, 106.

⁴²³ Petrović 1971, 30; Bojanovski 1984, 184; Miššiv 1998, 14.

⁴²⁴ Marković 2004, 183, 209.

⁴²⁵ Šišić 1916, 56; Bojanovski 1974, 250; Bojanovski 1984, 253; Bojanovski 1993, 62.

⁴²⁶ Šišić 1916, 55; Petrović 1971, 32; Bojanovski 1974, 245; Bojanovski 1984, 254; Stipčević 1989, 122; Bojanovski 1993, 62; M. Marković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993, 27 (dalje ćemo u tekstu koristiti Marković 1993); Miššiv 1998, 16; Marković 2002, 45; Marković 2004, 47; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁴²⁷ Kukuljević-Sakcinski 1873, 103; Šišić 1916, 54, 56, 66; Bojanovski 1974, 16, 245; Bojanovski 1984, 253; Bojanovski 1988, 67; Stipčević 1989, 53; Marković 1993, 27; Iskra-Janošić 2009, 111; Matijašić 2009, 12.

Sve te pogodnosti pružala je i Panonska magistrala. Na svim magistralnim cestama Rimljani su na određenim razmacima podizali putne postaje (*statioe*) s popratnim sadržajima. Podizane su ili na novim, dotad nenaseljenim lokacijama, ili na mjestima postojećih panonskih sela. Marsunija je bila jedno takvo selo koje je postepeno preraslo u manji rimski grad zahvaljujući, između ostalog, smještaju uz Panonsku magistralu, uz njen odsječak između dva najvažnija centra međuriječja, Siscije i Sirmija.⁴²⁸ Cesta Siscija-Sirmij bila je duga 325 km, ali je zbog tada pretežno mekog, močvarnog panonskog terena od nje ostalo vrlo malo arheoloških tragova.⁴²⁹ Najviše podataka o njoj stoga daje Peutingerova tabla na kojoj je ucrtana s važnijim postajama i njihovim međusobnim udaljenostima u rimskim miljama, a među njima je i Marsunija (*Tab. Peut.* 5. 5 – 7. 1) (sl. 1).⁴³⁰ Cesta je ucrtana kao linija koja horizontalno od Siscije do između postaja *Urbate* (Srbac) i *Marsonie* (Sl. Brod) ide južno od rijeke, tu prelazi rijeku pa ide sjeverno od nje do između postaja *Saldis* (Soljani ili Posavski Podgajci) i *Drinum flumen* (Brodac Donji ili Sremska Rača). Tu ju opet prelazi i ide južno od nje sve do jedne druge rijeke koja teče vertikalno, od juga prema sjeveru i spaja se s prvom. Linija prelazi zatim i tu drugu rijeku i dolazi do Sirmija. Prva rijeka predstavlja Savu, a druga Drinu. Dionica Siscija-Urbate, na kojoj su još ucrtane postaje *Ad Pretorium* (Baćin) i *Servitio* (Bosanska Gradiška), išla je dakle južno od Save.⁴³¹

Spajajući Urbate i Marsuniju, iduća je dionica po Peutingerovoj tabli negdje prelazila Savu što znači da je cesta od tog prijelaza išla lijevom, slavonskom stranom. Upisana je i milijacija te dionice, *XXXIII m. p.*, 33 rimske milje, a to je blizu 49 km. Prijelazi preko rijeka nisu na Peutingerovoj tabli posebno označeni pa se ne može reći ni gdje su se točno nalazili, ni kako su izgledali. To vrijedi i za ovaj, prvi prijelaz ceste Siscija-Sirmij preko Save te se zasad ne zna je li na tom mjestu bila nekakva skela ili most.⁴³² Prijelaz se tražio na nekoliko točaka gledano od zapada prema istoku. Katarina Petrović smjestila ga je kod Urbata (Srpca)

⁴²⁸ K. Petrović, *Pitanje rimske Marsonije*, Vijesti MBP 1, 1959, 2 (dalje ćemo u tekstu koristiti Petrović 1959); K. Petrović, *Slavonski Brod i okolica*, Vijesti MBP 3, 1964a, 1 (dalje ćemo u tekstu koristiti Petrović 1964a); Bojanovski 1984, 184-186; Stipčević 1989, 53; Lozuk 1993, 35; Marković 1993, 27; Miškov 1998, 17; Marković 2002, 44; Marković 2004, 47; Iskra-Janošić 2009, 111; Domić-Kunić 2009, 228.

⁴²⁹ Bojanovski 1984, 145; Bojanovski 1988, 331; Marković 2004, 64; Domić-Kunić 2006, 61; Iskra-Janošić 2009, 112, 113; Domić-Kunić 2009, 225.

⁴³⁰ Kukuljević-Sakcinski 1873, 123; Petrović 1959, 2; Petrović 1971, 30; Bojanovski 1984, 152; Marković 1993, 30; Marković 1994, 45; Miškov 1998, 14; Marković 2002, 42; Domić-Kunić 2009, 228.

⁴³¹ Bojanovski 1984, 152: Sirmij nije ucrtan na Savi što je lapsus crtača. Evidentno je da je Peutingerova tabla u cijelosti geografski nerealistična i nepouzdana. To je rimska itinerarska karta, tj. njen precrt iz 12./13. st., a tim kartama geografska realističnost nije bila toliko bitna. One su primarno bile izrađivane kao praktični priručnici putnicima s ispravno nanizanim najvažnijim postajama, milijacijama (Marković 1993, 35; Marković 2004, 47) i odnosima kao što je, npr. u ovom slučaju odnos ceste Siscija-Sirmij i Save, s izuzetkom zadnjeg dijela, od postaje Drin do Sirmija (Bojanovski 1984, 153); Marković 2002, 44, 45 (slika).

⁴³² Bojanovski 1984, 153, 180, 250: Autor uzima odnos 1 rimska milja = 1482 m.

gdje je po njenom mišljenju bio rimski kameni most.⁴³³ Ivo Bojanovski, koji se problemom ceste Siscija-Sirmij posebno bavio i koji se općenito smatra najboljim poznavateljem rimskih cesta u Iliriku, ostavlja to kao mogućnost ističući da je teren kod Srpca i Davora vrlo pogodan za prijelaz.⁴³⁴ Ipak zaključuje da se prijelaz nalazio malo istočnije, kod slavonskog sela Pričca. Udaljenost između Srpca i Sl. Broda desnom obalom iznosi 58 km, 10-ak km više od označene milijacije što znači da je cesta skratila trasu, najvjerojatnije obilaženjem luka Save između Motajice i Sl. Broda. To je učinjeno prelaskom na lijevu obalu koja je, ističe I. Bojanovski, bila privredno razvijenija i manje močvarna nego desna, ali ponajviše zato što je njome išla prapovijesna Posavska magistrala pa je rimska cesta hvatala priključak na nju.⁴³⁵ Ivana Iskra-Janošić prijelaz locira kod Slavanskog Kobaša,⁴³⁶ a to kao vrlo moguću alternativu ističe i I. Bojanovski.⁴³⁷ M. Marković locira ga najistočnije, u samoj Marsuniji, na ušću Mrsunje,⁴³⁸ no to, kako pokazuju proračuni I. Bojanovskog, ne bi odgovaralo milijaciji s Peutingerove table. Prema tome, prijelaz je morao biti zapadno od Marsunije, negdje na zapadnom rubu Brod. Posavlja gdje se cesta potom priključivala na trasu prapovijesnog puta. S tim se slažu i I. Bojanovski i K. Petrović smatrajući da je priključak bio kod Lužana odakle je rimska cesta slijedila prapovijesnu trasu prema istoku sve do Marsunije.⁴³⁹ I. Bojanovski međutim odbacuje mišljenje K. Petrović o potezu Srbac-Lužani jer je on u odnosu na potez Pričac-Lužani duži i na močvarnom je terenu. On dakle smatra da je najkraći i najpovoljniji put od Save do Lužana bio onaj od Pričca pa preko Živika. Tako postavljena dionica Urbate-Marsunija bila bi duga 47 km što je vrlo blizu milijaciji s Peutingerove table, a slično je i s alternativnim potezom koji navodi, Sl. Kobaš-Brod. Stupnik, s kojim bi dionica bila duga 50-ak km.⁴⁴⁰ Pored tog cestovnog bilo je u Brod. Posavlju još nekoliko prijelaza preko Save kojima su prolazili priključni i razni sporedni putovi. Nalazi rimskog oružja i vojničke opreme ukazuju da su oni mogli biti u Sl. Kobašu, Zbjegu, Sl. Brodu, Klakaru (lijeva obala), Donjem Klakaru (desna obala), Oprisavcima i Sl. Šamcu. Tu su vjerojatno bile manje vojne postaje koje su čuvale prijelaze.⁴⁴¹ Budući da je teren uz Savu bio nepovoljan, podvodan (danas Ribnjaci, Jelas polje i Crnac polje), prapovijesna magistrala, a onda i rimska išle su sjevernije, obroncima Dilja kroz Lužane, Malino, Oriovac, Brod. Stupnik, Stari Slatinik, Gornje

⁴³³ Petrović 1971, 31.

⁴³⁴ Bojanovski 1974, 99; Bojanovski 1984, 181, bilj. 8.

⁴³⁵ Bojanovski 1984, 180.

⁴³⁶ Iskra-Janošić 2009, 112.

⁴³⁷ Bojanovski 1984, 181, bilj. 7; Bojanovski 1993, 63.

⁴³⁸ Marković 1994, 45, 48; Marković 2004, 171.

⁴³⁹ Petrović 1971, 31; Bojanovski 1984, 181.

⁴⁴⁰ Bojanovski 1984, 183, 184: Autoru je indikativno i ime sela Pričca koje je ikavska varijanta riječi *prečac*.

⁴⁴¹ Petrović 1971, 32; Miškin 1998, 16.

Andrijevice, Sibinj i ostala sela na toj trasi do Sl. Broda, otprilike isto kao i današnja glavna cesta.⁴⁴²

Na dionici Urbate-Marsunija dosad nisu utvrđeni nikakvi ostatci rimske ceste, što zbog nepovoljnog terena, što zbog djelovanja čovjeka (obrađa zemlje), ali jesu neki drugi rimski nalazi i određene indicije iz pisanih izvora koje pokazuju da je išla navedenom trasom. U Malinu je nađen rimski novac,⁴⁴³ a u Oriovcu (Ilić – kanal) keramičke vodovodne cijevi koje su od izvora u brdu vodile dolje prema cesti.⁴⁴⁴ Iz brda, iz Bilica išao je po mišljenju K. Petrović i put do vojne postaje i prijelaza kod Zbjega na Savi, sijekuci cestu kod Starog Slatinika.⁴⁴⁵ U Gornjim Andrijevcima (Andrijevačko polje) evidentirani su ostatci zida i građevinskog materijala (opeke, crijep, kamene ploče, žbuka), keramika, kasnorimski nakit i novac careva ranog dominata, Dioklecijana (284.-305.), Konstantina Velikog (306.-337.) i Konstantina II. (337.-340.). Ti nalazi upućuju na postojanje kasnorimskog naselja koje je bilo smješteno blizu ceste Siscija-Sirmij.⁴⁴⁶ U Sibinju (kod crkve) pronađen je novac iz 1. st. i vodovodne cijevi kao u Oriovcu.⁴⁴⁷ Kod Završja (Gradište) nalazilo se utvrđeno panonsko naselje koje su kasnije koristili i Rimljani.⁴⁴⁸ Osim tih materijalnih nalaza, na postojanje ceste upućuju i neka pisana vrela iz kasnijih vremena. Naime, rimske ceste koristile su se još u razvijenom srednjem vijeku, a povelje iz tog doba spominju ih kao kraljevske (*via regia*), stare (*via antiqua*), velike (*magna via*) ceste i sl.⁴⁴⁹ U dvjema poveljama iz 13. st. spominje se „velika cesta“, u jednoj kod Lužana,⁴⁵⁰ u drugoj blizu jezera Petnje⁴⁵¹ koje se nalazi između Završja i Gromačnika, a narodna predaja o „rimskoj cesti“ podno Dilja postojala je i u novom vijeku.⁴⁵²

Cesta je dalje išla kroz Gromačnik i Brodski Varoš te konačno stizala do druge točke dionice, Marsunije, kao što to prikazuje Peutingerova tabla. Odatle je nastavljala na Brodsko brdo (Podvinje), Bukovlje i Vranovce. Marsunija je na Peutingerovoj tabli označena samo

⁴⁴² Petrović 1971, 31; Bojanovski 1984, 180-182; Marković 1994, 48; Miškov 1998, 17.

⁴⁴³ Petrović 1971, 31.

⁴⁴⁴ Bojanovski 1984, 182, bilj. 18; Ložuk 1987, katalog, 48; Miškov 1998, 17.

⁴⁴⁵ Petrović 1971, 31. O nalazima iz Zbjega vidi str. 123 i 124.

⁴⁴⁶ Petrović 1964, 1; Petrović 1971, 31; Bojanovski 1984, 182; Ložuk 1993, 35; S. Salajić, *Pokusna arheološka iskopavanja na rimskim nalazištima u Brodskom Posavlju*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.-20. listopada 1988.* Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 83, 84 (dalje ćemo u tekstu koristiti Salajić 1993).

⁴⁴⁷ Petrović 1964, 1; Ložuk 1987, katalog, 61; Miškov 1998, 17.

⁴⁴⁸ Petrović 1964, 1; Petrović 1971, 31; Ložuk 1993, 35.

⁴⁴⁹ Petrović 1959, 2; Bojanovski 1988, 181, bilj. 14.

⁴⁵⁰ T. Smičiklas (ur.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, svezak 5, Zagreb 1907, 44, br. 569; Petrović 1959, 2.

⁴⁵¹ T. Smičiklas (ur.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, svezak 6, Zagreb 1908, 418, br. 355; Petrović 1959, 2.

⁴⁵² Bojanovski 1984, 181.

natpisom, ali ne i vinjetom što otežava njeno preciznije lociranje (sl. 1).⁴⁵³ Istraživanja su ipak pokazala da se ona nalazila na obali Save, u centru današnjeg Sl. Broda.⁴⁵⁴ Točnije bi stoga bilo reći da je cesta prolazila blizu Marsunije, 2-3 km sjeverno od nje. Tabla dalje pokazuje da je u blizini Marsunije bilo račvanje ceste (lat. *bivium*) u dva kraka od kojih je jedan, sjeverni išao prema postaji *Certis* (Štrbinci), a drugi, južni uz Savu prema postaji *Ad Basante* (Županja). Ovisno o tome kako se protumače prostorni odnosi na Peutingerovoj tabli, to je raskršće moglo biti ili kod Marsunije,⁴⁵⁵ ili istočno od nje, možda već kod Vranovaca ili Šušnjevaca, što je vjerojatnije, a možda i dalje, kod Donjih Andrijevac gdje se možda nalazila postaja Leukon (*Leucono*).⁴⁵⁶ Na južnom odvojkju nalazila se sljedeća dionica, Marsunija-Ad Basante. Da je cesta Siscija-Sirmij i nakon Marsunije išla lijevom, a ne desnom obalom, jasno pokazuje Peutingerova tabla. Osim toga, više nalaza iz rimskog i ranijih perioda ima na lijevoj obali što znači da je ona bila gušće naseljena i prometno razvijenija, a bila je i hidrografski povoljnija od desne obale. Dionica Marsunija-Ad Basante išla je između Save i Biđa.⁴⁵⁷ Od raskršća, koje je bilo kod Sl. Broda ili kod Šušnjevaca, skretala je jugoistočno prema Zadubravlju i Oprisavcima.⁴⁵⁸ Odatle je, po K. Petrović, išla do Slavanskog Šamca pa do Županje.⁴⁵⁹ I. Bojanovski smatra da je išla nešto sjevernije, preko Sikirevaca, Babine Grede i Štitara. Time je izbjegnut luk Save između Donje Bebrine i Novigrada, tj. skraćen put, a taj pravac ujedno prati trasu nekog starog puta kod Babine Grede. On dakle odbacuje mogućnost da je cesta skretala na Sl. Šamac gdje je teren nepovoljan, a Sava dosta meandrira.⁴⁶⁰ Izračunao je da bi tako postavljena, dionica Marsunija-Ad Basante bila duga nekih 45 km, odnosno 30 rimskih milja pa bi tako (*XXX m. p.*), po I. Bojanovskom, i trebalo nadopuniti milijaciju koju na Peutingerovoj tabli ta dionica nema.⁴⁶¹ Kako dalje pokazuje Peutingerova tabla, nakon postaje *Ad Basante* cesta vodi do postaje *Saldis* (Soljani ili Posavski Podgajci). Nakon toga kod Račinovaca po drugi put prelazi Savu. Tu je opet na desnoj obali gdje ide do postaje *Drinum flumen* (Brodac Donji ili Sremska

⁴⁵³ Bojanovski 1984, 153, 184.

⁴⁵⁴ Miškov 1974, 6; Marković 1994, 45; Ložuk 2000, 36; Ložuk 2000a; Marković 2002, 51; Miškov 2006, 6.

⁴⁵⁵ Petrović 1959, 2; Pinterović 1970, 94; Petrović 1971, 31; Marković 1994, 45; Marković 2002, 42.

⁴⁵⁶ Bojanovski 1984, 187, 189; Rimsko mjesto Leukon nije pouzdano ubicirano. Neki ga smještaju u Levanjsku Varoš. Nema ga na Peutingerovoj tabli, nego ga spominje Antoninov itinerar (Marković 2002, 43; Marković 2004, 51).

⁴⁵⁷ Bojanovski 1984, 187, 188.

⁴⁵⁸ Petrović 1971, 31; Bojanovski 1988, 189.

⁴⁵⁹ Petrović 1971, 31.

⁴⁶⁰ Bojanovski 1984, 190: Autor još napominje da su mu tijekom istraživanja mještani govorili da je neka stara cesta skretala na Sl. Šamac, ali on smatra da rimska nije išla tom trasom.

⁴⁶¹ Bojanovski 1984, 199.

Rača). Prelazi zatim Drinu i ide do Sirmija kod kojeg prelazi Savu po treći put.⁴⁶² Sjeverna dionica, Marsunija-Certis, na Peutingerovoj tabli ima milijaciju, *XXV m. p.*, 25 rimskih milja, odnosno 37 km. Cesta je do Certisa, postaje također bez vinjete, prolazila kroz Garčin i Staro Topolje. Od Certisa je išla do neimenovane postaje s arhitektonskom vinjetom koja predstavlja Cibale. Ta je dionica išla kroz Stare Mikanovice, Vođince, Ivankovo i Borince. Cesta je dalje vodila do Sirmija kao i južna.⁴⁶³

I. Bojanovski ističe da je i dionica Marsonija-Ad Basante pratila prapovijesnu Posavsku magistralu. Ta dionica je također slabo istražena, a tragovi su joj sporadični jer je vjerojatno zatrpana nanosima s Dilja i uništena čovjekovim djelovanjem.⁴⁶⁴ Zato se u njenom trasiranju na području Brod. Posavlja spomenuti autor opet oslanjao na ostale rimske nalaze pa i one prapovijesne. Napominje, međutim, da su tu i rijetki rimski nalazi indikator relativno dobre naseljenosti ako se uzme u obzir da je to područje, odnosno cijelo međuriječje, u rimsko doba bilo pretežno šumovito i močvarno (*Plin. NH* 3. 25. 147; *App. Ill.* 4. 22; *Hyg. Lim.* 205. 12-14), a time i ne osobito povoljno za naseljavanje.⁴⁶⁵ Pored toga, u ruralnim krajevima Panonije i u rimsko doba nastavlja se primjenjivati autohtoni način gradnje od propadljivog materijala (čerpič, drvo), a zidane vile ili utvrde bile su rijetke. Zato je od svih tih naselja ostalo vrlo malo tragova.⁴⁶⁶ Možda najkonkretniji trag predstavljaju ostatci rimskog zida iskopani u Šušnjecima. Građen je od nabijene i zapečene zemlje, a pružao se sve do Klakara na Savi. K. Petrović je smatrala da je to ostatak dijela granice između Gornje i Donje Panonije,⁴⁶⁷ dok je I. Bojanovski pretpostavio da je možda riječ o nasipu (lat. *agger*) ovdašnjih cesta; do skretanja prema Oprisavcima nasip dionice Marsunija-Ad Basante, a ostatak nasip jednog priključnog puta koji je vodio do riječnog prijelaza u Klakaru.⁴⁶⁸ Drugi trag ceste nalazi se u Sikirevcima (Mihića stan) gdje je evidentiran dio planuma.⁴⁶⁹ U Oprisavcima (Gajna) je nađen novac iz 2. st. i keramika,⁴⁷⁰ u G. Bebrini (Okukalj) također novac,⁴⁷¹ u Klakaru rimski vojnički šljem i novac,⁴⁷² na nekadašnjem skordiščanskom opidu u

⁴⁶² Bojanovski 1984, 265, 266 (slika); Bojanovski 1993, 63; Marković 2002, 42; Iskra-Janošić 2009, 112.

⁴⁶³ Petrović 1971, 31; Bojanovski 1984, 188, 189; Miškov 1998, 17.

⁴⁶⁴ Bojanovski 1984, 187; Bojanovski 1993, 63.

⁴⁶⁵ Bojanovski 1984, 192; Bojanovski 1988, 331; Domic-Kunić 2006, 61, 62; Iskra-Janošić 2009, 113.

⁴⁶⁶ Bojanovski 1984, 192; Bojanovski 1988, 342; Bojanovski 1993, 62; Miškov 1998, 17; Vulić 2009, 120.

⁴⁶⁷ Petrović 1971, 32.

⁴⁶⁸ Bojanovski 1988, 189.

⁴⁶⁹ Bojanovski 1993, 63.

⁴⁷⁰ Petrović 1964, 1; Ložuk 1987, katalog, 46; Ložuk 1993, 35; Salajić 1993, 84, 85; Miškov 1998, 17.

⁴⁷¹ I. Mirnik, *Stari novac iz Brodskog Posavlja u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, *Vijesti MBP* 7, 1983, 75 (dalje ćemo u tekstu koristiti Mirnik 1983).

⁴⁷² Mirnik 1983, 80; Za šljem vidi str. 121.

Paljevinama (D. Bebrina) evidentirani su i rimski nalazi,⁴⁷³ u Poljancima (Muljinac) novac i cigla,⁴⁷⁴ u Sredancima i Novigradu keramika⁴⁷⁵ itd.

Rimski nalazi posvjedočeni su i u blizini pretpostavljene trase Marsunija-Certis. Primjerice u Klokočeviku (Gardun-grad),⁴⁷⁶ u Garčinu dvije ostave novca iz 3. st.,⁴⁷⁷ a u Novom Topolju (Selište) keramika i kameni predmeti.⁴⁷⁸ U D. Andrijevcima (Dužica) nađena je rimska uporabna keramika.⁴⁷⁹ Kod ovog sela, kako je rečeno, neki ubiciraju Leukon kojeg Antoninov itinerar navodi kao postaju na trasi prema Certisu. Spomenuto je i da je to jedna od mogućih lokacija raskršća.⁴⁸⁰ Dionica Marsunija-Certis također je ležala na prapovijesnom putu kojim je potom u srednjem vijeku išao neki „kraljevski put“.⁴⁸¹

Na cestu Siscija-Sirmij priključivalo se sa sjevera i juga nekoliko lateralnih cesta veće i manje važnosti. Vrlo važna bila je itinerarska vertikalna koja je vodila od Salone pa uz Vrbas do Servitija. Povezivala je Salonu i Sirmij, dva iznimno važna rimska centra, odnosno bila je glavna prometna veza dviju provincija. Bilo je 5 takvih cesta koje su se iz Salone zrakasto pružale po Dalmaciji i južnoj Panoniji gdje su se priključivale na Posavsku magistralu.⁴⁸² Sve su sagrađene za uprave Publija Kornelija Dolabele u Dalmaciji (14.-20. god.).⁴⁸³ Tu su zatim još tri priključne ceste kod Marsunije koje nisu ucrtane na kartama. Jedna je vodila prema Inceru (ant. *Incerum*, d. Požega?), možda od G. Andrijevac.⁴⁸⁴ Druge dvije vodile su u Bosnu. Prva iz Marsunije, gdje je prelazila Savu, preko Bosanskog Broda, Sijekovca, Polja kod Dervente, Kuline, Modrana, Kotorskog, Doboja i onda u dolinu Bosne gdje se spajala s Dolabelinom cestom *ad Bathinum flumen*. Druga je vodila također od Marsunije u Bosnu. To je ona priključna cesta na dionici Marsunija-Ad Basante koja je vodila na Klakar i kojoj, po I. Bojanovskom, možda pripada dio iskopanog rimskog zida, tj. nasipa. Prešavši Savu u Klakaru, išla je preko Donjeg Klakara, Brusnice Male i Srnave do Odžaka gdje je prelazila Bosnu pa kroz Skugrić Gornji i Gradačac u dolinu rijeke Tinje.⁴⁸⁵ Kod D. Klakara bio je, kako je već rečeno, jedan od prijelaza preko Save, a nađeni su i ostatci veće rimske utvrde od

⁴⁷³ Lozuk 1987, katalog, 9, 10; Miškov 1998, 17.

⁴⁷⁴ Lozuk 1987, katalog, 56, 57; Miškov 1998, 17.

⁴⁷⁵ Lozuk 1987, katalog, 43, 78.

⁴⁷⁶ Ibid., 31, 32.

⁴⁷⁷ Mirnik 1983, 76; Miškov 1998, 17.

⁴⁷⁸ Lozuk 1987, katalog, 44.

⁴⁷⁹ S. Jančevski, *Sondiranje lokaliteta „Dužica“ u Donjim Andrijevcima*, Obavijesti HAD-a 17, br. 3, 38-39.

⁴⁸⁰ Lozuk 1993, 35; Salajić 1993, 86, 87; Miškov 1998, 17.

⁴⁸¹ Bojanovski 1984, 188, 189; Bojanovski 1993, 63, 69, bilj. 31.

⁴⁸² Kukuljević-Sakcinski 1873, 123; Bojanovski 1974, 41; Marković 1993, 31; Marković 2002, 44; Domić-Kunić 2006, 228.

⁴⁸³ Bojanovski 1974, 41 i d.

⁴⁸⁴ Bojanovski 1984, 186; Marković 2004, 174.

⁴⁸⁵ Bojanovski 1984, 240-242.

tesanih kamenih blokova koja je bila vidljiva još krajem 19. st.⁴⁸⁶ Tu je bilo i važno raskršće putova. Ostatak područja kojim je prolazila ova priključna cesta bio je u rimsko doba također dobro naseljen.⁴⁸⁷

Cesta Siscija-Sirmij bila je dio ceste koja je, kako je rečeno, vodila od Akvileje prema istoku, a ta cesta opet dio jedne još veće i važnije imperijalne ceste koja je spajala Rim s Bizantijem (ant. *Byzantium*, od 4. st. Konstantinopol, d. Istanbul), Grčkom, Anadolijom i Bliskim istokom. Akvileja je, naime, bila direktno povezana s Rimom dvjema cestama. Prva je bila *via Aemilia Altinate*, a na nju se nadovezivala *via Flaminia*. Cesta je od Akvileje prema istoku vodila preko Julijskih alpa pa silazila u dolinu Save do Nevioduna i Emone. Kod Emone se razdvajala na dvije ceste, a to su Podravska i Posavska magistrala koje su se opet spajale u Sirmiju. Iz Sirmija je zatim išla cesta do Singiduna (ant. *Singidunum*, d. Beograd) pa na jugoistok do Naisa (ant. *Naissus*, d. Niš), Serdike (ant. *Serdica*, d. Sofija) i Bizantija.⁴⁸⁸ Međuriječjem je prolazila još jedna itinerarska horizontala, tzv. Sredozemna panonska cesta (*via Mediterranea*). Ona je vodila od Salone do Siscije gdje se račvala na dvije nove. Jedna je vodila do Cibala, druga preko naselja *Aquae Balissae* (Daruvar) do Murse. Nalazila se, dakle, između dviju magistrala s kojima je bila povezana priključnim putovima. To su bile tri najvažnije rimske ceste, okosnica cestovne mreže u međuriječju.⁴⁸⁹

Premda mu nije pripadala, Posavska magistrala bila je komplementarni dio prometnog sustava provincije Dalmacije jer su na nju izlazile sve ceste s juga, iz jadranskih luka, gradova i unutrašnjosti.⁴⁹⁰ Njena gradnja započela je rano, za Augusta, i odvijala se u etapama. Spomenuto je da je izgradnja dionice do Siscije započela već nakon njenog osvajanja, a dionice, odnosno ceste od Siscije do Sirmija tijekom i nakon Panonskog rata. Potonja se gradila i adaptirala još i za Tiberija.⁴⁹¹ Prema tome, izgradnja ceste Siscija-Sirmij, koja je prolazila Brodskim Posavljem i blizu Marsunije, može se datirati u kraj 1. st. pr. Kr. i prvu trećinu 1. st. n. Kr. Nju su, kao i sve ceste u provinciji, gradile panonske legije.⁴⁹² Budući da je građena u vrijeme osvajanja i ratova u Panoniji, izvorno je bila strateška, vojna cesta (*via militaris*) koja je korištena i u ofanzivne i u defanzivne svrhe.⁴⁹³ To je bila kroz cijelo 1. st., a osobito za Flavijevaca (69.-96.) kada se obrana međuriječja oslanjala na Savu. Njena zadaća bila je da poveže garnizone i baze riječnih flotila tzv. savskog limesa koji je tada bio

⁴⁸⁶ Č. Truhelka, *Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru*, GZM, 1906, 450; Petrović 1971, 32.

⁴⁸⁷ Bojanovski 1984, 241, 242; Bojanovski 1988, 341.

⁴⁸⁸ Bojanovski 1984, 227, 228, 249.

⁴⁸⁹ Bojanovski 1984, 228; Bojanovski 1993, 62, 63; Marković 2004, 167; Iskra-Janošić 2009, 111, 112.

⁴⁹⁰ Bojanovski 1984, 146.

⁴⁹¹ Bojanovski 1984, 253; Iskra-Janošić 2009, 112.

⁴⁹² Bojanovski 1984, 254.

⁴⁹³ Bojanovski 1984, 248, 258; Bojanovski 1993, 63; Iskra-Janošić 2009, 112.

uspostavljen pa je to bila i cesta uz limes (njem. *Limesstrasse*). Garnizoni su bili u Sisciji, Marsuniji, Leonati (*Leonata*) i Sirmiju, a baze flotila u Sisciji, Servitiju, Graju (*Graium*) i Sirmiju (*Not. dign. occ.* 32. 50, 51, 55-58).⁴⁹⁴ Prednost je zato u 1. st. imala cesta uz Savu (*via ripensis*), Marsunija-Ad Basante-Sirmij. U 2. st. obrana Carstva prebačena je na dunavski limes pa veću važnost od tada ima sjeverna cesta, Marsunija-Certis-Cibale-Sirmij, iako je bila nešto duža. Ona tada postaje dio magistralne ceste Emona-Siscija-Cibale-Sirmij i ceste Salona-Servitij-Marsonija-Cibale-Sirmij. Osim toga, išla je višim i suhim terenom, nije prelazila rijeke kao južna (tri puta Savu, jednom Drinu), bila je povoljnija za transport i prihvat putnika te bliža cesti uz dunavski limes. Južna cesta tada gubi svoju vojnu namjenu te postaje javna cesta (*via publica*) regionalnog karaktera, okosnica prometa i trgovine u tom dijelu Posavine i sjeverne Bosne.⁴⁹⁵ Ona je bila funkcionalno vezana za Savu čineći s njome tzv. integralni promet.⁴⁹⁶ Rimljani su preferirali riječni promet nad kopnenim jer je transport rasutog tereta rijekama bio lakši i jeftiniji. Teret se zatim istovarao u lukama i dalje do odredišta prevozio kopnom. Zato je bilo važno da te luke budu cestovno povezane s ostalim naseljima.⁴⁹⁷ Činjenica da je Posavska magistrala, a time i cesta Siscija-Sirmij s oba kraka, ucrtana na Peutingerovoj tabli govori da je postojala sigurno i u 3. i 4. st.⁴⁹⁸

Smještaj Marsunije u blizini magistralne itinerarske ceste Siscija-Sirmij bio je ključan čimbenik njenog nastanka i razvoja. Ona se razvila na raskršću vrlo važnih i frekventnih rimskih prometnica.⁴⁹⁹ Rečeno je i da neki autori misle da je u Marsuniji spomenuta cesta prelazila Savu. No ako i nije, u Marsoniji je svakako bio riječni prijelaz.⁵⁰⁰ On je, dakle, funkcionirao već u prapovijesti pa sve do današnjih dana o čemu svjedoči i ime Slavenskog Broda. Može se pretpostaviti da je u rimsko doba prijelaz bio još povoljniji, odnosno korito Save uže nego danas. Marsunija se naime prostirala južno do ade, obuhvaćajući i teren koji je danas pod vodom na što upućuju rimski nalazi s ade te iz korita Save. Sava na ovom mjestu pravi velik luk pa je tijekom stoljeća, šireći korito, odnijela dio obale.⁵⁰¹ Tim prijelazom išla je lateralna cesta koja je vodila u dolinu Bosne. Prijelaze je kontrolirala vojska, a ona je i u svakoj itinerarskoj postaji imala stražarnicu koja je kontrolirala određenu dionicu ceste⁵⁰² pa

⁴⁹⁴ Petrović 1971, 32; Bojanovski 1984, 257, 258, bilj. 29; Miškiv 1998, 16.

⁴⁹⁵ Bojanovski 1984, 257, 258; Bojanovski 1993, 63.

⁴⁹⁶ Zaninović 1993, 57; Bojanovski 1993, 63.

⁴⁹⁷ Bojanovski 1993, 63.

⁴⁹⁸ Bojanovski 1984, 258; Marković 2002, 45.

⁴⁹⁹ Petrović 1959, 2; Petrović 1961, 1; Petrović 1971, 31; Miškiv 1974, 2; Zaninović 1993, 57; Bojanovski 1984, 184; Bojanovski 1988, 337; Bojanovski 1993, 61, 62; Marković 1994, 43; Miškiv 1998, 17; Zaninović 2003, 443; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁰⁰ Zaninović 1993, 57; Bojanovski 1984, 186; Bojanovski 1993, 61; Miškiv 1998, 17; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁰¹ Miškiv 2006, 7. Za nalaze vidi str. 83, 100, 119, 124 i 128.

⁵⁰² Marković 2002, 45.

je jedna mogla biti i u Marsuniji, odnosno blizu nje. Peutingerova tabla govori da je Marsunija bila putnička postaja (*mansio*).⁵⁰³ Označena je samo imenom (*Marsonie*), bez arhitektonske vinjete. Sva mjesta na Peutingerovoj tabli, s vinjetom ili bez nje, bila su između ostalog i putničke postaje s prenoćistima, trgovinama, gostionicama i ostalim sadržajima za putnike.⁵⁰⁴ Ta su mjesta najčešće bila i konjske postaje (*mutatio*) sa stajama za zamjenu, odmor i hranjenje konja pa je to bio slučaj i s Marsunijom.⁵⁰⁵ Uz sve rimske magistralne ceste podizana su naselja te putničke i konjske postaje koje su većinom izrasle na nekadašnjim panonskim selima.⁵⁰⁶ Marsunija je bila i poštanska postaja.⁵⁰⁷ One su također bile u mjestima ucrtanima na Peutingerovoj tabli. Nalazile su se na određenim udaljenostima na važnijim, itinerarskim cestama kojima se odvijao poštanski promet.⁵⁰⁸ Javnu poštu (*cursus publicus*) utemeljio je August kako bi bio što brže i bolje obaviješten o zbivanjima u provincijama. Dao je stoga uzduž vojnih cesta na kratkim dionicama rasporediti mladiće kao glasonoše (*speculatores*), a kasnije i poštanska kola (*Suet. Aug. 49*). Pošta se prvo razvila u Italiji, a u provincijama krajem 1. st. n. Kr. Definitivno ju je oblikovao Trajan (98.-117. god.). On je odredio da svi stanovnici mjesta uz cestu moraju glasonoše opskrbljivati hranom za konje i određenim brojem konja s opremom i kolima.⁵⁰⁹ Od javnih službi, usko vezanih uz ceste i promet, u Marsuniji je bila još i carinska postaja (*statio*). I. Bojanovski to zaključuje na temelju jednog epigrafskog spomenika koji je nađen na nepoznatoj lokaciji u Sl. Brodu. U tekstu se spominje izvjesni Marko Sperat kao *dispensator*, tj. knjigovođa (upravitelj, blagajnik) carinske postaje (CIL III, 3269).⁵¹⁰ Zadaća carine (*portorium*) u pograničnim provincijama bila je čuvanje granica od barbara i nadzor trgovine (uvoza i izvoza) s njima. Na uvezenu robu plaćala se carina pa su na određenim udaljenostima postavljene carinske postaje. Samo je na tim mjestima bilo moguće trgovati s barbarima. Prihodi od carine išli su prvo u provincijsku blagajnu iz koje je namjesnik isplaćivao vojnike i činovnike, a višak prihoda odlazio je u Rim. U početku je carina bila samo na granicama Carstva, a kasnije i na granicama provincija. Panonija je zajedno s Norikom, Dalmacijom, Dacijom te Gornjom i

⁵⁰³ Petrović 1959, 2; Bojanovski 1984, 249; Bojanovski 1988, 379; Marković 1994, 50; Miškiv 1998, 14; Marković 2002, 44; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁰⁴ Šišić 1916, 57; Petrović 1959, 2; Bojanovski 1984, 249; Marković 1993, 27; Miškiv 1998, 14; Marković 2002, 44.

⁵⁰⁵ Šišić 1916, 57; Marković 1993, 27; Marković 1994, 50; Marković 2002, 45.

⁵⁰⁶ Stipčević 1989, 53; Marković 1993, 27; Marković 1994, 50; Marković 2002, 44; Marković 2004, 47; Iskra-Janošić 2009, 111; Matijašić 2009, 196.

⁵⁰⁷ Petrović 1959, 2, bilj. 3; Petrović 1961, 1; Petrović 1964, 1; Petrović 1971, 30; Miškiv 1974, 2; Bojanovski 1974, 247; Miškiv 1998, 14.

⁵⁰⁸ Petrović 1959, 2; Petrović 1971, 30; Bojanovski 1974, 247; Stipčević 1989, 53; Matijašić 2009, 196.

⁵⁰⁹ Bojanovski 1974, 247.

⁵¹⁰ Bojanovski 1984, 255; Bojanovski 1988, 337; Bojanovski 1993, 61. Detaljnije o spomeniku vidi na str. 114.

Donjom Mezijom činila jednu carinsku zonu (*Publicum portorium Illyrici*).⁵¹¹ Carinska mreža sa središtem u Petoviju uspostavljena je tijekom prva dva stoljeća Carstva.⁵¹² Carinici su većinom bili orijentalci koji su u Panoniju dolazili iz Akvileje. Sa sobom su donijeli neke istočnjačke kultove koji su ostavili traga i u Marsuniji. O tome svjedoči statueta egipatskog božanstva Harpokrata pronađena u Sl. Brodu.⁵¹³ Ta činjenica također ide u prilog tvrdnji da je u Marsuniji bila carinska postaja jer se upravo u njima intenzivno javljaju egipatski kultovi.⁵¹⁴

5. 2. 4. Lokacija, upravno uređenje i stanovništvo

Marsunija se, dakle, nalazila južno od Posavske magistrale. Po dosadašnjim saznanjima protezala se uz Savu, u samom centru Sl. Broda, otprilike na istom arealu kao i skordiščansko-breučko selo iz kojeg se razvila: na zapadu do oko ušća Mrsunje, na istoku do Zajčeve ulice, Skaličine ulice ili samostana, a na sjeveru do Starčevićeve ili Mesićeve ulice.⁵¹⁵ Južna granica, kako je rečeno, bila je negdje kod savske ade. Prema tome, područje koje je danas pod vodom, u rimsko vrijeme bilo je kopno na kojem je ležalo rimsko naselje, a onda je u narednim stoljećima poplavljeno erozivnim djelovanjem Save. Najveći broj dosad otkrivenih rimskih nalazišta u Sl. Brodu, 7 od njih 10-ak, nalazi se unutar opisanog areala Marsunije (karta 2).⁵¹⁶ Ona je bila i civilno naselje, bilo da se ono razvilo oko vojničkog garnizona ili obrnuto, odnosno veći grad i značajna urbana aglomeracija sa zidanim objektima od opeke i žbuke. Na to upućuju doduše neveliki ostatci arhitekture i još neki rimski nalazi evidentirani od sred. 20. st. do danas, uglavnom u zaštitnim istraživanjima.⁵¹⁷ Njih međutim ipak nema dovoljno da bi se nešto konkretnije reklo o izgledu i urbanizmu tog rimskog naselja.⁵¹⁸

Rečeno je da su se rimske vlasti posebno bavile Breucima kao možda najjačim i najratobornijim panonskim plemenom. Njihov teritorij bio je dosta velik pa je možda nakon Batonskog rata podijeljen na 2 ili 3 manje upravne jedinice, peregrinske plemenske župe

⁵¹¹ Šišić 1916, 62.

⁵¹² P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, Godišnjak CBI 9, Sarajevo 1972, 78 (dalje ćemo u tekstu koristiti Selem 1972).

⁵¹³ Selem 1972, 72, 74; Bojanovski 1988, 351, 352.

⁵¹⁴ Selem 1972, 71. Detaljnije o statueti Harpokrata vidi na str. 100.

⁵¹⁵ Marković 1994, 53; Miškov 1998, 14; Ložuk 2000, 36; Miškov 2006, 6.

⁵¹⁶ O nalazima vidi u zasebnom poglavlju.

⁵¹⁷ Petrović 1971, 30; Miškov 1974, 2; Bojanovski 1984, 255; Bojanovski 1988, 337; Bojanovski 1993, 61; Marković 1994, 50; Miškov 1998, 14. O nalazima vidi str. 105.

⁵¹⁸ Vulić 2009, 126. O tome neke zanimljive tvrdnje i pretpostavke iznosi M. Marković (1994, 53), no one ipak nemaju dovoljno uporišta u arheološkim istraživanjima što, uostalom, i on sam ističe.

(*civitates peregrinae*). To je, naime, bila uobičajena praksa Rimljana sa svim većim pokorenim plemenima čiju su moć i na taj način osujećivali.⁵¹⁹ O upravno-teritorijalnoj diobi Breuka svjedoči slučaj Kornakata koji su odmah po završetku Batonskog rata 9. god. izdvojeni u zasebnu župu (*civitas Cornacatum*; CIL V, 6985, 6986).⁵²⁰ Jedna od tih breučkih župa (*civitas Breucorum*) obuhvaćala je Brod. Posavlje⁵²¹ pa je moguće da joj je središte bilo u Marsuniji kao najvažnijem naselju tog dijela breučkog teritorija.⁵²² I. Bojanovski smatra da je Marsunija imala sve predispozicije da postane središte šireg areala s obje strane Save: smještaj uz itinerarsku cestu i cestovno križanje te uz veliku plovnu rijeku s povoljnim prijelazom preko nje i lukom. Smatra da je u antici sjeverna Posavina bila razvijenija od južne te da je u sjevernoj bila većina centara peregrinskih župa koje su se prostirale s obje strane Save pa tako i breučke.⁵²³ To znači da je opid na Paljevinama, koji je vjerojatno bio središte tog areala u latenu, u rimskom razdoblju izgubio tu ulogu. Nju je, zahvaljujući svim navedenim pogodnostima, tada preuzela Marsunija,⁵²⁴ a prednost kao naselju bila joj je i to što se nalazila na nešto povišenijem terenu (96 m n. v.) u odnosu na okolni (85 m n. v.).⁵²⁵ Druga breučka župa mogla je imati središte u Cibalama, treća eventualno u Doboju. Slično je bilo primjerice i s Andizetima čiji je teritorij Karakala (211.-217.) podijelio na dva dijela sa središtima u Mursi i Murseli (ant. *Mursella*, d. Petrijevcima?). Rimsko Carstvo je i bilo ustrojeno kao savez municipija, a ne savez plemena.⁵²⁶ Peregrinska plemena sastojala su se od manjih jedinica, bratstava, čiji je broj ovisio o veličini plemena i njegovog teritorija. Na čelu bratstava bili su princepsi (sing. *princeps*). Oni su činili plemensko vijeće unutar kojeg su birali poglavara plemena, prepozita (*praepositus*). Takav ustroj je autohtono, predrimsko nasljeđe koje je donekle prilagođeno rimskom upravnom sustavu.⁵²⁷ Potonje je svakako značilo da su župe rimskoj državi plaćale porez (*civitates stipendiariae*), a davale su i regrute u auxilijarne trupe (pješađijske kohorte i konjaničke ale), prvo u provinciji, a onda i van nje, te u mornaricu (*classis*). Novačenje je, kako je rečeno, bilo naročito provođeno među Breucima. Nakon početnih mjera pacifikacije, rimske vlasti ubrzo su uspostavile kontak s princepsima, prepozitima i ostalom plemenskom aristokracijom. Formalno je plemenima

⁵¹⁹ Bojanovski 1993, 61; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 79.

⁵²⁰ I. Bojanovski (1988, 337) smatra da je to moglo biti izvršeno nakon panonske faze rata 8. god.; Zaninović 2003, 446; Domić-Kunić 2006, 79; Domić-Kunić 2009, 226.

⁵²¹ Bojanovski 1988, 338.

⁵²² Bojanovski 1988, 337; Bojanovski 1993, 61; Marković 1994, 52; Miškiv 1998, 17; Zaninović 2003, 443.

⁵²³ Bojanovski 1993, 62.

⁵²⁴ Marković 1994, 44.

⁵²⁵ Bojanovski 1984, 184, 255.

⁵²⁶ Bojanovski 1993, 61.

⁵²⁷ Stipčević 1989, 129, 130.

vraćena i priznata autonomija, zadržala su svoje običajno pravo, običaje (jezik, osobna imena, pogrebni ritus), ali je vlast, i vojna i civilna, u početku *de facto* bila u rukama rimske vojske. U Panoniji je peregrinskim župama upravljao vojni službenik prefekt (*praefectus civitatis*) zbog čega se taj sistem i zvao prefekturalna uprava. Uz njega su stajali plemenski princepsi koji su imali savjetodavnu ulogu pomažući mu u upravljanju plemenskim teritorijem.⁵²⁸ Župa sa središtem u Marsuniji mogla je stoga biti jedna takva upravna jedinica koja je imala određeni stupanj autonomije i koja je obuhvaćala nekoliko breučkih bratstava. Njihov točan broj, kao i teritorij koji je ta župa zauzimala, zasad je nemoguće utvrditi. O novačenju među Breucima iz Marsunije i okolice, u ovom slučaju u mornaricu, svjedoče dvije vojničke diplome, jedna već spomenuta iz Sl. Broda i jedna fragmentarno sačuvana iz Grabarja (CIL XV, 17) sjeverno od Sl. Broda.⁵²⁹

Za vrijeme Carstva postojala su generalno tri upravna ranga naselja s obzirom na broj stanovnika, razinu prava i institucija: najniži je bio naselje peregrinske župe, srednji municipij i najviši kolonija. Sva tri imala su svoju naseobinsku periferiju koja im je gravitirala, a to su bila okolna sela, *pagi* (sing. *pagus*) i *vici* (sing. *vicus*), te gotovo samostalna gospodarstva izvan grada (*villae rusticae*).⁵³⁰ S izuzetkom Cibala i njihove pretpostavljene župe, ostali Breuci su živjeli u okvirima peregrinskih župa najvjerojatnije sve do Karakalina edikta 212. god. koji je za posljedicu imao uzdizanje mnogih takvih župa na rang municipija.⁵³¹ To znači da je i Marsunija u prva dva stoljeća nove ere bila naselje najnižeg upravnog ranga,⁵³² tj. naselje peregrinske župe, eventualno njeno središte s gravitirajućim okolnim selima. Ostatci tih panonskih sela, kako je rečeno, nisu sačuvani kao ni njihova imena jer antički pisci u svojim tekstovima i kartama nisu bilježili naselja koja su bila podalje od cesta.⁵³³ U ta zabačena sela rimska civilizacija nikad nije ni doprla ili je dopirala vrlo sporo i ograničeno. U njima se živjelo na peregrinski, panonski način kao i prije dolaska Rimljana. Tu je živjelo breučko stanovništvo koje se pretežno bavilo zemljoradnjom, a oni uz Savu i ribolovom.⁵³⁴ S druge strane, Marsunija, nekoć i sama jedno takvo selo, nalazila se uz cestu, a to je značilo bržu i intenzivniju romanizaciju te priljev novog, neautohtonog stanovništva.⁵³⁵ Uz već

⁵²⁸ Šišić 1916, 59, 60; Bojanovski 1988, 60, 62, 339, 342; Stipčević 1989, 52; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 4. Ti prefekti najčešće su bili centurioni legija ili časnici augzilizarnih jedinica koje su sudjelovale u osvajanju međuriječja.

⁵²⁹ Bojanovski 1988, 339.

⁵³⁰ Vulić 2009, 120.

⁵³¹ Bojanovski 1988, 71; Bulat 1993, 175; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵³² Marković 2002, 48, 50, 51.

⁵³³ Marković 2002, 48; Vulić 2009, 120.

⁵³⁴ Bulat 1993, 175; Stipčević 1989, 106, 110, 111; Marković 1994, 51; Marković 2002, 44, 45.

⁵³⁵ Bulat 1993, 175; Matijašić 2009, 13.

spomenute carinike s istoka, tu je moralo biti i raznih trgovaca i obrtnika koji u gradove pristižu za vojskom te raznih doseljenika iz Italije i drugih provincija.⁵³⁶ Romanizirani su bili i razvojačeni veterani koji su se vratili u rodni kraj. Premda peregrini, što se vidi i po njihovim imenima, ti su veterani tijekom služenja vojnog roka prihvatili rimski način života i latinski jezik.⁵³⁷ Jedan takav bio je izvjesni Likaj. Prema vojnoj diplomi iz Sl. Broda, on se nakon odsluženja vojnog roka u mizenskoj mornarici vratio u Marsuniju. Ipak, i u putničkim postajama, pa tako i u Marsuniji, većinu je činilo autohtono agrarno stanovništvo.⁵³⁸ Ono je bilo većinsko čak i u većim i važnijim gradovima kao što su Cibale i Mursa⁵³⁹ koji su k tome u jednom trenutku postali kolonije, tj. u kojima je naseljavanje stranog stanovništva, prije svega kolonista, bilo daleko intenzivnije nego u peregrinskim župama.⁵⁴⁰ U Marsuniji su živjeli i bogati građani i vojni uglednici o čemu svjedoče nalazi statuete Harpokrata, paradne knemide, are Jupitera Depulsora i fine keramike (*terra sigillata*). Nekropola u Sl. Brodu sugerira da je Marsunija bila dio jedne provincijalne kulture koja je nastala prožimanjem autohtonog i rimskog elementa.⁵⁴¹

5. 2. 5. Razdoblje Flavijevaca

Augustova vladavina označila je prvi pravi prodor rimske civilizacije u mnoge dotad „barbarske“ krajeve Europe uključujući Panoniju. Ipak, Panonija kao rimska provincija svoje vrhunce doživljava kasnije. Bila su generalno tri takva perioda političkog, ekonomskog i kulturnog procvata: za Vespazijana (69.-79.), za Trajana (98.-117.) i Hadrijana (117.-138.) te za Septimija Severa (193.-211.).⁵⁴²

Vespazijan se oslanjao na peregrinsko stanovništvo što je rezultiralo prvim pravim valom urbanizacije i romanizacije Panonije, odnosno uzdizanjem peregrinskih župa na viši rang, municipije i kolonije. Osnovao je tako dvije kolonije na Savi, u Sisciji (*colonia Flavia Siscia*) i Sirmiju (*colonia Flavia Sirmium*).⁵⁴³ Nastale su naseljavanjem mornaričkih veterana, naročito iz ravenske flote.⁵⁴⁴ Za Panoniju su bile važne i reforme koje je proveo u vojsci. On je nakon Augusta drugi najveći reformator rimske vojske, osobito mornarice. Reorganizirao

⁵³⁶ Marković 1994, 50; Vulić 2009, 120, 123, 125.

⁵³⁷ Bojanovski 1988, 344; Matijašić 2009, 187.

⁵³⁸ Marković 2002, 44.

⁵³⁹ Vulić 2009, 123, 125.

⁵⁴⁰ Kukuljević-Sakcinski 1873, 69; Marković 2002, 44; Vulić 2009, 121.

⁵⁴¹ Marković 1994, 50; O spomenutim nalazima vidi na str. 83, 100, 106, 114, 118 i 119.

⁵⁴² Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁴³ Bojanovski 1988, 67, 349; Miškov 1998, 13; Iskra-Janošić 2009, 111; Domić-Kunić 2009, 228.

⁵⁴⁴ Matijašić 2009, 209.

je, između ostalog, flotilu na Savi, Panonsku riječnu mornaricu, te joj udijelio počasni naslov *Flavia (classis Flavia Pannonica)*.⁵⁴⁵ Bila je to nagrada koju je Vespazijan udijelio i drugim riječnim flotilama, odnosno svim vojnim formacijama koje su u tzv. Godini četiriju careva (68./69. god.), u odlučujućoj borbi između njega i Vitelija za carski naslov, stale na njegovu, pobjedničku stranu.⁵⁴⁶ To je ona flotila koju je osnovao još August 35. god. pr. Kr. pri opsadi Segestike, ali je ponovo revitalizirana tek za Flavijevaca. Oni su to učinili, kako je rečeno ranije, u sklopu organiziranja tzv. savskog limesa, a to opet u sklopu organiziranja dunavskog limesa.⁵⁴⁷ Germani, Jazigi i drugi barbarski narodi od tada, naime, sve češće upadaju na teritorij Carstva preko Dunava, uključujući dio njegova toka od Batine do Zemuna.⁵⁴⁸ Plovila Panonske flotile morala su povremeno pristajati u savske garnizone i baze radi opskrbe, popravaka i odmora posade ili zbog loših vremenskih prilika. Jedna takva riječna luka (garnizon), i to jedna od važnijih, postojala je tada i u Marsuniji.⁵⁴⁹ I. Bojanovski smatra da se u slučaju tih garnizona nije radilo samo o pristaništima za brodove nego i drugim popratnim sadržajima: naseobinskim objektima, stražarnicama, stovarištima, šumskim i pretovarnim manipulacijama i sl. Stoga se može pretpostaviti da je sve to postojalo i u Marsuniji, no da bi se potvrdilo, potrebna su istraživanja koja bi zbog višestoljetnog djelovanja Save bila dugotrajna i složena.⁵⁵⁰ Rečeno je da je važan dio savskog limesa bila cesta Siscija-Sirmij s južnim krakom (Marsunija-Ad Basante) jer je povezivala ta savska pristaništa. Za Augusta i Tiberija sagrađena je u cijelosti, a Flavijevci su ju ukomponirali u obrambeni sustav. Time je opet, nakon rimskih osvajačkih akcija u međuriječju, naglašen njen izvorni vojni karakter koji je imala kroz cijelo 1. st. n. Kr. Važnu ulogu u građanskom ratu 68./69. god. odigrala je mizenska mornarica u kojoj je služio velik broj peregrina iz Panonije (*Tac. Hist.* 3. 12, 50),⁵⁵¹ među njima i Likaj iz Marsunije. Značajnijih borbi u tom građanskom ratu na tlu Panonije nije bilo, on je riješen u Italiji, a usto su i panonske legije stale uz Vespazijana pa je sve to za provinciju imalo pozitivne političke i ekonomske posljedice.⁵⁵² Vespazijan je prvi car koji je panonskim plemenima počeo slobodnije davati rimsko građansko pravo ili civitet (*civitas*), a

⁵⁴⁵ Šišić 1916, 55; Zaninović 1993, 55; Miškov 1998, 13; Domić-Kunić 1996, 42, 43, bilj. 22.

⁵⁴⁶ Domić-Kunić 1996, 43, bilj. 22; Matijašić 2009, 209. Druga je mogućnost da je to nagrada za pobjede u manjim borbama s Jazigima.

⁵⁴⁷ Bojanovski 1988, 349, 358; Bojanovski 1993, 60.

⁵⁴⁸ Pinterović 1970, 81; Matijašić 2009, 207.

⁵⁴⁹ Zaninović 1993, 57; Bojanovski 1993, 61; Zaninović 2003, 443; Iskra-Janošić 2009, 111, 114; Migotti 2009, 130.

⁵⁵⁰ Bojanovski 1993, 64. Ona su u svakom slučaju izvediva. To potvrđuje primjer Progara (Srijem) gdje su takva istraživanja provedena te su otkriveni žigovi s natpisom *classis Flavia Pannonica*.

⁵⁵¹ Bojanovski 1988, 358; Domić-Kunić 1996, 42, 43, bilj. 21 i 22.

⁵⁵² Pinterović 1970, 82; Matijašić 2009, 195, 206, 209. Isto su učinile dalmatinske i mezijske legije.

to je bio preduvjet za njihov upravni napredak.⁵⁵³ Peregrinske župe s vremenom su dobivale sve veću autonomiju kako se romanizacija intenzivirala. Vlast je postepeno preuzimala lokalna aristokracija, a nju su činili romanizirani peregrini.⁵⁵⁴

5. 2. 6. Razdoblje Trajana i Hadrijana

Panonska mornarica sigurno je sudjelovala i u Domicijanovim (81.-96.) akcijama na dunavskom limesu 88.-93.⁵⁵⁵ U Trajanovim pohodima na Dačane imala je vrlo važnu ulogu jer amfibijske operacije, gradnja cesta i mostova na dunavskim klisurama pa i rat u cjelini, ne bi bili izvedivi bez sudjelovanja brodova. O tome svjedoče prikazi na Trajanovu stupu.⁵⁵⁶ Početkom 2. st. Trajan dijeli Panoniju na dvije manje, zasebne provincije, zapadnu Gornju (*Pannonia Superior*) i istočnu Donju Panoniju (*Pannonia Inferior*).⁵⁵⁷ Vertikalna granica išla je na sjeveru od Brigetija (ant. *Brigetio*, d. Szőny) ili Arabone (ant. *Arrabona*, d. Győr) na Dunavu, pa južno do istočnog ruba Balatona, zatim nešto zapadnije od Sopijana (ant. *Sopianae*, d. Pečuh) do Marinijana (ant. *Marinianae*, d. Donji Miholjac?). Tu je prelazila Dravu i dalje išla jugozapadno preko istočnih obronaka Požeškog gorja do Servitija.⁵⁵⁸ Tu je prelazila Savu i nešto južnije u Bosanskoj Posavini spajala se s granicom prema provinciji Dalmaciji. Istočno od opisane granice bila je provincija Donja Panonija koja je obuhvaćala istočnu Transdanubiju, istočno međuriječje, Bosansku Posavinu od Bosanske Gradiške do Drine i Mačvu. Brodsko Posavlje i Marsunija pripali su tako Donjoj Panoniji kao i cijeli teritorij Breuka (*Ptol.* 2. 15. 2)⁵⁵⁹ s izuzetkom srednjeg i zapadnog dijela Požeške kotline ukoliko je ona bila breučka. Marko Dizdar i Hrvoje Potrebica ističu mogućnost da je granica između dviju Panonija u ovom kraju bila na Orljavi, tj. da se oslanjala na prapovijesnu etničku granicu između Skordiska i Tauriska.⁵⁶⁰ Sve navedeno negira pretpostavku K. Petrović da su tragovi rimskog bedema kod Šušnjevaca ostatci te granice po kojoj bi Marsunija pripadala Gornjoj Panoniji. Panonska mornarica službeno je dodijeljena Donjoj Panoniji s vrlo dugom dunavskom granicom od prijestolnice Akvinka (ant. *Aquincum*, d.

⁵⁵³ Bojanovski 1988, 64.

⁵⁵⁴ Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 4.

⁵⁵⁵ Matijašić 2009, 209.

⁵⁵⁶ Zaninović 1993, 56; Matijašić 2009, 222.

⁵⁵⁷ Kukuljević-Sakcinski 1873, 87; Šišić 1916, 53 (105. ili 107. god.); Pinterović 1970, 79; Petrović 1971, 30; Zaninović 1993, 56 (107. god.); Miškiv 1998, 13 (107. god.); Iskra-Janošić 2009, 111 (105.-107. god.); Vulić 2009, 119 (102.-107. god.); Domić-Kunić 2009, 229; Matijašić 2009 (103.-106. god.).

⁵⁵⁸ Kukuljević-Sakcinski 1873, 87; Šišić 1916, 53; Vulić 2009, 119; Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁵⁹ Bojanovski 1988, 336; Miškiv 1998, 13.

⁵⁶⁰ Dizdar, Potrebica 2002, 119.

Budimpešta) do Singiduna. Njena flota je, međutim, i dalje patrolirala Savom i Dravom kroz obje Panonije. Nakon Flavijevaca i Trajanovih pohoda na Dačane, o Panonskoj mornarici u izvorima nema vijesti sve do 4. st.⁵⁶¹ Za Trajana Rimsko Carstvo bilo je na vrhuncu moći dosegovši i najveći teritorijalni opseg.⁵⁶² Pokorio je Daciju i od nje napravio novu rimsku provinciju. Ovaj car je, kako je rečeno, uveo neke promjene i u rimskoj pošti koja je imala postaju u Marsuniji.

Prosperitet u Panonijama nastavlja se i za njegova nasljednika Hadrijana, odnosno kroz 1. pol. 2. st. kada se urbanizacija, romanizacija i razvoj trgovine pojačavaju.⁵⁶³ O tome svjedoči i činjenica da je Hadrijanov gentilicij *Aelii* u Panonijama i Dalmaciji najčešći.⁵⁶⁴ Tako u Donjoj Panoniji municipiji postaju Cibale (*municipium Aelium Cibalae*), možebitno središte jedne breučke župe, i Basijane (ant. *Bassianae*, d. Donji Petrovci kod Rume) na području Skordiska, a andizetska Mursa postaje kolonija (*colonia Aelia Mursa*).⁵⁶⁵

Razvojni procesi prva dva perioda najvećeg prosperiteta Panonije nisu, čini se, u većoj mjeri zahvatila Marsuniju koja je ostala naselje peregrinske župe. Nekoliko je rimskih nalaza iz Sl. Broda i okolice koji se datiraju u rasponu od sred. 1. st. do sred. 2. st.: vojnička diploma, mač, konjanički šljem, firma-svjetiljke i jedna ostava novca.⁵⁶⁶

Život u Panonijama tekao je relativno mirno sve do Markomanskih ratova koji su obilježili veći dio vladavine Marka Aurelija (161.-180.). Rimljani su vodili dva rata s tim germanskim plemenom, 166.-172. i 177.-180.⁵⁶⁷ Posljedice su bile katastrofalne, mnoga panonska naselja i gradovi bili su uništeni, zemlja opustošena, a zbog pojave kuge stanovništvo, i peregrinsko i romansko, prepolovljeno, a vojska desetkovana.⁵⁶⁸ Tu dakle treba računati s prvim većim stradanjem rimske Marsunije, pogotovo jer je bila važna postaja na magistralnoj cesti. Takav položaj bio je, naime, dvosjekli mač jer su se naselja uz ceste brže razvijala, ali su bila i prve mete barbara u njihovim osvajanjima.⁵⁶⁹ U 2. pol. 2. st. Carstvo se našlo i u ekonomskoj krizi koju su izazvale provale Markomana, Kvada, Jaziga i drugih barbara te propadanje proizvodnje i zasićenost tržišta. Rimske vlasti zbog toga su pribjegle centralizaciji koja je ugrozila ili potpuno poništila lokalnu samoupravu i

⁵⁶¹ Zaninović 1993, 56, 57.

⁵⁶² Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁶³ Bojanovski 1988, 349; Iskra-Janošić 2009, 111; Vulić 2009, 119; Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁶⁴ Bojanovski 1988, 349.

⁵⁶⁵ Bojanovski 1988, 349; Bojanovski 1993, 61; Miškov 1998, 13; Iskra-Janošić 2009, 111; Vulić 2009, 120; Domić-Kunić 2009, 229; Matijašić 2009, 226.

⁵⁶⁶ O tim nalazima vidi str. 92, 115, 119, 123 i 128.

⁵⁶⁷ Šišić 1916, 66; Stipčević 1989, 56; Bulat 1993, 175; Zaninović 1993, 56; Iskra-Janošić 2009, 111; Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁶⁸ Stipčević 1989, 56; Bulat 1993, 175; Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁶⁹ Marković 1994, 54; Radman-Livaja 2004, 20. Iz tog je razloga tada vjerojatno stradala i Siscija.

autonomiju.⁵⁷⁰ O zbivanjima iz 2. pol. 2. st. u pisanim izvorima nema puno informacija pa se ne mogu dati konkretniji odgovori u pogledu urbanizacije i dijeljenja civiteta u Donjoj Panoniji.⁵⁷¹ U svakom slučaju, Marsunija u takvoj situaciji nije mogla napredovati ni na kojem planu. Međutim, ona u provalama barbara nije potpuno nestala ili je nakon njih obnovljena. O tome svjedoče arheološki nalazi i pisani izvori iz kasnijih perioda koji ju spominju (*Peutingerova tabla*, *Notita dignitatum* i *Kozmografija*). Rimljani su u Markomanskim ratovima na kraju pobijedili, ali su to za njih bili relativno neuspješni ratovi kao i Batonski. Donja Panonija je postala sigurna provincija, ali je rimska vojska od tada morala biti u stalnom stanju pripravnosti. Rim je uvidio da su barbari postali ozbiljan politički i vojni subjekt s kojim je valjalo pregovarati i voditi oprezniju politiku. S dopuštanjem rimskih vlasti barbari se tada sve više naseljavaju unutar Carstva, uzimaju se kao koloni za obradu zemlje te ih se sve više novači u rimsku vojsku. Bio je to kraj ofanzivne i početak defanzivne politike Rima. Legije su doduše i kasnije pobjeđivale, ali nove provincije nisu osvajane.⁵⁷² Tako ni Marko Aurelije unatoč pobjedi nije zauzeo zemlju Markomana.⁵⁷³

5. 2. 7. Razdoblje Severa

Oporavak, a potom i puni procvat Panonija, ovaj put posljednji u antici, uslijedio je krajem 2. st. i u 1. trećini 3. st., odnosno za dinastije Severa.⁵⁷⁴ Tu je središnje ime rodonačelnika dinastije Septimija Severa (193.-211.) koji je na vlast došao zahvaljujući panonskim legijama,⁵⁷⁵ ali je za Marsuniju daleko važnija vladavina njegova nasljednika Karakale (211.-217.). On je, kako je rečeno, 212. god. proglasio edikt (*Constitutio Antoniniana*) kojim je svim slobodnim stanovnicima Carstva dao civitet izjednačivši ih u pravima i obvezama.⁵⁷⁶ Sve peregrinske župe time su automatski postale municipiji jer su taj status dobivale onda kad se u njima skupio dovoljan broj peregrina s rimskim građanskim pravom.⁵⁷⁷ Tako je te godine na rang municipija, po mišljenju većine autora, uzdignuta i breučka župa Marsunija.⁵⁷⁸ I.

⁵⁷⁰ Bojanovski 1988, 351.

⁵⁷¹ Bojanovski 1988, 349; Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁷² Šišić 1916, 66.

⁵⁷³ Domić-Kunić 2009, 229.

⁵⁷⁴ Kukuljević-Sakcinski 1873, 139; Bojanovski 1993, 61; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁷⁵ Radman-Livaja 2004, 20.

⁵⁷⁶ Bojanovski 1988, 343; Stipčević 1989, 55; Matijašić 2009, 204.

⁵⁷⁷ Bojanovski 1988, 71, 345; Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁷⁸ Bojanovski 1988, 342; Bojanovski 1993, 61; Iskra-Janošić 2009, 111; Vulić 2009, 121, 122; Domić-Kunić 2009, 228; Migotti 2009, 131.

Bojanovski ostavlja mogućnost da su breučke i oserijatske župe taj status stekle i ranije,⁵⁷⁹ dok je M. Marković usamljen u mišljenju da Marsunija status municipija nije nikada stekla.⁵⁸⁰ Status kolonije Marsunija zasigurno nije dosegla pa je ovo bio njen municipalni i urbanistički vrhunac kao antičkog, rimskog grada. Dodjeljivanje rimskog građanskog prava peregrinima i prerastanje njihovih župa u municipije predstavljalo je konačan čin romanizacije. Municipij je mogao niknuti samo iz peregrinskog etničkog supstrata pa je zato preduvjet bilo da određen broj njegovih stanovnika stekne civitet. Mjesto koje nije imalo status municipija ili kolonije nije se zapravo ni smatralo gradom u pravom smislu. Stjecanje municipalnog statusa značilo je uvođenje rimskog, peregrinskim plemenima potpuno novog upravnog uređenja.⁵⁸¹ To znači da u Marsuniji vjerojatno sve do Karakale nije živjelo puno ljudi s civitetom, odnosno da romanizacija njenog autohtonog, breučkog pučanstva nije u prva dva stoljeća nove ere bila toliko izražena. Davanje civiteta bio je spor i postepen proces. Isto tako, to znači da tek za Karakale Marsunija postaje grad *de iure*, grad s rimskim municipalnim upravnim aparatom.

Municipij je bio samostalna i osnovna upravna jedinica Rimskog Carstva. Njome su po uzoru na 2 konzula upravljala 2 duumvira (*duumviri iure dicundo*) koji su imali izvršnu i sudsku vlast, upravljali gradskom imovinom, ubiranjem poreza i novačenjem. Ubiranjem poreza rukovalo se iz municipalnog središta, a to je u ovom slučaju bila Marsunija, i duumviri su brinuli da se ono provodi na cijelom teritoriju municipija, u svim selima i imanjima. Duumvire su u početku birali građani, a kasnije vijeće dekuriona (*ordo decurionum*) među svojim članovima, dekurionima (*decurio*). Vijeće je imalo zakonodavnu vlast. U većim gradovima činilo ga je 100 dekuriona, a u manjima manje. Oni i njihove obitelji bili su pripadnici gradskog plemstva (*patricii*). Upravni aparat municipija činili su još neki magistrati. Edili (*aediles*), koji su birani na godinu dana, brinuli su o tržištu, građanima, sigurnosti i komunalnim poslovima. Kvestori (*quaestores*) su bili gradski blagajnici. Svećenici (*auguri, flamines, sacerdos*) također su bili dio uprave. Ostala niža mjesta popunjavali su robovi (*servi publici*).⁵⁸² Uzdizanjem peregrinske župe na rang municipija nije bilo promjena na etničkom planu. Peregrini su i dalje činili većinu, za razliku od kolonija u kojima su većinu činili doseljenici veterani i njihove obitelji. Prednost kolonija bila je ta što one nisu bile podložne namjesniku provincije i što su bile oslobođene od svakog poreza. Bile su u upravnom smislu preslika Rima u kojem su imale i svoje zastupnike. S druge strane, municipij je imao svoju lokalnu autonomiju i vlast iz redova domaćeg plemstva (*Gel.* 16. 13.

⁵⁷⁹ Bojanovski 1993, 61.

⁵⁸⁰ Marković 1994, 50.

⁵⁸¹ Bojanovski 1988, 69, 71, 345, 347.

⁵⁸² Šišić 1916, 60, 61; Vulić 2009, 121.

6-8).⁵⁸³ Kolonije su bile gradovi prvog, a municipiji gradovi drugog reda, no Hadrijan je zbog navedenog smatrao da je status municipija bio povoljniji.⁵⁸⁴

Urbanizacija provincija završena je za Severa, poč. 3. st. Sudeći po izvorima koji o tome šute, to je išlo mirno.⁵⁸⁵ Septimije Sever je na rang kolonije uzdigao prijestolnicu provincije, municipij Akvink (*colonia Aelia Septimia Aquincum*),⁵⁸⁶ a Karakala municipij Cibale (*colonia Aurelia Cibalae*).⁵⁸⁷ Dva su nalaza s područja Sl. Broda iz vremena dinastije Severa. Jedan je već spominjani žrtvenik Jupitera Depulsora. On po mišljenju I. Bojanovskog svjedoči da je Karakala tijekom pohoda na Gote i druge barbare na dunavskom koljenu (*expeditio Gothica*) 214. god. boravio u Marsuniji. Tada je, smatra, žrtvenik i postavljen, u čast caru i njegovoj brizi za magistralne ceste.⁵⁸⁸ Drugi, uz vojničku diplomu najreprezentativniji rimski nalaz iz Sl. Broda, je vojnički paradni nazuvak. Tu je i nekropola u centru Sl. Broda, ali ona se može datirati u širi vremenski raspon, u 2. i 3. st.⁵⁸⁹

Nakon dinastije Severa nastupa razdoblje nestabilnosti, građanskih ratova između vojski legitimnih careva i uzurpatora te sve češćih i snažnijih prodora barbara koji su naposljetku probili dunavski limes. Kao pogranične provincije, Panonije su se našle prve na udaru. Međutim, međuriječje je ipak bilo dovoljno udaljeno od sjeverne granice koja je napadima barbara bila izložena već od 3. st. Donja Panonija od ovog perioda pa tijekom kasne antike stagnira i propada ekonomski, ali postaje važna na političkom i vojnom planu. Često su u tim građanskim ratovima na tlu Panonije carevi postajali zapovjednici panonskih legija, a kasnije i sami etnički Panoni. To su tzv. ilirski vojnički carevi koji su se istakli u ratovima: Decije (249.-251.), Klaudije II. Gotski (268.-270.), Aurelijan (270.-275.) i Prob (276.-282.), a iz 4. st. dvojica careva iz Cibala, Valentinijan I. (364.-375.) i Valens (364.-378.) te jedan iz Sirmija, Gracijan (375.-383.). U kasnoj antici najviše careva bilo je upravo iz Panonija.⁵⁹⁰ Kasna antika traje od uspostave tetrarhije kr. 3. st. pa do kr. 6. st. i preklapa se s ranim srednjim vijekom, tzv. Seobom naroda 4.-6. st.⁵⁹¹

⁵⁸³ Kukuljević-Sakcinski 1873, 96; Šišić 1916, 60; Bojanovski 1988, 72.

⁵⁸⁴ Bojanovski 1988, 72.

⁵⁸⁵ Ibid., 350.

⁵⁸⁶ Bojanovski 1993, 61.

⁵⁸⁷ Iskra-Janošić 2009, 111.

⁵⁸⁸ Bojanovski 1984, 255; Bojanovski 1993, 61.

⁵⁸⁹ Detaljnije o tim nalazima vidi str. 83 i 106.

⁵⁹⁰ Pinterović 1970, 82, 83; Stipčević 1989, 55, 56; Migotti 2009, 129; Domić-Kunić 2009, 229, 230.

⁵⁹¹ Migotti 2009, 129; Matijašić 2009, 251.

5. 2. 8. Razdoblje dominata

Dioklecijan (284.-305.) je 297. god. proveo novu upravnu podjelu Carstva na 116 provincija organiziranih u 32 dijeceze i 4 prefektore. Gornja i Donja Panonija podijeljene su horizontalno svaka na dvije nove provincije čime su nastale četiri Panonije. Gornja je podijeljena na sjevernu Prvu (*Pannonia Prima*) i južnu Saviju (*Pannonia Savia*), a Donja na sjevernu Valeriju (*Pannonia Valeria*) i južnu Drugu (*Pannonia Secunda*). Četiri Panonije zajedno s Dalmacijom (bez istočnog dijela koji je također odvojen i pretvoren u novu provinciju, Prevalitanu) i dva Norika (*Noricum Ripensis* i *Noricum Mediterranea*) činili su Panonsku dijecezu (*dioecesis Pannoniarum*), a ona je bila dio Prefektore Italije.⁵⁹² Veći dio Slavonije pa tako i Brodsko Posavlje i Marsunija pripali su Drugoj Panoniji.⁵⁹³ Ona je bila povlaštena u odnosu na ostale tri Panonije jer je njena prijestolnica bila Sirmij, glavni centar kršćanstva cijele Panonije, nove religije koja je uskoro postala legalna, a potom i državna religija.⁵⁹⁴ Sirmij je usto postao jedna od četiri prijestolnice Carstva, tj. sjedište jednog od tetarha. Usporedno s rastom značaja Sirmija rastao je i značaj ceste Siscija-Sirmij kojom su se i u 4. st. odvijali promet i trgovina,⁵⁹⁵ što se na Marsuniju moralo pozitivno odraziti. S druge strane, kriza Carstva produbljuje se u 4. st. Dioklecijan je zbog toga proveo mnoge značajne reforme (uvođenje tetrahije, reforma vojske, administrativna podjela Carstva), ali one, kao ni reforme njegova nasljednika Konstantina Velikog (306.-337.), nisu uspjele spriječiti, nego samo odgoditi propast Carstva, odnosno njegova zapadnog dijela.⁵⁹⁶ U Drugoj Panoniji vode se neke odlučujuće bitke građanskih ratova, npr. 314. god. kod Cibala između Konstantina Velikog i Licinija te 351. god. kod Murse između Konstancija II. i Magnencija.⁵⁹⁷ Potonja je najveća bitka kasne antike koja je znatno iscrpila Carstvo. Nakon nje započinje postepeno, ali nezaustavljivo propadanje panonskih gradova.⁵⁹⁸ Upravo iz tog nemirnog perioda sred. 4. st. datira jedna ostava novca iz Sl. Broda. Riječ je o novcu careva konstantinske loze koji su inače vrlo česti nalazi iz ovog perioda.⁵⁹⁹ Ta ostava svjedoči da je Marsunija postojala i u 1. pol. 4. st. i to su ujedno najkasniji rimski nalazi iz Sl. Broda.⁶⁰⁰

⁵⁹² Kukuljević-Sakcinski 1873, 88; Šišić 1916, 53; Miškiv 1998, 13; Migotti 2009, 129; Matijašić 2009, 250.

⁵⁹³ Miškiv 1998, 13; Migotti 2009, 129.

⁵⁹⁴ Šišić 1916, 65; Migotti 2009, 129.

⁵⁹⁵ Bojanovski 1984, 256.

⁵⁹⁶ Šišić 1916, 58; Bojanovski 1988, 353; Matijašić 2009, 250.

⁵⁹⁷ Šišić 1916, 67; Radman-Livaja 2004, 22; Migotti 2009, 130.

⁵⁹⁸ Radman-Livaja 2004, 22.

⁵⁹⁹ Migotti 2009, 130.

⁶⁰⁰ Detaljnije o ostavi vidi na str. 128.

U 2. pol. 4. st. upadi barbara na panonsko područje još su intenzivniji. God. 375. provalom Huna preko Dona u Europu te posljedično Vizigota iz Dacije i sjeverozapadne obale Crnog mora na Balkan započinje Seoba naroda. Barbari razaraju gradove i protjeruju stanovništvo koristeći pri tome rimske ceste što znači da su opet prvi na meti bili gradovi uz prometnice.⁶⁰¹ Tu su Marsunija i njeno stanovništvo vjerojatno znatno stradali. Za Drugu Panoniju posebno razorna bila je provala Vizigota. Oni su 378. god. porazili cara Valensa kod Hadrianopola (ant. *Hadrianopolis*, d. Edirne) pa iste i iduće godine strahovito opustošili njegov rodni grad Cibale, ali i druge gradove provincije. Uslijed krize i radi lakše obrane Carstva, Teodozije Veliki ga 395. god. dijeli na Istočno (Bizant) i Zapadno. Panonije su potpale pod Zapadno Rimsko Carstvo čiji se rasap nastavio pa je težište prebačeno na Istočno.⁶⁰² Rim je opet bio prisiljen dopustiti naseljavanje velikog broja barbara, prvenstveno Germana, kao saveznika (*foederati*) na svoj teritorij.⁶⁰³ Tako je car Gracijan 379. god. u Drugu Panoniju naselio mnogo Huna, Ostrogota, Alana i dr. naroda koji su činili okosnicu kasnije moćne hunske države.⁶⁰⁴ Istodobno se Rimljani kr. 4. st. povlače iz većine panonskih gradova.⁶⁰⁵ Usprkos svim tim ratovima, pustošenjima i migracijama, u Panonijama nije bilo drastičnih promjena u smislu potpunog nestanka ili nastanka novih gradova. Tako je preživjela i Marsunija. Spominje ju, kako je rečeno, *Notitia dignitatum* kr. 4. ili poč. 5. st. među naseljima koja su kao pogranične točke morala sačuvati važnost i u kasnoj antici. Nijedno od njih nije u međuvremenu uzdignuto na rang kolonije pa su postojala kao kasnoantički municipiji. U Marsuniji je tada još funkcionirao i riječni garnizon Panonske mornarice.⁶⁰⁶ Vijesti o savskoj floti daje također *Notitia* (32. 55) što je njen ponovni spomen u pisanim izvorima još od Vespazijana, dakle nakon 300-tinjak godina. Navode se dva sjedišta prefekta flote, u Servitiju (*praefectus classis I Pannonicae Servitii*) i Graju (*classis II Flavia, Graio*).⁶⁰⁷ Do ovog perioda očuvala se i intenzivno koristila i cesta Siscija-Sirmij.⁶⁰⁸ Općenito govoreći, Panonije su i dalje formalno pod rimskom vlašću, ali je ona oslabljena jer vlast sve više preuzima vojska. Osim toga, u toj je vojsci, ali i u gradovima i upravi, velik udio barbara.⁶⁰⁹ Tako je bilo i na lokalnoj razini gdje municipijem službeno i dalje vlada Vijeće

⁶⁰¹ Šišić 1916, 67; Stipčević 1989, 56; Bulat 1993, 175; A. Rapan Papeša, *Rani srednji vijek*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 137 (dalje ćemo u tekstu koristiti Rapan Papeša 2009).

⁶⁰² Šišić 1916, 53; Bulat 1993, 175; Miškiv 1998, 13.

⁶⁰³ Šišić 1916, 67; Rapan Papeša 2009, 137.

⁶⁰⁴ Rapan Papeša 2009, 137.

⁶⁰⁵ Bojanovski 1988, 59.

⁶⁰⁶ Migotti 2009, 130.

⁶⁰⁷ Bojanovski 1988, 358; Zaninović 1993, 57. Graj (*Graium*) se vjerojatno nalazio negdje kod Brčkog.

⁶⁰⁸ Bojanovski 1984, 255; Migotti 2009, 130.

⁶⁰⁹ Šišić 1916, 67; Bojanovski 1988, 353.

dekuriona, no sve je veća uloga vojske, a jača i institucija biskupa (*episcopus*).⁶¹⁰ Sličan razvoj događaja može se pretpostaviti i za Marsuniju. Ona je, dakle, kr. 4. i poč. 5. st. formalno bila rimski municipij, ali u kojemu je stvarnu ili sve veću vlast imala znatno barbarizirana vojska. Rimski stanovnici napustili su grad, što svojevolumno, što silom, a zamijenili su ih pripadnici barbarskih naroda.

Kršćanstvo se u Panoniji intenzivnije širi od 3. st. kada dolazi s trgovcima, obrtnicima i vojnicima s istoka, a kristijanizacija cijelog Carstva završena je tijekom 4. i 5. st. Najžešći progoni kršćana, kako je poznato, bili su za Dioklecijana koji je protiv njih izdao četiri edikta. Konstantin Veliki je Milanskim ediktom (313. god.) legalizirao kršćanstvo i tada se u Drugoj Panoniji, odnosno svim Panonijama, razvija crkvena organizacija sa središtem u Sirmiju. On je bio i značajno središte arijanstva, kršćanskog učenja protiv kojega se službena crkva žestoko borila 50 godina i na kraju ga iskorijenila.⁶¹¹ Kasna antika, a pogotovo njen kršćanski sloj, zasad je slabo istraživana u okviru provincijalne arheologije na tlu Panonije.⁶¹² Takva situacija obuhvaća i Marsuniju. Na području Sl. Broda zasad nema arheoloških tragova kršćanstva koje je tu zasigurno zaživjelo. Jedini nalaz religioznog karaktera je statueta Harpokrata. Riječ je, dakako, o religiji koja je „poganska“, ali sinkretistička tako da postoje određene paralele s kršćanstvom.⁶¹³

Budući da je provalom barbara tijekom Seobe naroda rimska vlast u Panoniji postala samo formalna, ali kasnoantička kultura postoji i dalje,⁶¹⁴ bolje je možda od kr. 4. st. govoriti o kasnoantičkoj, a ne rimskoj Marsuniji. Posebno se to odnosi na 5. st. kada rimska vlast u Panonijama praktički više ne postoji i kada je 476. god. Zapadno Rimsko Carstvo i službeno propalo. Peto i šesto stoljeće u Panoniji obilježeni su velikim migracijama i stalnim smjenjivanjem kratkotrajnih vladavina barbarskih naroda s kojima je na kraju nestala antička civilizacija i epoha, a započela srednjovjekovna.⁶¹⁵ Tu treba tražiti i kraj antičke Marsunije. Veliku ofanzivu na Panoniju krajem 4. st. izvršili su, kako je rečeno, Vizigoti koji tu vladaju do 441. god. Te godine Huni osvajaju Sirmij i uspostavljaju svoju vlast u Panoniji koja je potrajala do Atiline smrti 453. god. Nju su 454. god. srušili Germani predvođeni Ostrogotima protjeravši Hune do Crnog mora. Druga Panonija je sljedećih 20-ak godina (454.-473.) dio Ostrogotskog Kraljevstva, sve do odlaska Ostrogota u Italiju. Nakon toga Panonija je 30-ak godina (473.-504.) u rukama Gepida, do povratka Ostrogota iz Italije. Potonji 504. god. na

⁶¹⁰ Bojanovski 1988, 72, 353.

⁶¹¹ Šišić 1916, 651; Bojanovski 1988, 353.

⁶¹² Migotti 2009, 130.

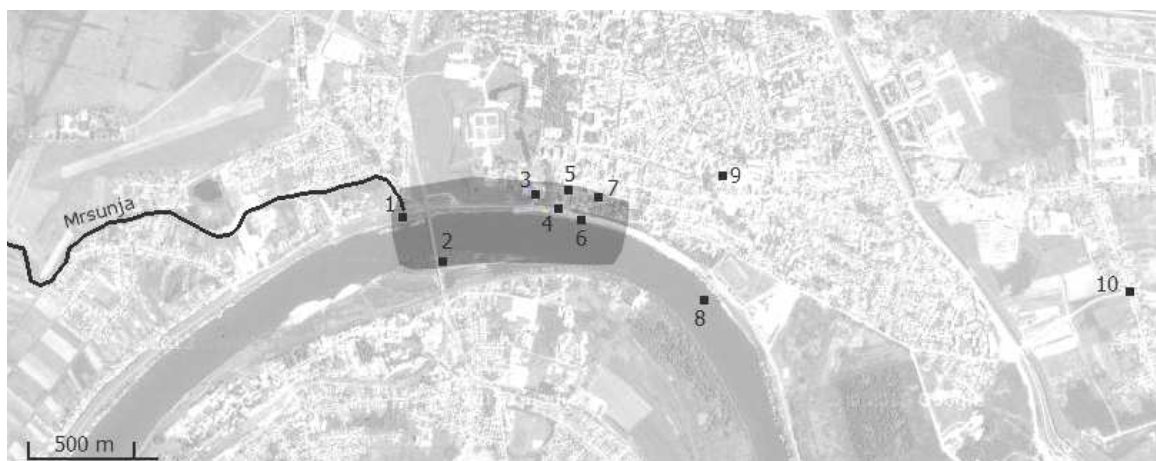
⁶¹³ Detaljnije o tome vidi na str. 100.

⁶¹⁴ Rapan Papeša 2009, 137.

⁶¹⁵ Bojanovski 1984, 256; Miššiv 1998, 13; Rapan Papeša 2009, 137.

teritoriju Druge Panonije uspostavljaju Sirmijsku Panoniju (*Pannonia Sirmiensis*), njenu pravnu sljednicu. U sklopu pokušaja obnove nekadašnjih granica Rimskog Carstva (rekonkvista), postiskuje ih bizantski car Justinijan I. te oni opet odlaze u Italiju. To koriste Gepidi koji po drugi puta osnivaju svoje kraljevstvo. God. 547. savez Bizanta i Langobarda objavljuje Gepidima rat, ali im kraljevstvo 20 godina poslije, 567. god. ruši savez Langobarda i Avara. Jedan kratki period Druga Panonija u posjedu je Bizanta, sve do 582. god. kada Avari s kaganom Bajanom na čelu zauzimaju prijestolnicu Sirmij. Pad Sirmija, a početkom 7. st. i Siscije, predstavljaju definitivni kraj antike u Panoniji.⁶¹⁶

Obično se smatra da je kraj antike u Panoniji nastupio već početkom 5. st.⁶¹⁷ M. Bulat ga pomiče malo kasnije, u sred. 5. st. kad su po njegovu mišljenju Huni potpuno razorili rimska naselja,⁶¹⁸ a time i Marsuniju. No činjenica je da nju i još neka južnapanonska naselja spominje Ravenjaninov itinerar što znači da su ona, zaključuje Branka Migotti, preživjela u nekom obliku do 6. st.⁶¹⁹ Zasad za to nedostaje arheološka potvrda budući da su najkasniji rimski (antički) nalazi iz Sl. Broda iz 1. pol. i sred. 4. st. Barbari su i tijekom Seobe naroda koristili rimske ceste uključujući i cestu Siscija-Sirmij. Nastavile su se koristiti i u srednjem vijeku, a trasama pojedinih dionica ceste Siscija-Sirmij prolaze čak i suvremene ceste.⁶²⁰ Rimske ceste tako su ostale podsjetnik na antičku civilizaciju u Panoniji još stoljećima nakon njena nestanka.

Karta 2 – Pretpostavljeni areal Marsunije (tamnije) i rimske lokacije u Sl. Brodu: 1. ušće Mrsunje, 2. ada, 3. Spomen-dom Đ. Salaj, 4. „Najlon bašča“, 5. Trg I. Brlić-Mažuranić, 6. Šetalište braće Radić 3, 7. Starčevićeva 10, 8. Sava kod stadiona, 9. Gundulićeva 19, 10. Bjeliš.

⁶¹⁶ Petrović 1971, 32; Bojanovski 1984, 256; Rapan Papeša 2009, 137.

⁶¹⁷ Migotti 2009, 131.

⁶¹⁸ Bulat 1993, 176.

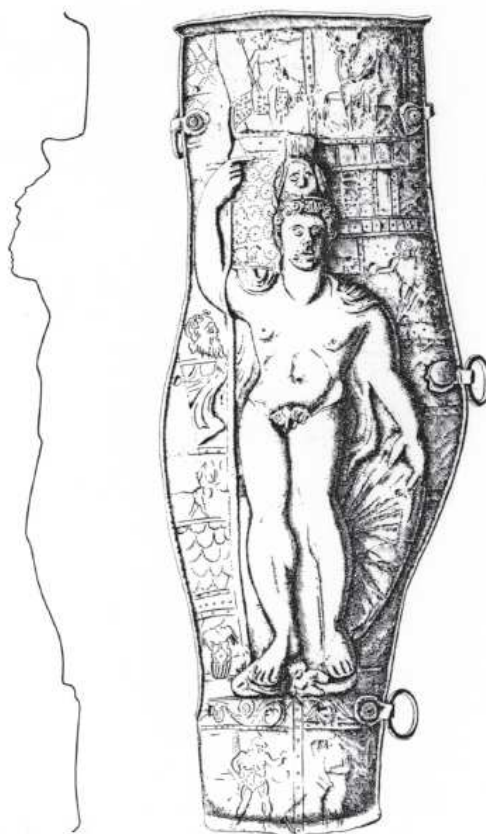
⁶¹⁹ Migotti 2009, 131.

⁶²⁰ Petrović 1971, 32; Bojanovski 1984, 257; Marković 2004, 207.

5. 3. Rimski nalazi iz Marsunije i okolice

5. 3. 1. Paradna knemida

Rimski zaštitni nazuvak (grč. knemida, lat. *ocreae*) nađen je 1975. god. u Sl. Brodu prilikom vađenja pijeska iz Save kod gradskog nogometnog stadiona. Knemida je izrađena od tanjeg brončanog lima debljine 1-2 mm, u tehnici iskucavanja, graviranja i punktiranja. Visina knemide je 35 cm, a najveća širina 13.5 cm. Očuvana je skoro u cijelosti, a mjestimična oštećenja vjerojatno su nastala uslijed riječnih strujanja i nanosa pijeska. Gornji i donji rub knemide izvijen je koso prema van da bi se izbjeglo urezivanje u nogu. S lijeve i desne strane bile su po tri pokretne karičice za provlačenje remena kojim se knemida vezala za nogu, a svaku je karičicu pridržavala metalna ušica pričvršćena zakovicom. Očuvane su tri cijele karičice (srednja i donja desna te gornja lijeva) i jedna ušica (gornja desna). Na lijevoj strani u sredini nedostaje lima, a dolje je ostao samo proboj. Rub unaokolo knemide izveden je žljebasto. Bogato je ukrašena i zlatnocrvenkastog sjaja s tragovima srebra (sl. 2).⁶²¹

Slika 2 Paradna knemida, Sl. Brod, 3. st.
(Cambi 2003, 490, sl. 1).

Glavni ukras je visoki reljef boga Marsa oko kojeg su urezani različiti crteži i ornamenti. Mars je prikazan *en face*, neodjeven i kao proporcionalno građena, mlada figura. Desnom uzdignutom rukom drži koplje čiji se vrh ne vidi jer na tom mjestu nedostaje lim. Lijevom rukom pridržava štit, vjerojatno okrugla oblika. Površinu štita krasi mreža radijalnih zraka. Glava mu je lijepo oblikovana: istaknute su obrve, otvorene oči, ravan nos, usta te puna i obla brada. Frizura se sastoji od nizova velikih uvojaka koji skladno zaokružuju lice. Na glavi ima podignut korintski šljem s visokom krijestom i dva obla izbočenja u obliku puža sa strane, a

⁶²¹ Miškov 1993, 71.

na čeonom dijelu je prozopomorfno oblikovan. Mars ima plašt prebačen preko leđa i pričvršćen na oba ramena.⁶²² Oslonjen je na desnu nogu, a lijeva je lagano svinuta u koljenu. Stopala su naslonjena na prirodnom, malo neravnom terenu što znači da figura nije zamišljena kao kip na bazi. Prikaze neodjevenog Marsa susrećemo i na drugim dijelovima vojničke opreme,⁶²³ a neodjeven ili u oklop odjeven ratnik čest je motiv na rimskoj paradnoj opremi. U takvom se prikazu zbog vojničkog karaktera predmeta prepoznaje Mars, rimski bog rata, dok bi se samo teoretski moglo raditi o nekom nagom mitološkom biću (Ahilej, Meleagar) ili heroiziranom smrtniku.⁶²⁴ Na vojničkoj opremi češći je u oklop odjeveni nego nagi Mars. Takav statuari tip nastao je u kasnoj klasicici i najčešće je prikazivao bogove (Jupiter, Neptun, Apolon) te derivacije iznimnih svjetovnih osoba, npr. Aleksandra Velikog ili nekog drugog diviniziranog helenističkog vladara. Položaj tijela uvijek je bio isti, a atributi su mogli biti različiti (trozub, koplje, žezlo). Riječ je, dakle, o statuarnom stojećem tipu koji se upotrebljavao za različite namjene. Rimljani preuzimaju ovaj ikonografski obrazac od Grka, kao ustalom mnoge elemente mitologije i religije, i koriste ga za slična božanstva te careve ili vojskovođe. No iako je prikazivan Mars, takav Aresov kip nije poznat.⁶²⁵ To je možda zato što Ares u Grka nije imao ugled kakav je imao Mars u Rimljana. Bio je sirov i okrutan, bog rata ali ne i pobjede, prezren i od bogova i od ljudi. Za razliku od njega Mars je od početka imao velik značaj koji se povećavao kako je rimsko društvo postajalo militantnije.⁶²⁶

Ostali dio površine knemide, oko Marsa podijeljen je na polja u kojima su urezane mitološke scene i motivi te ornamenta. Polja su međusobno odijeljena dvjema linijama između kojih su kružići. Urezane linije često su plitke, a većina scena ikonografski je nejasna pa su njihove interpretacije više ili manje različite. Zonu iznad Marsa čine tri četvrtasta polja. Lijevo polje ispunjavaju cvjetovi s četiri latice izvedeni točkastim ubadanjem. Ono je manje od preostala dva i nema simetrično analogno polje s desne strane.⁶²⁷ U polju do njega prikazana je naga, snažna ljudska figura s izduženim predmetom u desnoj ruci i pjegava životinja (sl. 3). Jesenka Miškov smatra da se radi o Herkulu sa strijelom u ruci koji je zajahao životinju. Na knemidi je najvjerojatnije scena ubijanja kiteronskog lava čiju je kožu Herkul ponio za uspomenu, zajedno s buzdovanom koji je napravio od jasena.⁶²⁸ S druge strane,

⁶²² J. Kovačević, *Rimska paradna goljenica iz Slavenskog Broda*, Vijesti MBP 4, Slavonski Brod 1980, 136. (dalje ćemo u tekstu koristiti Kovačević 1980)

⁶²³ Cambi 2003, 490, vidi lit. u bilj. 5.

⁶²⁴ Ibid.

⁶²⁵ N. Cambi, *Bilješke o ikonografiji rimske paradne knemide iz Slavenskog Broda*, OA 27, 2003, 490, 491. (dalje ćemo u tekstu koristiti Cambi 2003)

⁶²⁶ N. Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, Zagreb 2006, 191, 193.

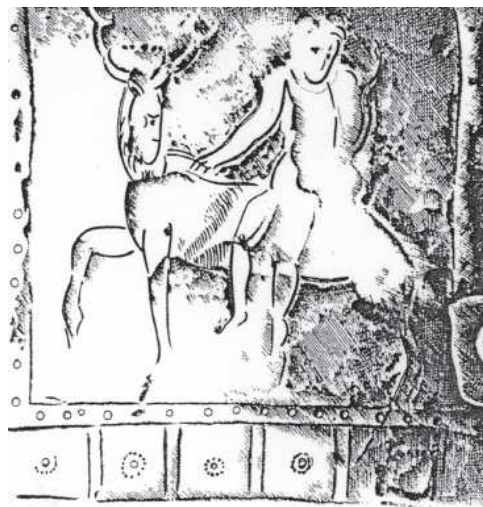
⁶²⁷ Cambi 2003, 490, 491.

⁶²⁸ Miškov 1993, 74.

Nenad Cambi scenu interpretira kao Dionizov trijumfalni pohod po zemlji. Bog u ruci drži tirs, a životinja koju jaše je leopard ili pantera. Ističe da je ta scena prisutna na mnogim sarkofazima, ali je na njima Dioniz okružen mnoštvom prijatelja. Na knemidi je prikazan sam kao glavna ličnost scene.⁶²⁹ U desnom polju prikazan je ljudski lik koji sjedi na životinji i okrenut je *en face*. Izdužena glava životinje i razgranati rogovi upućuju na jelena. Zbog podignute prednje desne noge izgleda kao da se kreće nalijevo i ide u susret životinji iz prethodnog polja (sl. 4). Spomenuti autori se slažu da je riječ o rimskoj božici Dijani odjevenoj u haljinu koja u lijevoj ruci drži luk, a desnom je naslonjena na leđa jelena.⁶³⁰ N. Cambi kaže da bi to mogao biti netočan prikaz tzv. Dijane Nemorensis iz Ariccije pokraj oltara Latina.⁶³¹ Dijana Nemorensis na prikazima stoji ispred jelena ili košute, lijevom rukom drži luk, desnom pliticu s plodovima ili životinju za rogove, a ponekad je ispred nje žrtvenik. Izrađivaču brodske knemide, pretpostavlja N. Cambi, taj je ne toliko čest, ali poznat motiv mogao poslužiti kao ikonografski predložak koji je on krivo prikazao.⁶³² Ispod gornje zone, u ravlini Marsove glave i šljema nalaze se ornamenti. Na lijevoj strani izgledaju poput četvrtastih metopa među kojima su uspravni pravokutnici, desno kružići izvedeni točkama.

Slika 3 Polje gore lijevo: Herkul i kiteronski lav ili Dioniz i leopard (Cambi 2003, 490, sl.2).

Slika 4 Polje gore desno: Dijana na jelenu (Cambi 2003, 491, sl. 3).

Uz lijevi rub nazuvka od lakta Marsove desne ruke do podnožja nalazi se pet polja. U prvom gornjem polju prikazan je profil bradatog muškarca visokog čela, naglašenih šarenica,

⁶²⁹ Cambi 2003, 491.

⁶³⁰ Miškin 1993, 74; Cambi 2003, 492.

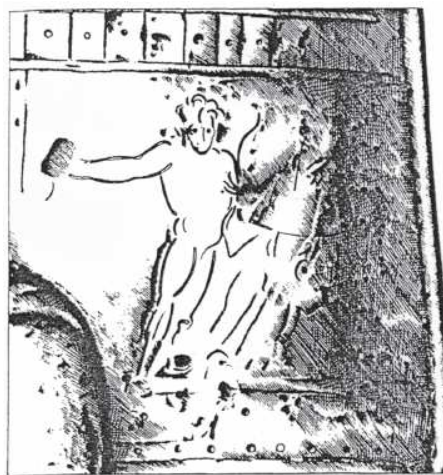
⁶³¹ Cambi 2003, 492.

⁶³² Cambi 2003, 492.

sploštenog nosa i otvorenih usta. Prednji dio tjemenja je ćelav, stražnji pokriven linijama pramenova. Uši su šiljate, a od njih prema tjemenju teku dvije valovite linije, najvjerojatnije bršljanov vijenac (sl. 5). Vjerojatno se radi o teatarskoj maski u obliku glave Silena koju je glumac odložio pripremajući se za nastup. Da je riječ o maski, odnosno da je majstor namjerno prikazao samo glavu, vidi se iz toga što je za prikaz cijele figure s trupom i udovima bilo dovoljno prostora. Od svih sporednih prikaza ovaj je najpreciznije izveden. Nasuprot njemu, na desnoj strani knemide nalazi se goli ljudski lik bujne kose. Okrenut je *en face*, ima ispruženu desnu ruku, a lijeva se slabo vidi zbog oštećenja. Još je jedan lik stajao pored njega. Nagi lik je zamahnuo rukom, a drugi, čini se, posrnuo (sl. 6).⁶³³ Nema dovoljno elemenata za sigurnu identifikaciju scene, ističe N. Cambi, no na temelju zamahnute ruke i sućeljena položaja likova pretpostavlja da je riječ o šakačkom dvoboju.⁶³⁴ J. Miškov, s druge strane, smatra da se radi o jednom liku u kome prepoznaje Herkula u jednom od njegovih podviga. U krajnje desnom polju, uz sam rub knemide nalazi se natpis izveden točkastim ubadanjem. Zbog oštećenja moguće je rekonstruirati samo dio *IVL STATA...* koji spominje centuriju Juliju.⁶³⁵

Slika 5 Polje ispod Marsova desnog lakta: maska Silena i arhitektonski ukras (Cambi 2003, 492, sl. 4).

Slika 6 Polje do Marsova lijevog ramena: Herkul ili šakački dvoboj (Cambi 2003, 493, sl. 5)

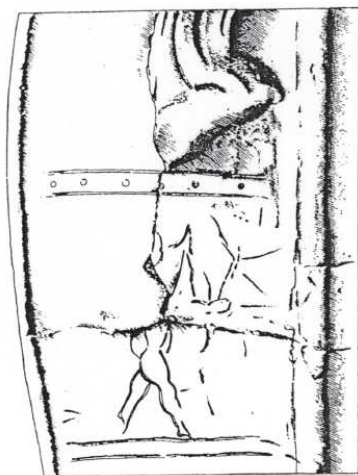
U polju ispod Silenove maske nalazi se arhitektonska dekoracija koja predstavlja pojednostavljen oblik jonske kime: prikazani su samo ovuli među kojima nema uobičajenih strelica (jezičaca). Ostatak polja zauzima dio Marsova plašta koji je ispućen. Taj dio, kao i

⁶³³ Ibid.

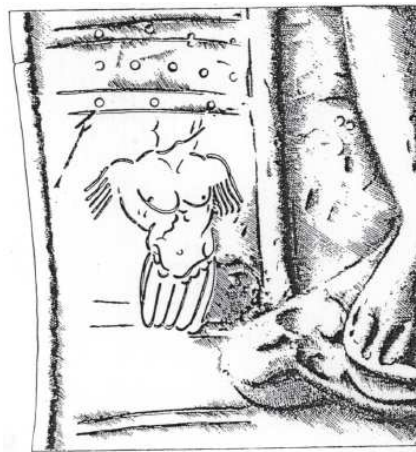
⁶³⁴ Ibid., 493.

⁶³⁵ Miškov 1993, 74.

donje polje, znatno je oštećeno. Na potonjem se stoga vide samo neodjevene noge (sl. 7). J. Kovačević smatra da se radi o dječjim nogama.⁶³⁶ N. Cambi uočava i ispruženu ruku koja pripada liku te vrećasti predmet, što ga navodi na pretpostavku da je to prikaz borca koji vježba udarajući vreću. Povezuje ga s prikazom Argonauta kod kralja Amika na cisti Ficoroni te napominje da je taj način vježbanja poznat i danas.⁶³⁷ Polje ispod opisanog ispunjeno je dekoracijom u obliku ljustaka izvedenih točkastim ubadanjem. Često su poklopci sarkofaga bili pokriveni takvim ornamentom što je imitacija ljuskastog crijepa s krovova kuća. Između ovog i petog polja nalazi se širi dekorativni pojas koji čine dvije uže i jedna šira traka među njima. U petom polju prikazan je rimski prsni oklop s kožnim zaštitnim trakama na završetcima ramena i torza oklopa (sl. 8). Prema J. Miškiv radi se o ljudskom tijelu s nadlakticama i preponama u obliku krila.⁶³⁸ N. Cambi odbacuje tu mogućnost jer nedostaju glava i udovi koji su mogli stati u polje, isto kao kod maske Silena. On smatra da je riječ o toraksu rimskog vojničkog oklopa. Na mjestu glave prepoznaje kacigu te smatra da trake na nadlakticama i preponama predstavljaju pterige i kožne zaštitne trake. Oklop je simbol vojničke profesije kojeg na umjetničkim prikazima vojni zaslužnik, rimski časnik ili car, nosi na sebi ili mu oklop stoji do nogu. Javlja se i kao ukras na frizu oružja, na vrhu rimskog pobjedničkog tropeja. Naslagan na hrpu s ostalim dijelovima vojničke opreme i oružja simbolizira pobjedu budući da se ne ostavlja na bojnom polju.⁶³⁹

Slika 7 Polje uz Marsovu desnu natkoljenicu: dijete ili borac (Cambi 2003, 493, sl. 6).

Slika 8 Polje s prikazom vojničkog oklopa (Cambi 2003, 494, sl. 7).

⁶³⁶ Kovačević 1980, 136. Riječ je o istoj autorici, J. Miškiv.

⁶³⁷ Cambi 2003, 493.

⁶³⁸ Kovačević 1980, 136.

⁶³⁹ Cambi 2003, 494.

Ispod podnožja na kojem stoji Mars nalazi se širi dekorativni pojas s gusto raspoređenim akantovim viticama. Okomito posred pojasa prolazi uska traka s kružićima koja donju zonu knemide dijeli na dva polja. U lijevom polju prikazana je naga muška figura naglašene muskulature, u raskoraku, ruku savijenih u laktovima i stisnutih šaka (sl. 9, lijevo). U desnom polju nalazi se sličan prikaz, ali se ne vidi dobro zbog oštećenja (sl. 9, desno). J. Mišktiv, u skladu s pretpostavkom da je na knemidi prikazan Herkul, smatra da te dvije scene također prikazuju antičkog heroja.⁶⁴⁰ N. Cambi u pozadini obiju scena uočava stupove i girlande, arhitektonske elemente koji sugeriraju da je riječ o istom prostoru unatoč odijeljenosti polja. Pored toga, figure su okrenute jedna drugoj, lijeva je u napadačkom stavu (raskorak, ispružena lijeva ruka), desna u obrambenom (koljena približena, desna ruka podignuta ispred lica) pa zaključuje da se radi o sceni boksačkog dvoboja. U antici su se boksački dvoboji održavali u prostorima ukrašenim girlandama, cvijećem, trakama i sl. čime se naglašavao svečani karakter događaja.⁶⁴¹

Slika 9 Dva polja u donjoj zoni knemide: Herkul ili boksački dvoboj (Cambi 2003, 494, 495, sl. 8 i 9).

Dekorativni program brodske knemide čine figuralni i ornamentalni motivi. U svojoj interpretaciji N. Cambi figuralne motive dijeli na božanske (Mars, Dijana, Dioniz i Silenova maska kao dio dionizijske tradicije) i agonističke (četiri boksača). Ne pronalazi dublju likovno-programatsku vezu među prizorima i ukrasima te smatra da su odabrani nasumično, radi popunjavanja površine, a ne iskazivanja simboličke ili neke druge veze. Sukladno tome, raspored scena i motiva je slučajan, jedino što su dva gornja i dva donja polja u jukstapoziciji,

⁶⁴⁰ Mišktiv 1993, 75.

⁶⁴¹ Cambi 2003, 495.

likovi su okrenuti jedan prema drugom. Pronalazi kulturološku vezu jer su prikazani poznati motivi rimske vojničke ikonografije.⁶⁴² J. Miškiv je mišljenja da je na svim scenama oko Marsa, osim na gornjoj desnoj, prikazan Herkul u raznim pozama i zgodama. Takvo mišljenje potkrepljuje činjenicom da je Herkul, uz Marsa, najpopularnije rimsko vojničko božanstvo. Kao oličenje snage i hrabrosti njegove brojne prikaze nalazimo na limesu Panonije i Mezije.⁶⁴³ Na jednoj knemidi iz Straubinga (Bavarska) prikazani su Herkuli okrenuti jedan prema drugom,⁶⁴⁴ što bi mogao biti slučaj i u donja dva polja na brodskoj knemidi. Prikaz Dijane bi također mogao imati veze s Herkulom. Ona je bila božica lova, ali i rata te je često kažnjavala druge. Od njena gnjeva spasio se samo Herkul koji je uhvatio njezinu omiljenu kirenejsku košutu i odnio je u Mikenu. Kako ju nije ozlijedio, Dijana mu je oprostila.⁶⁴⁵

Rimske knemide pronađene su i u drugim dijelovima nekadašnjeg Carstva, npr. u Njemačkoj (najviše), zatim u Italiji, Austriji, Mađarskoj, Francuskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Nizozemskoj i Izraelu. Sve te knemide su brončane, uglavnom sličnog oblika i dimenzija, sa zaštitom za koljeno ili bez nje, s ukrasima ili bez njih. Približno polovica nađena je u skupnim nalazima paradne opreme koja još uključuje šljemove s maskom za lice ili bez nje, prsne oklope, umba (okrugla ukrasna izbočenja na sredini štitova), zaštite za konjsku glavu, vojničke zastave te insignije. Najpoznatiji je takav nalaz iz Straubinga koji sadrži 5 knemida sa zaštitom za koljeno, od kojih su dvije vjerojatno činile par.⁶⁴⁶ Te dvije knemide te mnogi drugi primjerci paradne opreme imaju natpis s oznakom *T(urma)* što znači da su paradnu opremu, dakle i knemide, osim pješaka nosili i konjanici. Konjica je nosila knemide sa zaštitom za koljeno, s kojom su povezane pomoću pokretne osovine. Takve knemide nisu pri dnu ravno rezane, nego imaju dva jezička za zaštitu gležnja. Brodska knemida nema te elemente što znači da je vjerojatno pripadala pješaku.⁶⁴⁷

Paradna oprema u načelu pripada obrambenom oružju te ima funkciju da zaštiti nositelja i zastraši protivnika. Upravo zbog tog vjerovanja antičkog čovjeka u religijsku i magijsku snagu predmeta, oni se ukrašavaju. Brodska knemida je, koliko je zasad poznato, jedina takve vrste.⁶⁴⁸ No po prikazu Marsa u visokom reljefu kao dominantnom ukrasu, srodna je s još nekima, npr. knemidama iz Straubinga, Ennsa, Speyera i Regensburga. Na tim je primjercima međutim koplje u Marsovoj lijevoj, a štit u desnoj ruci, vjerojatno jer su to knemide za lijevu

⁶⁴² Ibid.

⁶⁴³ Kovačević 1980, 136.

⁶⁴⁴ Ibid., 137.

⁶⁴⁵ Miškiv 1993, 79.

⁶⁴⁶ Ibid., 76, bilj. 8.

⁶⁴⁷ Ibid., 77.

⁶⁴⁸ Ibid., 76, 77.

nogu pa su i Marsova glava i perjanica, iz perspektive promatrača, okrenute lagano ulijevo. To bi značilo da su na jednom paru knemida dva Marsa stajala okrenuta jedan prema drugom s kopljima s vanjske strane, po čemu bi knemida iz Sl. Broda bila za desnu nogu.⁶⁴⁹ Mars se javlja i na drugim dijelovima paradne opreme. On je bio drugi najugledniji italski bog, odmah iza vrhovnog Jupitera. August mu je u čast pobjede u Bitci kod Filipa 42. pr. Kr. podigao u Rimu hram kao Marsu Ultoru (Osvetniku) i darovao mu povlastice Jupitera Kapitolijskog. Prikazivan je u dvije varijante: u božanskoj golotinji s korintskim šljemom, zaogrnutim ili preko ruke prebačenim plaštem, kopljem, okruglim štitom i obješenim mačem, a ponekad u punoj opremi, s prsnim oklopom preko tunike, knemidama i sandalama. Na broskoj knemidi prikazan je u prvoj varijanti (bez mača) i to s kopljem u desnoj i štitom u lijevoj ruci što je češći slučaj.⁶⁵⁰

Brodski knemida ne može se pouzdano datirati. Najranije knemide potječu iz mikenskih ratničkih grobova, kasnije ih spominje i Homer (*Hom. Il.* 3. 330, 331; 11. 17, 18; 16. 131, 132; 18. 459, 613; 19. 369, 370; 21. 592, 594). Grci i Etruščani poznavali su jednodijelne rastezljive knemide načinjene od metalnih opruga, koje su štitile i potkoljenu i koljeno, te jednostavne knemide koje su se vezale sa stražnje strane noge. Obje vrste rimska vojska koristi od reformi Servija Tulija te ih zadržava u carskom razdoblju, s tim da se druga vrsta javila nešto kasnije. Na likovnim prikazima iz Augustova i Tiberijeva vremena centurioni nose rastezljive knemide. Na prijelazu iz 1. u 2. st. nose se knemide na vezivanje, ali samo na lijevoj nozi štiteći ju do donjeg ruba štita. Kasnije, u 2. i ranom 3. st. nose se po dvije knemide, a tada se datiraju i spominjani skupni nalazi paradne opreme koji su bili dio stalnog inventara vojnih utvrda na Limesu.⁶⁵¹ Oprema iz Straubinga datira se u 223. god. kad su na to mjesto, nekadašnji rimski logor *Sorviodurum*, provalili Alemeni. Na reljefima i drugim spomenicima malo je prikaza knemida, a na Trajanovu stupu ih nema uopće što bi moglo značiti da su se knemide na vezanje nosile poslije Trajanova vremena. Međutim, klibanarije, jedinice Konstantina Velikog koje su bile osobito važne u 4. st. i naoružane na partski način, više ne nose knemide nego čarape od metalnih elemenata.⁶⁵² Ne spominje ih ni *Notitia Dignitatum*, a nema ih ni na insignijama u dokumentu *Magister officiorum* gdje su prikazane sve vrste oružja pojedinih radionica.⁶⁵³ Nadalje, svi komparativni primjerci knemida pronađeni su uz Dunav i Rajnu. Naime, od 2. st. raste značaj tog dijela Limesa, tu se vode

⁶⁴⁹ Kovačević 1980, 138.

⁶⁵⁰ Ibid., 78.

⁶⁵¹ Miškiv 1993, 76.

⁶⁵² Kovačević 1980, 138.

⁶⁵³ Ibid.

odlučujuće bitke s barbarima, pa na tom prostoru nalazimo i službenu umjetnost. Na temelju navedenog J. Kovačević iznosi pretpostavku da je knemida iz Sl. Broda nastala u doba Severa, odnosno u 1. pol. 3. st. To je razdoblje kada Panonija doživljava osobit procvat koji se odrazio i u umjetnosti. Ističe da bi način izrade i ukrasi također mogli ići u prilog ovoj dataciji jer upravo tada umjetnost poprima raskošne i monumentalne oblike prožete helenističkim elementima.⁶⁵⁴ N. Cambi u široko otvorenim i okruglim očima likova prepoznaje ikonizaciju kao likovni postupak na temelju čega knemidu datira u kasno 3. st.⁶⁵⁵

O vlasniku i mjestu nastanka knemide iz Sl. Broda ne može se mnogo reći. Sigurno je samo to da je bila dio paradne opreme vojnog službenika koji ju je nosio u svečanim prilikama.⁶⁵⁶ Marin Zaninović smatra da je to mogao biti prefekt ili navarh Panonske mornarice.⁶⁵⁷ Po nekim je autorima, međutim, paradna oprema korištena ne samo u paradnim, nego i u pravim borbama⁶⁵⁸ pa to nije isključeno ni za ovu knemidu. Također je prema natpisu sigurno da je pripadala centuriji Juliji. Moguće je da je nastala u nekoj radionici u Panoniji, možda Sisciji ili Sirmiju, budući da Panonija tada postaje centar brončane proizvodnje, osobito ukrasnih predmeta.⁶⁵⁹ Druga mogućnost je da je pripadala nekom putujućem umjetniku oružaru koji je obilazio vojne logore nudeći gotove proizvode ili ih izrađujući po narudžbi.⁶⁶⁰

Ovaj se nalaz ubraja među najljepše primjerke rimske bronce. Izniman je i vrijedan segment paradne vojne opreme koji pokazuje umjetnički izraz pograničnih krajeva Carstva. Unatoč srodnosti sa sličnim rimskim knemidama po središnjem liku Marsa, ipak je jedinstvena po svojim bogatim dekoracijama.⁶⁶¹ Uspješna konzervacija i djelomična rekonstrukcija izvršena je 1978. god. u Mainzu, a iduće je godine knemida predstavljena na velikoj svjetskoj izložbi o rimskoj paradnoj opremi, prvo u Nürnbergu pa u Münchenu. Tom je prilikom uvrštena u katalog među 400 izložaka zajedno s još dva nalaza iz Hrvatske, maskom za lice iz Sotina i zaštitom za konjsku glavu iz Dalja. Knemida se čuva u Muzeju Brod. Posavlja.⁶⁶²

⁶⁵⁴ Kovačević 1980, 139.

⁶⁵⁵ N. Cambi *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb 2002, 204 (dalje ćemo u tekstu koristiti Cambi 2002).

⁶⁵⁶ Kovačević 1980, 139.

⁶⁵⁷ Zaninović 1993, 57.

⁶⁵⁸ R. D'Amato, G. Sumner, *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier: From Marius to Commodus*, London 2009, XIV (dalje ćemo u tekstu koristiti D'Amato, Sumner 2009).

⁶⁵⁹ Mišktiv 1993, 79.

⁶⁶⁰ Kovačević 1980, 139.

⁶⁶¹ Cambi 2003, 495.

⁶⁶² Mišktiv 1993, 71.

5. 3. 2. Vojnička diploma

Rimska vojnička diploma je slučajni nalaz iz 1997. god. Pronađena je na šljunčari Dubočica kod Sl. Šamca, 40-ak km nizvodno od Sl. Broda. Izvađena je iz Save zajedno s pijeskom koji je zatim odvezen na gradilište u Nijemce gdje je diploma uočena pri prosijavanju pijeska. Pronalazač ju je odnio u požeški Gradski muzej, a potom je dospjela u Muzej Brodskog Posavlja gdje se i danas čuva.⁶⁶³ Riječ je o nalazu iznimne važnosti: spominje se ime Marsonije (*Marsunnia*), rimske vojničke diplome su rijetki nalazi, a brodska je uz to jako dobro očuvana.⁶⁶⁴

Diplome su pronađene diljem nekadašnjeg Carstva. Dosad ih je evidentirano oko 1000,⁶⁶⁵ najviše u provincijama u Podunavlju budući da je ono bilo jedno od najvećih regrutacijskih zona u Carstvu, a i veterani su se često vraćali u rodno mjesto.⁶⁶⁶ Od toga ih je u Hrvatskoj nađeno 14, opet najviše uz dunavski limes i u njegovoj blizini, dakle u Slavoniji. Različitog su stupnja očuvanosti. Šest je cjelovitih, s obje pločice: iz Ilače (CIL XVI, 100),⁶⁶⁷ Negoslavaca,⁶⁶⁸ Vukovara,⁶⁶⁹ Sl. Broda,⁶⁷⁰ Siska (CIL XVI, 46)⁶⁷¹ i Solina (CIL XVI, 14).⁶⁷² Od jedne diplome, iz Grabarja, sačuvala se samo jedna pločica (CIL XVI, 17),⁶⁷³ a od druge, iz Sotina, obje pločice, ali fragmentarno.⁶⁷⁴ Šest ih je sačuvano u vidu tek jednog fragmenta: iz Sotina,⁶⁷⁵ Siska (CIL XVI, 103),⁶⁷⁶ Umaga (CIL XVI, 134), Podgrađa,⁶⁷⁷ Solina (CIL XVI, 38) i jedna s nepoznatog nalazišta.⁶⁷⁸

⁶⁶³ Miškiv 1997-1998, 83.

⁶⁶⁴ J. Miškiv, *Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda*, Katalog izložbe, Slavonski Brod 1998, 2. (dalje ćemo u tekstu koristiti Miškiv 1998a)

⁶⁶⁵ M. Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Sotina (Cornacum)*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 26, 2010, 148, bilj. 6 (dalje ćemo u tekstu koristiti Ilkić 2010). Autor navodi da je do podatka o broju pronađenih diploma došao zahvaljujući Andreasu Pangerlu koji je samostalno ili u koautorstvu dosad objavio oko 150 diploma.

⁶⁶⁶ D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (I). Svjedoci podrijetlom iz Salone na vojničkim diplomama*, *Tusculum* 5, 2012, 48, bilj. 11 (dalje ćemo u tekstu koristiti Demicheli 2012).

⁶⁶⁷ J. Brunšmid, *Rimski vojnički diplom iz Ilače u Srijemu*, *VAMZ* 13, 1891, 33-40 (dalje ćemo u tekstu koristiti Brunšmid 1891).

⁶⁶⁸ A. Dorn, *Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca*, Izdanja HAD 9: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup, Vukovar, 6.-9.10.1981.*, Zagreb 1984, 165-174 (dalje ćemo u tekstu koristiti Dorn 1984).

⁶⁶⁹ J. Koledin, *Rimska vojnička diploma iz Vukovara*, *Glasnik SAD* 15/16, 1999-2000, 231-239 (dalje ćemo u tekstu koristiti Koledin 1999-2000).

⁶⁷⁰ Miškiv 1997-1998, 83-101.

⁶⁷¹ J. Brunšmid, *Rimski vojnički diplom iz Siska*, *VAMZ* 11, 1911, 23-39.

⁶⁷² Demicheli 2012, 49, bilj. 19.

⁶⁷³ Miškiv 1999, 103, bilj. 2.

⁶⁷⁴ Ilkić 2010, 143-164.

⁶⁷⁵ Ibid., 147, bilj. 4.

⁶⁷⁶ J. Brunšmid, *Ulomak rimskoga vojničkoga diploma iz Siska*, *VAMZ* 14, 1919, 19-21.

⁶⁷⁷ M. Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Podgrađa (Asseria)*, *VAPD* 1, 2009, 59-73, v. i bil. 5, str. 147 (dalje ćemo u tekstu koristiti Ilkić 2009).

⁶⁷⁸ Ilkić 2010, 147, bilj. 5.

Vojnička diploma (*diplomata militaria*) je prijepis mnogo većeg dokumenta, tzv. konstitucije koja se izrađivala kad bi se skupio određen broj vojnika u nekoj provinciji koji su izvršili sve svoje vojničke obveze prema državi. Te su konstitucije bile izložene u Rimu na nekom od javnih mjesta (*loci constitutionum fixarum*) kao što su Kapitolij, hram Vjere (*aedes Fidei*), Minervin hram (*templum Minervae*) i dr. Diplome su se također izrađivale u Rimu.⁶⁷⁹ Dodjeljivale su se svim isluženim vojnicima (veteranima) nakon otpusta (*honesta missio*) čime su oni i njihovi potomci dobivali rimsko građansko pravo (*civitas*) i pravo zakonitog braka (*conubium*). Potonji zakon značio je legalizaciju trenutnog nelegalnog braka, onog između veterana koji je stekao građansko pravo i žene koja ga nema, i eventualnog budućeg braka ako je veteran bio neoženjen. Dobivali su ih pripadnici auxilijarnih četa (*auxilia*), flote te za osobite zasluge pripadnici pretorijanskih i gradskih kohorti. Prvima su dodjeljivane do 193. god., floti do 250. god., a pertorijancima do 306. god. Vojni rok u mornarici, koju su uglavnom činili dobrovoljci iz provincija (peregrini), trajao je 26 godina, u pomoćnim četama 25 godina, u legiji 20 godina i u pretorijanskim kohortama 16 godina.⁶⁸⁰ Postoji mišljenje da diplome nisu dodjeljivane svim pripadnicima spomenutih rodova, već samo *ob virtutem*, tj. samo za osobite zasluge u ratu ili obavljanje teških fizičkih poslova u mirnodopskom razdoblju. U svakom slučaju, institucionalizirao ih je car Klaudije (41.-54.) pozivajući se na privilegije veterana iz republikanskog razdoblja, pridodavši im *conubium*.⁶⁸¹ Računa se da je od Klaudija do Dioklecijana (284.-305.) izdano oko 250-500 tisuća diploma.⁶⁸² Nesrazmjer između tog broja i broja dosad evidentiranih vojničkih diploma tumači se s nekoliko pretpostavki. Izrađivanje individualne kopije carskog dekreta nije bilo jeftino pa su ju vjerojatno uzimali samo oni koji nisu mogli na drugi način dokazati svoj novostečeni status. Moguće je i da su trebale samo onim veteranima koji su se nakon otpusta odlučili naseliti na neko novo područje. Diplome su osim toga bile od bronce, a ona se tijekom stoljeća topila i nanovo upotrebljavala.⁶⁸³ U skladu s tim je i činjenica da veteranovim potomcima diploma više nije bila potrebna jer su *civitas* i *conubium* stjecali po rođenju. Bronca je, na kraju, materijal koji propada.⁶⁸⁴

Diplomu čine dvije brončane pločice (diptih) međusobno povezane žicom koja je provučena kroz rupe na dvama uglovima pločica. Zatvarale su se tako da su se omotale žicom koja je provučena kroz dvije rupe po sredini pločica i zatim se zapečatile pečatima svjedoka

⁶⁷⁹ Demicheli 2012, 48.

⁶⁸⁰ Miškov 1997-1998, 84.

⁶⁸¹ Ilkić 2010, 148.

⁶⁸² Miškov 1998a, 2.

⁶⁸³ Demicheli 2012, 48.

⁶⁸⁴ Brunšmid 1891, 34.

smještenim u posebnom prostoru koji se zove *theca*. Pločice su s obje strane ispunjene urezanim slovima. Najveći dio zauzima tekst dekreta koji je napisan dva puta: jednom preko obiju unutarnjih strana pločica po širini i drugi puta na vanjskoj strani jedne pločice po dužini. Vjerodostojnim se smatrao unutarnji tekst, a vanjski je ispisan da bi se spriječilo krivotvorenje i zlouporaba,⁶⁸⁵ ali i iz praktičnog razloga, da se žice i pečati ne bi morali stalno micati. Tekst je uglavnom shematiziran i sadrži redom: ime aktualnog cara u nominativu sa svim počasnim naslovima, nazive vojnih odjela kojima je dotični vojnik pripadao, ime zapovjednika, formulu kojom se dodjeljuju *civitas* i *conubium*, datum dekreta, imena dvojice konzula za tu godinu, ime vojnika koji prima diplomu s naznakom etničke pripadnosti ili mjesta rođenja, ponekad i imena članova obitelji, mjesto gdje se u Rimu nalazi izvornik i imena svih vojnika istog odjela za koje je taj dan načinjen prijem. Na vanjskoj strani druge pločice bila su po širini ispisana imena sedam do devet spomenutih svjedoka koji potvrđuju točnost prijepisa, a po dužini je bila *theca*.⁶⁸⁶

Slika 10 Vojnička diploma (vanjska strana), Sl. Brod, 71. n. Kr. (Miškov 1999-2000, 104).

Diploma iz Sl. Broda izvrsno je očuvana, cjelovite su obje pločice i žice kojima su spojene, a posebnu vrijednost daju očuvani pečati, njihovo ležište i pokretni poklopac (sl. 10). Konzervacija i analiza pečata zasad nisu izvršene. Dobro su sačuvani i rubni ornamenti

⁶⁸⁵ L. Keppie, *Understanding roman inscriptions*, Baltimore, Maryland, 1991, 84 (dalje ćemo u tekstu koristiti Keppie 1991).

⁶⁸⁶ Miškov 1997-1998, 84.

vanjskih stranica, trostruki cik-cak urezi. Obje pločice su jednakih dimenzija, 16.8 × 13.1 cm, a razlikuju se debljinom i težinom: prva je debela 1.5 mm i teška 362.4 g, druga od 2 do 3.2 cm i teška 365.4 g. Pločice su s vanjske strane nešto hrapavije, ponegdje prekrivene zelenkastom patinom, a s unutarnje strane glatke i većinom bjelkaste boje. Tekst je potpuno čitljiv i jasan pa nije bilo problema s tumačenjem i datiranjem.⁶⁸⁷ Unutarnji tekst dekreta glasi:

IMP(erator) • CAESAR • VESPASIANVS • AVG(ustus) • PONT(ifex) • MAX(imus)
 TR(ibunicia) • POT(estate) • II IMP(erator) VI P(ater) • P(atriae) • COS III
 VETERANIS • QVI • MILITAVERVNT • IN CLASSE
 MISENENSI • SVB • SEX • LVCILIO • BASSO • QVI
 SENA ET VICENA • STIPENDIA • AVT • PLVRA
 MERVERANT • ET • SVNT • DEDVCTI • PAESTVM
 QVORVM • NOMINA • SVBSCRIPTA • SVNT • IP
 SIS • LIBERIS • POSTERISQVE • EORVM • CIVI
 TATEM • DEDIT • ET • CONVBIVM • CVM • VXO
 RIBVS • QVAS • TVNC • HABVISSENT • CVM • EST
 CIVITAS • IIS DANA AVT • SIQVI • CAELIBES
 ESSENT • (C) VM • IIS QVAS • POSTEA DV

XISSENT • DVM • TAXAT • SINGVLI • SIN
 GVLAS A(nte) D(iem) • V • IDVS • FEBR(uarias)
 IMP(ertore) CAESARE • VESPASIANO AVG(usto) • III
 M(arco) COCCEIO NERVA CO(n)S(ulibus)
 >(centurioni) LICCAIVS BIRSI F(ilio) MARSVNNIA
 LOCO XXIII
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA
 AENEA • QVAE FIXA • EST • ROMAE • IN CAPITO(lio)
 IN • PODIO • ARAE • GENTIS • IVLIAE

Imena sedmorice svjedoka, s vanjske strane:

M(arci) • VIRI • MAR	CELLI DEC(urionis ?) • LEG(ionis ?) SAVAR(inesis)
L(ucii) • DOMIT(i)	SEVERI • VET(erani) BREVC I
C(ai) • MARCI(i)	NOBILIS • EMON(ensis)
C(ai) • PIDIENI	AQVILEIENS(is)
L(ucii) • VALERI(i)	PAVONIS • VET(erani) BREVC IO
C(ai) • IVLI(i) • CLARI	AQVILEIENS(is)
L(ucii) • MINEI	IVCVUNDI • AQVI LEIENSIS ⁶⁸⁸

Prijevod teksta dekreta:

Imperator Cezar Vespazijan August, vrhovni svećenik

⁶⁸⁷ Ibid., 91.

⁶⁸⁸ Miššiv 1998a, 7.

s tribunskom čašću drugi put, imperator šesti put, otac domovine, konzul treći put,
veteranima koji su vojevali u floti
mizenskoj pod Sekstom Lucilijem Basom, koji su
dvadeset i šest ili više stipendija
odslužili i naseljeni su u Pestumu,
čija imena su dolje potpisana,
njima, djeci i potomcima njihovim
daje civitet i pravo zakonitog braka sa
suprugama koje su imali kada im je
civitet dan ili, ako su koji bili neoženjeni,
s onima koje su poslije

doveli, naravno pojedini s pojedinom. Dan peti prije Ida februarskih [9. veljače]
za konzulovanja Imperatora Cezara Vespazijana Augusta treći put
[i] Marka Kokceja Nerve [71. n. Kr.]
[centurionu] Likaju, Birsovom sinu, iz Marsunije,
redni broj 23.

Prepisano i provjereno s ploče
bakrene koja je pričvršćena u Rimu, na Kapitoliju,
na podnožju are Julijevskog roda.

Prijevod imena sedmorice svjedoka:

[pečat] Marka Vira Marcela, dekuriona? legija?, Savarijca
[pečat] Lucija Domicija Severa, veterana, Breuka
[pečat] Gaja Marcija Nobilisa, Emonca
[pečat] Gaja Pidijena, Akvilejca
[pečat] Lucija Valerija Pavona, veterana, Breucija [Breuka]
[pečat] Gaja Julija Klara, Akvilejca
[pečat] Lucija Mineja Jukunda, Akvilejca⁶⁸⁹

Postoje neke manje razlike u bilježenju dvaju tekstova. Unutarnji je pisan krupnijim, uglavnom ujednačenim slovima raspoređenima u 21 red, jer je tu bilo više mjesta. Slova su visine oko 5 mm s tim da su neka nešto veća pa iskaču iz redova, npr. *P* i *T* u riječi *PONT(ifex)* u prvom redu te *F* u riječi *F(ilio)* u 18. redu. Vanjski tekst je pisan u 23 reda, sitnijim slovima visine oko 4 mm, a neka također odskaču. U unutarnjem tekstu navedena je kratica *TR•POT*, u riječi *(C)UM* u 12. redu izostavljeno je slovo *C*, ime vojnika napisano je u nominativu, *LICCAIVS*, i riječ *CAPITO(lio)* nije potpuno napisana. U vanjskom tekstu navedena je kratica *TRIB•POT*, ime u dativu, *LICCAIO*, a spomenute dvije riječi su potpune. U oba teksta u riječi *SVBSCRIPTA* slovo *B* je pisano nepotpuno pa podsjeća na *P*, ponegdje su slova *I* i *L* slično pisana, osobito u imenima svjedoka desno od pečata, ali se ipak može utvrditi o kojem se slovu radi.

⁶⁸⁹ Ibid., 10.

Iz teksta se dakle vidi da je datum izdavanja diplome 9. februara 71. god., a i svi Vespazijanovi popratni naslovi (tribunska vlast drugi, imperator šesti i konzul treći put) odgovaraju god. 71. Marko Kokcej Nerva, budući rimski car, bio je te godine drugi konzul. Likajevo je mjesto bilo na 23. mjestu na podnožju are Julijevaca. Vjerodostojnost diplome potvrđuje sedam svjedoka svojim pečatima od kojih je sačuvano pet, četiri skoro potpuno.⁶⁹⁰ Devet imena na diplomi (S. Lucilije Bas, M. Kokcej Nerva i sedam svjedoka) navedeno je po rimskom troimenom obrascu (*tria nomina*) koji čine osobno ime (*praenomen*), obiteljsko ime ili gentilicij (*nomen gentile*) i nadimak (*cognomen*). Broj rimskih osobnih imena bio je vrlo mal pa su se u pravilu bilježila kraticama bez bojazni krivog tumačenja. S druge strane, gentilicija je bilo nekoliko tisuća pa su se bilježili u punom obliku. Nadimak se javlja poč. 1. st. n. Kr., a nadijevao se po nekoj unutarnjoj ili vanjskoj osobini, što se vidi na primjeru svjedoka L. Mineja Jukunda (lat. *iucundus* = radostan, ugodan). Veteranovu imenu dodano je ime oca, tzv. filijacija (*Birsi filio*) koja je česta na diplomama.⁶⁹¹

Diploma iz Sl. Broda, kao i ostale iz Vespazijanova vremena, u uskoj je vezi s njegovim dolaskom na vlast i politikom općenito. On je nakon Oktavijana drugi veliki reformator rimske vojske, osobito mornarice koja je odigrala vrlo važnu ulogu u njegovoj borbi za vlast i konačnoj pobjedi u tzv. godini četiriju careva (68.-69. god.). Tada su u Italiji postojale dvije carske pomorske flote (*classis*), mizenska (*Misenum*), koja se spominje u diplomi, i ravenska (*Ravenna*). Osnovao ih je još Oktavijan, mizensku 22. pr. Kr., ravensku potkraj vladavine. Važnost su zadržale i kasnije da bi vrhunac dosegle za Vespazijana koji im je posvetio posebnu pozornost. One su u građanskom ratu stale na njegovu stranu pa im se odužio dodjelom počasnog naslova *praetoria* (*classis praetoria Misenensis/Ravennatis*), izjednačivši ih po rangu s ostalim pretorijanskim kohortama.⁶⁹² Zadaća mizenske flote bila je kontrola dovoza žita iz Sicilije i Egipta te čuvanje mira na Sredozemlju, osobito Tirenskom moru. Postupno je, zahvaljujući povoljnom položaju, postala jača i važnija od ravenske.

Flotom je zapovijedao prefekt (*praefectus classis*) kojeg je imenovao izravno car, a to je, kako navodi tekst diplome, u Vespazijanovo vrijeme bio Sekst Lucilije Bas. Njega je na dužnost prefekta mizenske i ravenske flote postavio Vitelije, jedan od Vespazijanovih oponenta u građanskom ratu, ali je Bas zajedno sa svojim vojnicima kasnije prešao na stranu potonjeg. Vespazijan je zauzvrat njegove veterane deducirao u kolonije, najviše u Pestum, a njega imenovao zapovjednikom glavne italske pomorske flote, prethodno spojivši dekretom

⁶⁹⁰ Miškiv 1997-1998, 92.

⁶⁹¹ R. Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002, 58-60 (dalje ćemo u tekstu koristiti Matijašić 2002).

⁶⁹² Miškiv 1997-1998, 92.

obje spomenute flote u jednu prefekturu. Bio je to vrhunac karijere Seksta Lucilija Basa jer je kao *praefectus classis praetoriae Misenensis* bio iznad svih prokuratora carske uprave.⁶⁹³ On se kao prefekt flote navodi i na diplomi iz Salone izdanoj 5.IV.71. centurionu Platoru.⁶⁹⁴

Veteran Likaj, primalac diplome, također je kao centurion imao važnu ulogu u mizenskoj floti. Bio je njen vrhovni zapovjednik budući da je posada broda bila ustrojena kao centurija. Centurion je upravljao vojnim akcijama, nadgledao obuku vojnika i po potrebi ih kažnjavao, a podčinjen mu je bio i pomorski dio posade jer je smatran dijelom centurije. Zapovjednik broda, trijerarh, u pravilu je bio primorac, dok je centurion mogao biti i kontinentalac, kao što je to slučaj s Likajem iz Marsunije. Naime, jedini uvjet za obnašanje te dužnosti bila je duga i uspješna služba u mornarici. Veterani mizenske flote deducirani su uglavnom u Pestum, što stoji i u tekstu diplome iz Sl. Broda. No Likaj i još dva njegova suborca, kojima su diplome izdane istog datuma (9.II.71.), vratili su se svaki u svoj rodni kraj gdje su im diplome i nađene. Riječ je o centurionu Hezbenu (*Hezbenus*), sinu Dulacena, Sapejcu iz Trakije (CIL XVI, 12) i Tuciju (*Tutius*), sinu Buta, Dačaninu iz Mezije (CIL XVI, 13). U Panoniju su deducirani veterani ravske flote o čemu, među ostalima, svjedoči spomenuta diploma iz Salone (CIL XVI, 14).⁶⁹⁵ Ta se dedukcija veterana u Panoniju povezuje s Vespazijanovim planom da ojača riječnu flotu na Savi čemu su oni kao vješti pomorci mogli znatno doprinijeti.⁶⁹⁶

Imena svjedoka (*testatores*) pisana su u genitivu jer se odnose na riječ *signum* (pečat).⁶⁹⁷ Oni su svojim pečatima jamčili da tekst diplome odgovara tekstu konstitucije i da veteran ima pravo na nju, tj. da je proveo u vojsci navedeni broj godina. U pravilu su to bili rimski građani što se vidi po njihovim imenima. Uz potonja su, osim kod dvojice Breuka, navedeni i gradovi podrijetla što je bila praksa na diplomama izdanim prije 73./74. god. Tada je Vespazijan prenio ovlast s individualnih (osobnih) poznanika veterana na državne službenike koji ih nisu trebali osobno poznavati.⁶⁹⁸ Stoga su sve češći slučajevi da ime istog svjedoka nalazimo na više diploma. Međutim, Emonac Gaj Marcije Nobilis bio je svjedok i na diplomi izdanoj 17.VI.65. (Negoslavci) što je u tom periodu, prije 73./74. god. vrlo rijedak slučaj.⁶⁹⁹ Sačuvani

⁶⁹³ Ibid., 95.

⁶⁹⁴ Demicheli 2012, 49, bilj. 19.

⁶⁹⁵ Miškov 1997-1998, 95.

⁶⁹⁶ Zaninović 1993, 56.

⁶⁹⁷ Matijašić 2002, 161.

⁶⁹⁸ Demicheli 2012, 49.

⁶⁹⁹ Dorn 1984, 167; Miškov 1997-1998, 97.

pečati svjedoka čine diplomu iz Sl. Broda jedinstvenom jer oni nisu sačuvani ni na jednoj drugoj.⁷⁰⁰

Preko vojne službe rimske vlasti provodile su romanizaciju peregrinskog stanovništva: ono je stjecanjem rimskog građanskog prava poboljšavalo svoj društveni i politički položaj, ali ujedno i prihvaćalo rimski način života i latinski jezik. Romanizacija je naročito izražena od 212. god. kada Karakala ediktom *civitas* daje skoro svim stanovnicima Carstva.⁷⁰¹ Asimilacija se vidi i po imenima, primjerice veteran s diplome iz Vukovara, Breuk Dazije, zadržao je narodno ime i nakon otpusta (2.V.60.), dok njegova djeca, na koje se diploma također odnosi, već nose rimska imena (sin Prokul i tri kćeri, Prokula, Priscila i Proceta). Kao rimski građani, oni pripadaju prvoj generaciji romaniziranog peregrinskog stanovništva u tim krajevima.⁷⁰² Narodna, ilirsko-panonska imena zadržavali su veterani flote unovačeni do 70.-75., pa tako i Likaj iz Marsunije, a oni unovačeni kasnije, uzimali su nova rimska imena.⁷⁰³

Likajev rodni grad nalazio se na teritoriju panonskog plemena Breuka kome je i on pripadao. Inače se na diplomama veterana mizenske flote navodi njihova administrativna pripadnost, *natione Pannonius* ili *natione Delmata/Dalmata*, kao što se vidi, npr. na diplomi iz Grabarja. Po tome je diploma iz Sl. Broda iznimka jer se na njoj navodi mjesto, kao na diplomama veterana kopnenih četa.⁷⁰⁴ Rečeno je da su se nakon Batonskog rata naročito Breuci našli na udaru rigoroznih mjera pacifikacije, a da je jedna od njih bilo novačenje u rimsku vojsku.⁷⁰⁵ Bio je to kraj Breuka pa je njihova plemenska župa, koju spominju Plinije Stariji i Klaudije Ptolemej i nakon tih događanja, vjerojatno bila samo ostatak nekad moćnog plemena. Ipak, čini se da je i takva sredina bila dovoljno privlačna nekim suplemenicima iz posljednje trećine 1. st. da se vrte na matično područje nakon razvojačenja. Upravo među njima mogli su se naći veterani i svjedoci Breuci koji se spominju na diplomama iz Sl. Broda, Negoslavaca, Vukovara i vjerojatno Grabarja.⁷⁰⁶

Vlasnik negoslavačke diplome i njegov otac također se zovu Likaj.⁷⁰⁷ To je ime potvrđeno na širokom ilirsko-panonskom području, primjerice i kod Delmata, no ipak je izrazito karakteristično za Panone u međuriječju. Osim Breuka poznaju ga još Kolapijani (*Liccaius*) i Amantini (*Licaïos* i *Liccaus*), ali i keltski Skordisci (*Luccaius*). Panonska vlastita imena su važna jer predstavljaju jedini izvor za proučavanje panonskog jezika. Poznato ih je malo, no i

⁷⁰⁰ Mišliv 1997-1998, 97.

⁷⁰¹ Ibid., 84.

⁷⁰² Koledin 1999-2000, 235, 238.

⁷⁰³ Demicheli 2012, 49.

⁷⁰⁴ Mišliv 1997-1998, 97.

⁷⁰⁵ Zaninović 2003, 447.

⁷⁰⁶ Ibid., 448.

⁷⁰⁷ Dorn 1984, 166, 171. Na toj diplomi stoji *Liccaio Liccai f(i)lius*.

u tako skromnom uzorku uočljivo je da se neka ponavljaju što znači da su bila dosta česta.⁷⁰⁸ Jedno takvo upravo je *Liccaius* koje se javlja u još nekoliko varijanti, kao *Liccavus*, *Licco*, *Licca*, i *Liccana*. Značenje mu zasad nije utvrđeno. Breučkoj onomastici doprinose i oblici *Pavon*, nadimak jednog od dvojice svjedoka Breuka, te *Birsa*, ime Likajeva oca.⁷⁰⁹

Rimske vojničke diplome su važni izvori koji daju podatke o raznim aspektima rimske prošlosti, naročito vojne. Osobito su korisni *cursus honorum* pojedinih careva i navođenje konzulskih parova jer omogućuju preciznu dataciju. Značajne su i za proučavanje jezika, osobito slabo poznatih kakvi su ilirsko-panonski.

5. 3. 3. Statueta Harpokrata

Brončana statueta Harpokrata iz Sl. Broda (sl. 11) pronađena je u 19. st. tijekom sanacije savske obale. Tada je poklonjena Arheološkom muzeju u Zagrebu gdje se i danas nalazi.⁷¹⁰ Visoka je 23.1 cm, prekrivena tamnosmeđom patinom, a predstavlja helenističko-rimsko božanstvo. Prikazano je kao prema naprijed okrenut neodjeven dječak koji se oslonio na lijevu nogu, a desnu zabacio unatrag iza lijeve. Na razmjerno široku bucmaštom licu jasno se razaznaju oči, nos i usta. Glava mu je graciozno nagnuta udesno i prekrivena bujnom kosom koja se u uvojcima spušta na ramena i leđa, a gore je spletena u čvor iznad koje je stilizirana kraljevska kruna pšent.⁷¹¹ Čvor kose podsjeća na čašku lotosova cvijeta što je uz pšent drugi tipični simbol ovog božanstva.⁷¹² Desni kažiprst drži na ustima (bradi), dok od lijeve ispružene, u laktu savijene ruke nedostaje dio podlaktice sa šakom u kojoj je vjerojatno držao rog obilja (*cornucopia*). Androgena obilježja dječaka jasno su naznačena, ali čitav lik ostavlja dojam androgynosti (blago zadebljan trbuh, širi bokovi i sl.).⁷¹³ Ikonografski je identičan Harpokratima na svjetiljkama iz Solina i Zadra, a može se ubrojiti među bolje umjetničke

⁷⁰⁸ R. Katičić, *Narodi i jezici antičke Slavonije*, u: Simpozij *Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti*, Vinkovci 1966, 147, 148, 151.

⁷⁰⁹ Miškiv 1997-1998, 97.

⁷¹⁰ Brunšmid 1914, 237.

⁷¹¹ Brunšmid 1914, 237; Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979, 30, br. 61, sl. 59 (dalje ćemo u tekstu koristiti Tadin 1979); A. Rendić-Miočević, *Muzeopis... : 1846-1996*, Zagreb 1996, 115, br. 123 (dalje ćemo u tekstu koristiti Rendić-Miočević 1996).

⁷¹² Tadin 1979, 30; P. Selem, *Ikonografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora*, u: *Znakovi i riječi*, Zagreb 2002, 88 (dalje ćemo u tekstu koristiti Selem 2002).

⁷¹³ Tadin 1979, 30; A. Rendić-Miočević 1996, 115; P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997, 55, sl. 1, 77, 141, t. 68 (dalje ćemo u tekstu koristiti Selem 1997); P. Selem, *Lica bogova*, Izabrana djela Petra Selema, 1. svezak, Zagreb 2008, 127 (dalje ćemo u tekstu koristiti Selem 2008).

radove rimskog carskog razdoblja.⁷¹⁴ Statueta je nešto većih dimenzija i kvalitetnije izrade, a takve su vjerojatno pripadale kućnim svetištima.⁷¹⁵

Na području Ilirika dosad je zabilježeno 14 nalaza s prikazom Harpokrata: 4 geme, 4 brončana kipića ili amuleta, 3 svjetiljke, 2 kamena zavjetna žrtvenika i 1 ulomak freske.⁷¹⁶ Geme i amuleti, tj. brončani kipići manjih dimenzija, ukazuju na to da je kult Harpokrata imao zaštitničku, profilaktičku ulogu.⁷¹⁷ Standardni simboli lotos i pšent, odnosno dvostruka kruna faraonā i boga Horusa, otkrivaju njegov egipatski izvor. Harpokrat međutim spada u sporedna egipatska božanstva koja nemaju zasebne kultove, tj. koja se javljaju u sklopu kultova velikih bogova Serapisa i Izide. Vrijeme njihove pojave u panonskom dijelu Ilirika nije moguće precizno utvrditi, ali se pretpostavlja da im je vrhunac od sred. 2. st. n. Kr. do Aleksandra Severa (222.-235.) kada se datira najveći broj spomenika tim bogovima.⁷¹⁸

Harpokrat spada u božanstva nastala u Egiptu u doba helenizma. On je helenistička prilagodba boga Horusa iz najstarije faraonske tradicije, a potječe iz Aleksandrije.⁷¹⁹ O toj prilagodbi svjedoči Harpokratovo ime: prvotno se naziva *Hor-sa-Iset* („Horus, sin Izidin“), vjerojatno radi razlikovanja od solarnog Horusa, a zatim *Hor-pa-khered*, što na egipatskom znači „Horus dječak“, iz čega je izvedeno grčko *Harpokrates* (*Ἄρποκράτης*, *Ἀρφοκράτης* ili *Ἀλφοκράτης*). Prvotno, u prethelenističkom Egiptu prikazivan je kao dječak obrijane glave s čijeg tjemena pada pletenica dječastva i s prstom u ustima. Potonja, tipično dječja gesta je temeljna ikonografska odrednica koja označava djetinjstvo što potvrđuju i hijeroglifski znakovi.⁷²⁰ Tada se javlja isključivo u sklopu mita o Ozirisu. Nakon što je ubio brata Ozirisa, zli Set je zavladao zemljom, a Izida, Ozirisova žena i sestra, za to je vrijeme prerano rodila slabašno dijete kome je dala ime Harpokrat. Skrivala ga je po močvarama kako bi, kad odraste, osvetio očevu smrt. To je središnji, dramatični dio mita o Ozirisu u kojem se Horus dječak javlja kao nova nada u pobjedu svjetla nad privremenom tamom. On je simbol solarne snage jednako kao Ra i Oziris, ali i inkarnacija božanskog, pravednog vladara, također Ozirisova nasljednika.⁷²¹

⁷¹⁴ Selem 1997, 55, 77, 141; Selem 2008, 127, 128.

⁷¹⁵ Tadin 1979, 30; Selem 2002, 90.

⁷¹⁶ Selem 2002, 85-100; P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, Godišnjak CBI 9, Sarajevo 1972, 8-9, 10, 16, 37 br. 20, 38-39, br. 21 (dalje ćemo u tekstu koristiti Selem 1972); Brunšmid 1914, 237 (br. 72 i 73), 238 (br. 74); B. Perc, *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in Donauländern zur Römerzeit*, München 1968, 151-155 br. 13, 162 br. 19; Selem 1997, 170.

⁷¹⁷ Selem 2002, 87, 90.

⁷¹⁸ Selem 1972, 90, 79.

⁷¹⁹ Tadin 1979, 30; Selem 1997, 25, 26; Selem 2008, 27.

⁷²⁰ Selem 1997, 25, 26; Selem 2008, 27.

⁷²¹ I. Uranić, *Sedam brončanih kipova Harpokrata*, VAMZ 36, 2004, 193 (dalje ćemo u tekstu koristiti Uranić 2004).

Helenizam ptolomejskog Egipta označen je velikim uplivom grčke kulture pa tako i religije koja je ostavila traga na egipatskoj religiji. Ptolemej I. Soter (367.-283.) je umjesto Ozirisa kao vrhovno božanstvo ustoličio Serapisa koji je više odgovarao helenskom duhu. Serapis je posebno štovan u rimsko-helenskom svijetu gdje je postao vrhovni državni bog, a za Severā i službeno carsko božanstvo. Time dolazi do preoblikovanja koncepta Harpokrata. Od tada se prikazuje kao ljupki, neodjeveni dječak kovrčave kose na kojoj je stilizirani pšent.⁷²² Stiliziran je gotovo do neprepoznatljivosti i sve je manji pa više liči na dijademu.⁷²³ Pšent ga povezuje s Horusom čiji je nasljednik, a Horusa s faraonima jer je faraon bio „Horus živih“, utjelovljenje Horusa i vladar pod njegovom zaštitom. Pšent kod Harpokrata simbolizira „mladog kralja“, a u helenizmu je to značenje prošireno pa je on i mladi kralj prirode, znak svježine i obnovljivosti svijeta i života.⁷²⁴ U skladu s tim je i simbolika lotosa koji se veže uz mnoga egipatska vjerovanja i božanstva, među njima i Harpokrata koji ga na prikazima ili drži u ruci ili sjedi na velikom cvijetu. Preko njega se povezuje s htoničkim ciklusom, jer lotos mrtvima vraća život, i solarnim ciklusom jer je Harpokrat opisan kao prvo sunce koje je na zlatnom lotosu isplovilo iz Nuna, voda kaosa. O tome svjedoče i prikazi iz Solina, Zadra i Osijeka.⁷²⁵ Drugi česti rekvizit je rog obilja (*cornucopia*), simbol plodnosti, kojeg također drži u ruci. Dobiva ga u razdoblju helenizma, a veže ga za likove raznih Fortuna, npr. Izidu-Fortunu. Nalazimo ga na gemama iz Salone i Burna, a vjerojatno je bio prikazan i na kipiću iz Marsonije.⁷²⁶ Temeljna ikonografska odrednica, prst na/u ustima, je sačuvana, no dobiva novo značenje: znak je šutnje, tajne pa Harpokrat postaje bog misterija. Spominje se i njegova uloga zaštitnika doma.⁷²⁷ Mitologija ga određuje kao sina Serapisa i Izide s kojima čini aleksandrijsku trijadu. Nekad joj se kao sin pridružuje i staroegipatski bog Anubis pa nastaje božanska tetrada, a ponekad Harpokrat izostaje. Ti se procesi odvijaju kr. 2. i poč. 1. st. pr. Kr. Harpokrat je tek jedan primjer tipično helenističkog religijskog sinkretizma. Tada se poistovjećuje s Apolonom što je već bilo učinjeno s Horusom.⁷²⁸ Nadalje, u opisu onoga koji ima doći i sunčevim svjetlom odagnati tamu koja vlada svijetom, moguće je prepoznati utjecaj židovske mesijanske predaje; Židovi su u ptolomejsko doba bili dosta brojni u Aleksandriji i nekim drugim egipatskim gradovima. Moguće su i paralele s kasnijim, gnostičkim i ranokršćanskim idejama u kojima nije rijetka usporedba Krista i

⁷²² Selem 1997, 24-26; Selem 2008, 22, 25, 27.

⁷²³ Uranić 2004, 194.

⁷²⁴ Selem 2002, 88.

⁷²⁵ Selem 1972, 61.

⁷²⁶ Tadin 1979, 30; Rendić-Miočević 1996, 115; Selem 2002, 89.

⁷²⁷ Selem 1997, 26; Selem 2008, 27.

⁷²⁸ Selem 2002, 86, 87.

Horusa. K tome, u 2. st. postojali su karpokratijanci, ranokršćanska sljedba aleksandrijskog učitelja gnoze Karpokrata koji je očito preuzeo ime ovog božanstva.⁷²⁹

Ikonografija Harpokrata s područja Ilirika jednostavna je i odgovara navedenom helenističkom obrascu. Češće je desna ruka na ustima, lijeva rjeđe i to samo na gemama. Svi ti prikazi su relativno mali pa je na mnogima teško pouzdano ustanoviti ima li Harpokrat na glavi pšent ili lotosov cvijet. Smatra se ipak da je riječ o pšentu, tim više što Harpokrat često, kako je rečeno, lotos drži ili na njemu sjedi, npr. na amuletu iz Pule i gemi iz Murse. Na brodskoj statui nesumnjivo je riječ o pšentu.⁷³⁰

Egipatski kultovi bili su vrlo rašireni u južnoj Panoniji zbog toga što je u doba Carstva bila izrazito tranzitno područje i sjecište najvažnijih putova koji povezuju Istok i Zapad. Egipatske spomenike nalazimo na svim važnijim lokalitetima od Alpa do Dacije.⁷³¹ Ti su kultovi, prvenstveno Izidin, prvo prodrli u Italiju preko grčkih kolonija na Siciliji i južnoj Italiji koje su održavale svestrane trgovinske i političke veze s ptolomejskim Egiptom. Iz Italije se zatim šire na istočnojadransku obalu i unutrašnjost Ilirika zajedno s rimskom vlašću. Teoretski je moguće da su egipatske kultove u naše krajeve donijeli grčki kolonisti, ali su grčke kolonije na istočnom Jadranu bile konzervativne, neobuhvaćene helenističkim preobražajem koji će nastupiti tek s rimskim osvajanjem. Širenje egipatskih kultova u republikansko doba nije vjerojatno jer je Rim tada u neprijateljstvu s Egiptom, a određeni otpor prema njima nastavili su i August i Tiberije. Prava afirmacija egipatskih kultova u Iliriku i drugim Italiji susjednim provincijama započinje od Kaligule (37.-41.).⁷³²

Riječ je, dakle, o istočnim kultovima koji u Ilirik stižu sa zapada, posredstvom Italije i rimske uprave. Petar Selem ističe nekoliko skupina koje su zaslužne za njihovo širenje: carinske službenike, upravne službenike, vojnike, građane i Egipćane. Ključnima međutim

Slika 11 Statueta Harpokrata, Sl. Brod, 2.-3. st. (Vulić 2009, 122).

⁷²⁹ Uranić 2004, 193, 194.

⁷³⁰ Selem 2002, 88.

⁷³¹ Selem 1972, 28.

⁷³² Selem 1972, 45, 46.

smatra carinike i uspostavljanje rimske carinske mreže (*Portorium Publicum Illyrici*) na našim prostorima tijekom prva dva stoljeća Carstva. Za carinike su većinom birani orijentalci jer su istočna carstva od davnina imala iskustva s carinskim i poreznim sustavima. U zapadni Ilirik dolazili su iz Akvileje kao, uostalom, i svi drugi rimski politički, ekonomski i kulturni utjecaji. Širenjem carinske mreže, povećava se broj tih službenika koji donose istočne kultove, među njima Izidin i Serapisov. Središte carinske mreže i ishodište kultova postaje Petovij odakle se utjecaji šire sve do Dacije i Mezije: egipatski se kultovi naime intenzivno javljaju na mjestima gdje su postojale carinske postaje (*stationes*).⁷³³ Ta je činjenica zanimljiva jer ide u prilog mišljenju da je Marsunija bila upravo jedna takva carinska postaja. Širenje kultova posredstvom carinika odnosi se u prvom redu na niže slojeve, dok su ih među višim slojevima rimskog društva vjerojatno popularizirali rimski upravni službenici, preuzevši ih ili u Italiji, odakle su došli, ili od svojih robova s istoka. Vojnici su, smatra P. Selem, u tim procesima odigrali određenu, ali sasvim sporednu ulogu,⁷³⁴ dok ih Ante Rendić-Miočević i Marina Šegvić uz trgovce s istoka smatraju glavnim širiteljima. To argumentiraju opažanjem da su brončane statue istočnjačkih božanstava nađene većinom na limesu, pograničnim krajevima kakva je bila Donja Panonija te u velikim gradovima i vojnim logorima.⁷³⁵ I ta je činjenica indikativna za Marsuniju u kojoj je postojao vojni objekt, doduše ne veći logor, ali svakako vojni garnizon za auxilijarne čete. Građani su bili ti koji su te istočne kultove primali te ih dalje širili među sobom. Bili su to razni trgovci, zanatlije, veterani, kolonisti i dr. trojakog etničkog porijekla: autohtonog, istočnog i italiskog. Prvi, među njima posebno Iliri, također vrlo brzo prihvaćaju egipatske kultove nakon romanizacije pa je tako vjerojatno bilo i s Breucima. Naposljetku, širitelji su mogli biti sami Egipćani no za njihovu prisutnost u Panoniji i Dalmaciji zasad nema dovoljno dokaza.⁷³⁶

Grci i Rimljani bili su suzdržani ili izričito neskloni zoomorfnim istočnim božanstvima, s iznimkom Anubisa koji je bio prihvaćen u grčkom krugu zadnja tri stoljeća stare ere. Izidin, Serapisov, Harpokratov i Ozirisov uspjeh u helenističko-rimskom svijetu mnogi zato, između ostalog, tumače njihovom antropomorfnosti.⁷³⁷ Egipatska religija bila je religija siromašnih, ali samo u početku, u vrijeme kasne Republike i ranog Carstva. Sred. 1. st. n. Kr., kada u Dalmaciji i podunavskim provincijama započinje razvoj municipija i kolonija, ona je već priznata religija, uživa i podršku pojedinih careva što znači da je prihvaćena i u najvišim

⁷³³ Ibid., 71 i d.

⁷³⁴ Ibid., 80, 85.

⁷³⁵ A. Rendić-Miočević, M. Šegvić, *Religions and Cults in south Pannonian regions*, u: J. Fitz (ur.), *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, 10 (dalje ćemo u tekstu koristiti Rendić-Miočević, Šegvić 1998).

⁷³⁶ Selem 1972, 85, 88, 90.

⁷³⁷ Selem 1997, 26; Selem 2008, 28.

slojevima. U Panoniji i Dalmaciji nije bilo takve socijalne uvjetovanosti jer se romanizacija tu odvijala kad su egipatski kultovi već bili općeprihvaćeni u svim slojevima, od robova do najviših činovnika.⁷³⁸

Tko je bio vlasnik statuete Harpokrata iz Sl. Broda, kojoj je etničkoj i profesijskoj grupi pripadao, nije moguće utvrditi. Sigurno je svakako da je spadao među imućnije jer su samo oni bili u prilici naručivati takve predmete,⁷³⁹ privatnog karaktera i više razine izrade. Rečeno je da intenzivno širenje kultova Serapisa i Izide, a time i Harpokrata po Iliriku počinje od Kaligule. Ono međutim prvo zahvaća priobalno područje, a Panoniju kasnije, tijekom 2. st. i u zenitu tih kultova, od sred. 2. st. do kraja vladavine dinastije Severa (235. god.). Rimska carinska mreža, po P. Selemu ključna za difuziju istočnjačkih kultova, na ovim se prostorima razvija tijekom prva dva stoljeća Carstva, a Igor Uranić spominje i sljedbu karpokratijanaca iz 2. st. P. Selem statueta iz Sl. Broda datira već u 1. ili 2. st.,⁷⁴⁰ a A. Rendić-Miočević i M. Šegvić u 2. ili 3. st.⁷⁴¹

5. 3. 4. Ostali nalazi

Nalazi arhitekture – Spomenuto je da je već u 19. st. pa onda i 50-ih god. 20. st. na ušću Mrsunje uočen rimski materijal koji vjerojatno predstavlja ostatke kastruma. Nalazi iz 19. st. su međutim uništeni tijekom tadašnjih gradnji na savskoj obali,⁷⁴² dok oni iz 20. st. nisu analizirani i objavljeni. Neki autori to ipak smatraju dovoljno uvjerljivom materijalnom potvrdom informacije iz djela *Notitia dignitatum* da je Marsunija bila jedan od gradova s vojnim garnizonom. U svakom slučaju, potrebna je detaljnija stručna analiza tih nalaza.

Na prisutnost rimske arhitekture upućivali su i nalazi ustanovljeni tijekom radova oko temelja Spomen-doma Đ. Salaja (d. KKD I. Brlić Mažuranić) u tri navrata. Prvo iskapanje obavljeno je 1960. god. Radovi vršeni u kasnom srednjem vijeku i pri gradnji brodske Tvrđave uništili su slojeve tako da na ovoj lokaciji nema čistih kronoloških slojeva. Na dubini od oko 1.5 m rimski nalazi ispremiješani su s onima iz doba Vojne krajine. Ustanovljeni su ostatci rimske cigle sa žbukom i zida građenog tehnikom *opus caementicium*.⁷⁴³ Tijekom

⁷³⁸ Selem 1972, 94.

⁷³⁹ Selem 1972, 94; Marković, 1994, 47.

⁷⁴⁰ Selem 2002, 94.

⁷⁴¹ Rendić-Miočević 1996, 115; Rendić-Miočević, Šegvić 1998, 105.

⁷⁴² Brlić 1885, 3.

⁷⁴³ Petrović 1961, 1; Miškiv 1974, 6.

izgradnje nove ceste uz spomen-dom i Savu god. 1970. i 1972. otkrivene su kamene ploče i cigle.⁷⁴⁴

God. 1997. na lokaciji Šetalište braće Radić 3 u Sl. Brodu, na samoj obali Save provedeno je zaštitno arheološko istraživanje. Istraženo je samo otprilike pola terena, 400 m² površine u dubinu do oko 2 m, zbog opasnosti od urušavanja zidova okolnih zgrada. Ustanovljeni su slojevi od prapovijesti do danas, među njima i rimski. Riječ je o temeljima nekog većeg objekta iz rimskog vremena. Temelj su, uz mjestimične prekide, sačuvani u dužini od 14.2 m u pravcu sjever-jug. Na sjevernom dijelu bili su od kamenih blokova, a na južnom od opeke složene u obliku „riblje kosti“. Na njima su poprečni zidovi koji pokazuju da su neke prostorije bile dimenzija 4 × 4 m. Nađeno je i mnoštvo komada građevinskog materijala.⁷⁴⁵ Ovi se temelji smatraju prvim tragovima rimske urbanizacije pronađeni *in situ* u Sl. Brodu jer su prvi koji su pravilno arheološki dokumentirani, što se za one s ušća Mrsunje (kastum) i kod spomen-doma ipak ne može reći.⁷⁴⁶

Tragovi arhitekture otkriveni su i tijekom obnove Trga I. Brlić-Mažuranić (Korza) 2002. i 2003. god. Trg je smješten u najstarijoj urbanoj jezgri Sl. Broda. Na njegovu južnom dijelu iskopane su podnice dviju kuća koje su zalazile u zapadni rub sonda i jedan bunar. Na sjevernom dijelu trga nađen je još jedan bunar i keramičarska peć. Tu su još i ostatci urušenih objekata i građevnog materijala, cigle, crijepa, žbuke, kreča i kamenja.⁷⁴⁷

Nalazi grobova – Na Trgu I. Brlić-Mažuranić (Korzu) 2002. i 2003. god. provedena su zaštitna arheološka istraživanja na oko 2825 m² što je tek manji dio trga površine preko 10000 m². Cijela površina nije mogla biti istražena zbog postojeće infrastrukture. Istražena površina podijeljena je na dva sektora, sjever i sredina-jug. Otkriveni su slojevi iz kasnog brončanog, mlađeg željeznog i rimskog doba, srednjeg vijeka, turskog doba i doba Vojne krajine. Na oba sektora unutar spomenutih ostataka arhitekture nađeni su i ostatci rimske nekropole. Dokumentirano je 12 grobova na dužini od 70 m, ali ukupnu veličinu nekropole nije bilo moguće odrediti zbog ograničenosti istraživanja. Riječ je o paljevinskim grobovima među kojima je bilo 10 zemljanih sa zapečenim stranicama i 2 s urnama. Od tih 10 grobova 4 u južnom dijelu potpuno su sačuvana i imaju dimenzije skeletnih jama. Ostalih šest u srednjem dijelu manje-više je devastirano pa se samo može reći da su to

⁷⁴⁴ Miškov 1974, 6.

⁷⁴⁵ Miškov 1997, 65.

⁷⁴⁶ Ložuk 2000a; Usmeno priopćenje J. Ložuka, 2014.

⁷⁴⁷ Miškov 2006, 3, 9.

zemljane jame manjih dimenzija. Dva groba s urnama nalazila su se na južnom dijelu trga. U grobovima su pronađene spaljene ljudske kosti, ostatci gara i pepela te keramički, metalni, stakleni i koštani prilozi. Nalazi s ovog lokaliteta zasad nisu detaljnije analizirani ni objavljeni.⁷⁴⁸

Radi se nesumnjivo o nekropoli tipa Mala Kopašnica-Sase. To su paljevinski grobovi čija je osnovna karakteristika zapečenost stranica i dna jame do smeđe, sive ili crvene boje. Jame su uglavnom pravokutnog oblika, ponekad zaobljenih uglova. Najčešće ne sadrže urne, nego su spaljeni ostatci pokojnika i priloga, kao i naknadno stavljeni grobni prilozi, položeni direktno na zemlju.⁷⁴⁹ Nekoliko je oblika grobova ovog tipa koji se mogu razvrstati u tri osnovna podtipa, Mala Kopašnica-Sase I, II i III. Podtip I čine jednostavne pravokutne jame zaobljenih uglova i različitih dimenzija, 70-190 cm dužine, 40-120 cm širine i 20-60 cm dubine. Najčešće su pokrivene malim zemljanim humkom, a rjeđe opekama složenim ravno ili na dvije vode. Prisutni su od sred. 1. st. n. Kr. do sred. 3. st.⁷⁵⁰ Podtip II čine tzv. etažni grobovi koji su veći od grobova podtipa I. Sastoje se od gornje etaže dimenzija 220×120 cm i manje donje, svojevrsne kasete dimenzija 100×60 cm. Ukupna dubina im je 50-70 cm. Evidentirani su i grobovi na tri etaže, no ti su rijetki. Etažni grobovi pokriveni su na različite načine. Neki su imali stranice zidane opekom i malterom i ti su bili pokriveni opekama, ravno ili na dvije vode. Spaljeni ostatci i prilozi u ovim su grobovima položeni na dno donje etaže i oko nje na gornjoj etaži. Podtip II je najmlađi, javlja se kr. 2. st., a traje također do sred. 3. st.⁷⁵¹ Grobovi podtipa III su najrjeđi i najsiromašniji priložima. Manjih su dimenzija, jame su im plitke, koritaste te elipsastog ili kružnog oblika.⁷⁵² Podtipovi I i II su prema tome na nekropolama Mala Kopašnica-Sase standardna pojava. Najbrojniji je podtip II na koji otpada 65% ukupnog broja grobova. Podtip III je rijetka i atipična pojava što ukazuje na njegovu manju rasprostranjenost i kraći period korištenja. Značajan je i broj grobova koje zbog devastiranosti nije lako opredijeliti,⁷⁵³ što je slučaj i s nekropolom u Sl. Brodu. Na nekim je nekropolama evidentirana istovremena uporaba ritusa inhumacije.⁷⁵⁴

⁷⁴⁸ Miškov 2006, 3, 6-9.

⁷⁴⁹ M. V. Garašanin, *Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase*, Godišnjak CBI 6, Sarajevo 1968, 6 (dalje ćemo u tekstu koristiti Garašanin 1968); Lj. Zotović, *Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica-Sase*, u: A. Benac (ur.), *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo 1984, 165 (dalje ćemo u tekstu koristiti Zotović 1984); A. T. Raičković, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica-Sase*, doktorska disertacija, Beograd 2011, 7 (dalje ćemo u tekstu koristiti Raičković 2011).

⁷⁵⁰ Garašanin 1968, 6; Raičković 2011, 0, 7.

⁷⁵¹ Garašanin 1968, 6; Raičković 2011, 0, 7, 8.

⁷⁵² Garašanin 1968, 6, 14; Raičković 2011, 0, 7, 8, 161.

⁷⁵³ Garašanin 1968, 6, 7, 14; Raičković 2011, 0, 161.

⁷⁵⁴ Zotović 1984, 167; Raičković 2011, 6, 8.

Spaljivanje pokojnika vršeno je na dva načina. Prvi je spaljivanje *in situ*, na lomači postavljenoj u samoj jami pri čemu nastaje grob-lomača (*bustum*) sa zapečenim stranicama. Drugi je spaljivanje na lomači (*ustrinum*) udaljenoj od mjesta ukopa. Kod potonjeg ostatci pokojnika i priloga nakon spaljivanja preneseni su s ustrine do jame pa položeni ili izravno u nju ili u urnu. Ako je prvo, ostatci pokojnika i lomače bili su izmiješani. Ako je korištena urna, ostatci kostiju bi se izdvojili te isprali od gara i pepela. Spaljivanje pokojnika na ustrini zahtijevalo je prethodno paljenje jame. Ona je u tu svrhu mogla biti obložena daskama ili debljim granama pričvršćenim čavlima. To je spaljivanje imalo praktičnu i ritualnu namjenu: učvršćivanje stranica jame i njeno čišćenje svetom vatrom.⁷⁵⁵ Milutin Garašanin odbacuje mogućnost primjene grobova tipa bustum, tj. tvrdi da je spaljivanje vršeno samo na ustrinama. Temelji to na opažanju da grobovi nekropole Mala Kopašnica-Sase ne pokazuju tragove gorenja kakve bi ostavilo spaljivanje nad grobom ili u njemu.⁷⁵⁶

Prilozi su raznoliki što se također može vidjeti na brodskoj nekropoli. Ipak, u gotovo svim grobovima Mala Kopašnica-Sase pronađene su posude, svjetiljke i novac što možda znači da je postojao nekakav propis o obaveznim grobnim priložima. Svi ostali vjerojatno su ovisili o materijalnom stanju umrlog.⁷⁵⁷ Broj priloga u grobovima može varirati. Po ukupnom broju najviše je keramičkih, upravo posuda i svjetiljki, a od posuda najviše je redom vrčeva, lonaca pa zdjela. Po broju varijanti redoslijed je obrnut: najviše je vrsta zdjela, lonaca pa vrčeva. U grobu najčešće nalazimo 3 posude. Posude su skoro isključivo lokalni proizvodi, bilo da je riječ o autohtonim oblicima, bilo o imitacijama italskih oblika. Importi su rijetki i to su većinom zdjele. Utvrđeno je da broj i oblici posuda nisu uvjetovani spolom pokojnika.⁷⁵⁸

Prema preliminarnim informacijama čini se da 10 grobova sa zapečenim stranicama na istraženom dijelu brodske nekropole pripada tipu Mala Kopašnica-Sase I, samo što su različitih oblika. J. Miškov ih je prema dimenzijama svrstala u dvije grupe. U prvu je svrstala četiri groba na južnom dijelu trga koji su dimenzija kosturnih grobova, iz čega je zaključila da je riječ o grobovima tipa bustum.⁷⁵⁹ Šest manjih na sjevernom dijelu odredila je kao grobove

⁷⁵⁵ H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb-Osijek 2000, 93, 94 (dalje ćemo u tekstu koristiti Göricke-Lukić 2000).

⁷⁵⁶ Garašanin 1968, 15, 16. Tvrdi da se tragovi gorenja vide više ili isključivo na dnu i donjoj zoni stranica jama, a da, s druge strane, zemlja gore, oko jama nigdje nije intenzivno crveno pečena. Vrijedi li to i za grobove u Sl. Brodu, pokazat će buduća detaljnija analiza.

⁷⁵⁷ Zotović 1984, 166.

⁷⁵⁸ Raičković 2011, 0, 26, 165.

⁷⁵⁹ Miškov 2006, 7.

koji su spaljeni naknadno, tj. čiji su pokojnici spaljeni na ustrinama.⁷⁶⁰ Tino Leleković pak smatra da su i potonji bustumi što bi značilo da ih na brodskoj nekropoli imamo 10.⁷⁶¹

Nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase susrećemo na širokom području od Gornje Panonije do Makedonije.⁷⁶² Evidentirane su u više provincija u vremenskom rasponu od 1. st. n. Kr. do 4. st., najviše u Gornjoj Meziji, zatim Panoniji, Daciji, Trakiji i Dalmaciji.⁷⁶³ Međutim, u hrvatskom dijelu Panonije zasad ih je evidentirano malo. Najviše je grobova nađeno u Mursi, na sjeveroistočnoj nekropoli, njih 7 od kojih 6 pripada podtipu I.⁷⁶⁴ Hermina Göricke-Lukić među tih 6 grobova, kao J. Miškov među onima na brodskoj nekropoli, razlikuje dvije vrste: 5 manjih jama i 1 grob dimenzija skeletnog groba, odnosno tipa bustum.⁷⁶⁵ God. 2008. u Mursi su iskopana 94 paljevinska groba među kojima ima i onih sa zapečenim stranicama.⁷⁶⁶ Pored Sl. Broda i Osijeka tu su još 4 ili 5 lokaliteta. U citiranoj doktorskoj disertaciji o posudu u nekropolama ovog tipa autorica Angelina T. Raičković povlači analogiju između ostalog i sa 7 grobova iz Gornje Vasi kod Samobora i možda 1 grobom iz Iloka.⁷⁶⁷ Grobovi ovog tipa evidentirani su još u Kunovec Bregu kod Koprivnice (2 groba),⁷⁶⁸ Sotinu⁷⁶⁹ i Batini.⁷⁷⁰

S obzirom da je prostor na kojem se javljaju nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase etnički raznolik,⁷⁷¹ da se one na tom prostoru ne javljaju svuda jednako često te da uvijek treba računati na utjecaj romanizacije, stvorilo se nekoliko mišljenja o porijeklu i etničkoj pripadnosti pokojnika. Dosta autora u ovim grobovima prepoznaje nasljeđe predrimskog, autohtonog, ali već donekle romaniziranog stanovništva, Ilira, Panona, Kelta, Dačana, Tračana i drugih, već ovisno o kojem je teritoriju riječ.⁷⁷² M. Garašanin nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase veže izričito za Ilire tvrdeći da su one u bivšoj Jugoslaviji pronađene na prostoru na kojem su oni živjeli. Napominje da su u tom smislu sporni Panonija i još neki prostori gdje Iliri nisu živjeli, ali da ilirsko porijeklo tog ritusa nije upitno.⁷⁷³

⁷⁶⁰ Miškov 2006, 7; usp. Göricke-Lukić 2000, 17, T. I. 3 i 3a.

⁷⁶¹ T. Leleković, *Cemeteries*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Oxford 2012, 330 (dalje ćemo u tekstu koristiti Leleković 2012).

⁷⁶² Z. Gregl, *Rimske nekropole sjeverne Hrvatske*, Zagreb 1997, 25 (dalje ćemo u tekstu koristiti Gregl 1997).

⁷⁶³ Raičković 2011, 1, 8.

⁷⁶⁴ Göricke-Lukić 2000, 17, T. I. 3, 3a, 39.

⁷⁶⁵ Göricke-Lukić 2000, 17, 39. Na toj je nekropoli ustanovljen i 1 grob podtipa II. On je također bustum skeletnih dimenzija, ali etažni.

⁷⁶⁶ T. Leleković, *Osijek – Trg bana J. Jelačića*, HAG 5, Zagreb 2008, 46.

⁷⁶⁷ Raičković 2011, 33.

⁷⁶⁸ Ž. Demo, *Kunovec Breg, Koprivnica – ranocarska nekropola*, Arheološki pregled 21, Beograd 1980, 79-82.

⁷⁶⁹ D. Ložnjak Dizdār, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine*, AIA 8, Zagreb 2012, 11.

⁷⁷⁰ Z. Bojčić i dr., *Terenski pregled područja između Batine i Suze*, AIA 6, Zagreb 2010, 80-87.

⁷⁷¹ Zotović 1984, 168, 169; Golubović 1998, 252; Raičković 2011, 165.

⁷⁷² Zotović 1984, 165.

⁷⁷³ Garašanin 1968, 23 i d.; Gregl 1997, 25.

Ljubica Zotović odbacuje autohtone teorije. Po njoj su nekropole ovog tipa novina koja dolazi s romanizacijom navedenih prostora te ih pripisuje Italicima.⁷⁷⁴ Za to navodi nekoliko argumenata i opažanja. Prvo, da se one nikako ne mogu pripisati Ilirima jer se javljaju i na teritoriju na kojem oni nisu živjeli, ali i u urbanim ili vojnim centrima koji su već bili znatno romanizirani, tj. u kojima je živjelo puno Italaca. To se odnosi u prvom redu na najvažnije centre kao što su Emona, Petovij, Viminacij (ant. *Viminacium*, d. Kostolac), Singidun, Brigetij, Intercisa i Akvink.⁷⁷⁵ Drugo, inventar grobova Mala Kopašnica-Sase ne pokazuje značajnu razliku u odnosu na inventar grobova drugih tipova od 1. st. do sred. 3. st. iz koje bi se eventualno mogla izvesti njihova etnička zasebnost. Prilozi se razlikuju po veličini, broju i kvaliteti, ali im je funkcionalno i religiozno značenje isto.⁷⁷⁶ Treće, ističe da su grobovi Mala Kopašnica-Sase svuda isti, načinjeni po istom ritusnom obrascu neovisno o etničkoj skupini koja obitava na određenom prostoru.⁷⁷⁷ Četvrto, upućuje na činjenicu da ti, u pravilu paljevinski grobovi, imaju dimenzije skeletnih grobova, a nekad i veće te da raspored spaljenih kostiju i priloga u grobu često prati zamišljen anatomske položaj tijela pokojnika. To sugerira da grobovi Mala Kopašnica-Sase slijede tradiciju inhumacije, a ne autohtone incineracije.⁷⁷⁸ Peto, nad grobovima su vršene libacije i jedenje hrane, a to su italici obredni običaji.⁷⁷⁹ Osnovni i ozbiljan problem s ovom teorijom je taj što nekropola ovog tipa nema u Italiji.⁷⁸⁰

Po trećoj teoriji nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase rezultat su romanizacije autohtonog supstrata. Ona počiva na tvrdnji da se na njima mogu prepoznati i autohtoni i rimski elementi. U tom je smislu sam ritus incineracije teško opredijeliti budući da ga poznaju i autohtoni narodi centralnog Balkana, a u rimskoj državi je dominantan ritus od 4. st. pr. Kr. do 2. st. po Kr. Autohtonim nasljeđem smatraju se oblici obične jame, jame koja ima zapečene stranice te konstrukcije od tesanog kamena i opeke u tehnici suhozida. Rimskim se smatraju običaj odvajanja ostataka spaljenog pokojnika od gara i pepela prije polaganja u urnu ili direktno u jamu te svi popratni obredi prije, tijekom i nakon ukopa. Nekropole zato nije moguće pripisati isključivo jednom etnosu.⁷⁸¹ Na tragu ove teorije primjerice H. Göricke-Lukić smatra da je autohtono stanovništvo Murse sačuvalo svoje običaje i donekle prihvatilo nove rimske. Grobove u Mursi pripisuje tamošnjim starosjediocima, Panonima (Andizetima) i Keltima

⁷⁷⁴ Zotović 1984, 166-168.

⁷⁷⁵ Ibid., 165, 166.

⁷⁷⁶ Ibid., 167.

⁷⁷⁷ Ibid., 167, 168.

⁷⁷⁸ Ibid., 167.

⁷⁷⁹ Ibid., 168.

⁷⁸⁰ Golubović 1998, 253; Göricke-Lukić 2000, 39.

⁷⁸¹ Raičković 2011, 2-4, 26, 165.

(Skordiscima), koji su poznavali incineraciju, ali ističe da su glavni nositelji tog ritusa bili Rimljani.⁷⁸² Grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase također se ne mogu vezati uz neki društveni sloj jer oblik grobova, različita količina priloga i način spaljivanja (ustrina ili tip bustum) sugeriraju pripadnost pokojnika različitim društvenim slojevima. Pronađeni su grobovi izuzetno bogati priložima u kojima su pokopani pripadnici viših slojeva.⁷⁸³

Uočeno je da neki grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase svojim dimenzijama i rasporedom priloga podsjećaju na skeletne grobove. Lj. Zotović iz toga zaključuje da je na ovim nekropolama ritus inhumacije stariji od ritusa incineracije. H. Göricke-Lukić pored te mogućnosti ostavlja i mogućnost da su ritusi istovremeni.⁷⁸⁴ U svakom slučaju, na nekim su nekropolama ovog tipa utvrđeni skeletni grobovi koji se datiraju kad i paljevinski. Oba se ritusa, i inhumacija i incineracija, u rimskoj državi zapravo dugo vremena prakticiraju paralelno, samo što je, čini se, u određenom periodu i/ili na određenom prostoru jedan prevladavao. Već je Zakonik dvanaest ploča (ca. 450. pr. Kr.) dozvoljavao oba.⁷⁸⁵ Incineracija postaje dominantna možda već u 4. st. pr. Kr.,⁷⁸⁶ no vjerojatno kasnije, u 1. st. pr. Kr. i 1. st. n. Kr. kada doživljava svoj vrhunac. Nije potpuno jasno zašto je došlo do te izrazite prevlasti incineracije. Moguće je da se time htjelo stati na kraj oskvrnjivanju skeletnih grobova, o kojem svjedoči Plinije (*NH* 7. 55), ili možda epidemijama bolesti. Inhumacija je tada puno rjeđa, ali se prakticira i dalje; nije uostalom bilo ni zakona koji ju je zabranjivao.⁷⁸⁷ Nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase javljaju se već pri kraju tog vrhunca, kr. 1. st. n. Kr. pa do prve trećine ili polovine 3. st.,⁷⁸⁸ odnosno u 2. i 3. st.⁷⁸⁹ Krajem 1. st. n. Kr. i poč. 2. st. ponovno se počinje sve češće prakticirati inhumacija, ali ne svuda u isto vrijeme i u istoj mjeri.⁷⁹⁰ Taj novi val inhumacije tumači se pojavom stanovništva s istoka koje u skladu sa svojim orijentalnim (protokršćanskim) vjerovanjima nikad nije prihvatilo incineraciju.⁷⁹¹ Incineracija je općenito više bila običaj u zapadnom, a inhumacija u istočnom dijelu Carstva.⁷⁹² Ravnomjerno prakticiranje oba ritusa traje otprilike do vremena severske dinastije kad inhumacija postaje

⁷⁸² Göricke-Lukić 2000, 93, 101. Kaže da su po dolasku u ove krajeve Kelti, koji su inače prakticirali inhumaciju, incineraciju primili od Andizeta.

⁷⁸³ Zotović 1984, 167, 168.

⁷⁸⁴ Göricke-Lukić 2000, 94.

⁷⁸⁵ V. M. Hope, *Death in Ancient Rome*, 2007, 109 (dalje ćemo u tekstu koristiti Hope 2007).

⁷⁸⁶ Raičković 2011, 3.

⁷⁸⁷ Zotović 1984, 169; Hope 2007, 110.

⁷⁸⁸ Zotović 1984, 165; Golubović 1998, 252; Göricke-Lukić 2000, 95. Pojavu grobova datira novcem cara Nerve; Raičković 2011, 10.

⁷⁸⁹ Garašanin 1968, 16.

⁷⁹⁰ Zotović 1984, 167; Göricke-Lukić 2000, 93: Na sjeveroistočnoj nekropoli u Mursi evidentirano 108 skeletnih i 15 paljevinskih grobova; Raičković 2011, 3.

⁷⁹¹ Zotović 1984, 168; Golubović 1998, 252; Göricke-Lukić 2000, 93.

⁷⁹² J. Davies, *Death, Burial and the Rebirth in the Religions of the the Antiquity*, London 1999, 149 (dalje ćemo u tekstu koristiti Davies 1999).

dominantna. Incineracija je konačno napuštena u 4. st., ali u različitim periodima, ovisno o prodoru kršćanstva.⁷⁹³

Na nekropoli u Sl. Brodu nisu utvrđeni skeletni ukopi što ne znači da ih nije bilo. T. Leleković ju prema oblicima posuda datira okvirno u 2. ili 3. st. Od nekropola u sjeveroistočnoj Hrvatskoj ti su oblici zabilježeni još jedino u Sisciji, dakle zapadno od Sl. Broda. S druge strane, smatra da se na nekropoli u Sl. Brodu nalaze isključivo grobovi tipa bustum koji se, uz one iz Osijeka, Batine i Sotina, jedini u Hrvatskoj mogu datirati u kr. 1. st. i 2. st.⁷⁹⁴ Grobovi tipa bustum inače su karakteristika nekropola istočne Panonije, a javljaju se od kasnog 1. st. do kasnog 3. st. Nekropola u Sl. Brodu je najzapdniji lokalitet na kojem se oni javljaju. Zaključuje stoga da se nalazi na razmeđi dviju tradicija, gornjopanonske i donjopanonske, te da posjeduje obilježja obiju.⁷⁹⁵

Nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase nalazile su se u sklopu urbanih i vojnih centara.⁷⁹⁶ T. Leleković nekropolu u Sl. Brodu također svrstava u urbane nekropole.⁷⁹⁷ Rimske nekropole nalazile su se na određenoj udaljenosti od grada. Zakonom je bilo zabranjeno unošenje, ukapanje i spaljivanje mrtvih unutar grada jer se time onečišćavao njegov posvećeni prostor (*pomerium*). Prema antičkim izvorima (*Leg. XII. Tab.*, 10. 3; *Paul. Sent.* 1. 21, 2, 3; *Dion.* 48. 43. 3), spaljivanje se moralo izvoditi najmanje 2 rimske milje (oko 3 km) od grada.⁷⁹⁸ Osim iz religijskih to je od vremena kasne Republike bilo regulirano i iz praktičnih razloga, prvenstveno da bi se izbjegle epidemije, a možda i požari.⁷⁹⁹ Ti su zakoni zapravo i doveli do formiranja nekropola.⁸⁰⁰ One su kod manjih naselja, a takva je vjerojatno bila Marsonija, bile udaljene nekoliko stotina metara. Često su se razvijale uz putove i ceste ili u njihovoj blizini.⁸⁰¹

O rimskim pogrebnim običajima antički autori ne donose mnogo informacija.⁸⁰² Prema propisima, pokojnika je do lomače van grada, najčešće noću pratila povorka u crnini sastavljena od članova njegove obitelji i prijatelja.⁸⁰³ U početnim fazama mogli su biti kremirani samo rimski građani, robovi i osuđenici ne, no krajem 1. st. po Kr. i početkom 2. st.

⁷⁹³ Zotović 1984, 169.

⁷⁹⁴ Leleković 2012, 321, 330, 331.

⁷⁹⁵ Ibid., 323, 331, 341.

⁷⁹⁶ Zotović 1984, 165, 167; Golubović 1998, 252; Raičković 2011, 2, 165.

⁷⁹⁷ Leleković 2012, 330.

⁷⁹⁸ Hope 2007, 129, 135: Ukopi unutar grada su postojali, ali su bili iznimno rijetki. To su uglavnom bile monumentalne grobnice uglednika u istočnom dijelu Carstva.

⁷⁹⁹ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, 48 (dalje ćemo u tekstu koristiti Toynbee 1971); Hope 2007, 130; Göricke-Lukić 2000, 93.

⁸⁰⁰ Davies 1999, 148.

⁸⁰¹ Raičković 2011, 3; Hope 2007, 141.

⁸⁰² Hope 2007, 85: Antički autori općenito ne daju detaljne informacije o stvarima koje su bile općepoznate.

⁸⁰³ Davies 1999, 149; Göricke-Lukić 2000, 93; Hope 2007, 100.

ti su propisi postali blaži.⁸⁰⁴ Siromašnije pokojnike nosila su 4 roba na posebnoj konstrukciji (*sandapila*), kombinaciji nosila i lijesa, a imućnije 8 članova njihove najuže obitelji na raskošnijim nosilima. Tijelo pokojnika bi se zajedno s nosilima položilo na lomaču. Ona je bila načinjena od drvenih klada poslaganih u nekoliko etaža, okomito jedna na drugu.⁸⁰⁵ Prije spaljivanja tijelo se moglo namazati mastima i mirisima te su pokojniku otvorene oči kako bi, navodi Plinije (*NH*, 11. 55), mogao gledati u nebo. Nakon što je dogorjela, lomača je gašena vinom i vodom, a sudionici povorke na nju su bacali grumenje zemlje. Obitelj bi potom skupila kosti u platno, isprala ih i položila u urnu ili direktno u jamu.⁸⁰⁶ Ponekad je prakticiran običaj *os resectum*, tj. odsijecanje nekog dijela tijela s kosti prije spaljivanja. Simbolika tog italiskog običaja nije jasna. Zabilježen je u nekoliko slučajeva na nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase gdje je pokojniku odsječen prst koji je onda stavljeni u jamu zajedno sa spaljenim ostatcima.⁸⁰⁷ Na grobu su istog dana ili kasnije vršeni ritualni objed (lat. *silicernium*) ili prinošenje hrane te libacije. Na nekim nekropolama Mala Kopašnica-Sase nađeni su ostatci životinjskih kostiju (svinje, ovce, koze, goveda) i libacijske cijevi u jamama koje svjedoče o tome.⁸⁰⁸ Devetog dana od ukopa prinošena je u blizini groba žrtva i organizirana svečanost (lat. *cena novendialis*) čime se završavao period žalovanja.⁸⁰⁹

Rimljani su umrlima posvećivali veliku pažnju što je, kako je rečeno, bilo uvjetovano i praktičnim i religijskim razlozima, kao i danas uostalom. Smrt je smatrana „nečistom“ pa otuda potreba za ritualima pročišćenja i pokajanja. Međutim, pokojnici su uživali veliko poštovanje. Zbrinjavanje mrtvog tijela bilo je obavezno po zakonu, a neprikladan i nepotpun ukop smatrao se uvredom za mrtve. Rimljani su vjerovali da bi duhovi nepropisno tretiranog preminulog zadavali probleme njegovoj duši i progonili žive.⁸¹⁰

Nadgrobni spomenici nisu čest način obilježavanja rimskih grobova. Većina ih je bila ili neobilježena ili obilježena nekim trošnim materijalom. To naravno ne znači da Rimljani groblja nisu obilazili i da su ih brzo zanemarivali.⁸¹¹ Ne zna se jesu li grobovi u Sl. Brodu bili obilježeni i na koji način, no nekropola je ipak u jednom trenutku napuštena. Na to upućuju ostatci rimske arhitekture koji su nađeni na njenom mjestu što znači da se naselje, Marsunija, kasnije proširilo na to područje.⁸¹²

⁸⁰⁴ Göricke-Lukić 2000, 93.

⁸⁰⁵ Hope 2007, 100, 102, 111.

⁸⁰⁶ Göricke-Lukić 2000, 93; Hope 2007, 85, 111, 114.

⁸⁰⁷ Zotović 1984, 167; Hope 2007, 108.

⁸⁰⁸ Zotović 1984, 167; Davies 1999, 152; Göricke-Lukić 2000, 93; Hope 2007, 115.

⁸⁰⁹ Davies 1999, 152; Göricke-Lukić 2000, 93; Hope 2007, 116.

⁸¹⁰ Toynbee 1971, 42; Hope 2007, 109, 130.

⁸¹¹ Hope 2007, 128.

⁸¹² Miškiv 2006, 9; Leleković 2012, 331.

God. 1970. i 1972. uz Spomen-dom Đ. Salaja i uz Savu otkriveni su skeletni grobovi, ali oni nisu analizirani.⁸¹³

E p i g r a f s k i n a l a z i – Na nepoznatoj lokaciji u Sl. Brodu otkriven je žrtvenik (ara) Jupitera Depulsora (sl. 12). Danas se ne zna točno mjesto pohrane ovog spomenika, vjerojatno je riječ o Beču ili Budimpešti.⁸¹⁴ Podatak o njemu ostavio je M. P. Katančić pišući o epigrafskim nalazima iz Panonije. Na kamenom žrtveniku stajao je zavjetni natpis koji je prema Katančiću glasio:

IOVI. DEPVLSOR-
PRO SALVTE DOM
NIMP M AVR AN
TONINI P-- VG-
ET IVLIE DOM AVG
MARCVS SPERAT-
DISP. V T P⁸¹⁵

Čita se ovako: *Iovi Depulsor[i]/ pro salute Dom(ini)/ n(ostri) imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) An/ tonini P[ii felices] [a]ug(usti)/ et Iuli(a)e Dom(nae) Aug(ustae)/ Marcus Sperat[i] disp(ensator) v(otum) t(?) p(osuit).*

Podignut je kao zavjet za zdravlje cara Karakale i njegove majke Julije Domne.⁸¹⁶ Dao ga je podići izvjesni Marko Sperat. Karakala se spominje pod punim imenom, Marko Aurelije Antonin. Žrtvenik se vjerojatno nalazio na nekom javnom mjestu, a nije isključeno da je služio kao postolje spomenika Jupitera ili Karakale.⁸¹⁷ U carskom razdoblju zavjetni natpisi su gotovo redovito na kamenu, imaju oblik žrtvenika ili simboličkog žrtvenika što znači da im oblik potječe od pravih žrtvenika, ali se na većini njih nije prinosila žrtva. Tekst na njima uvijek je podijeljen u više redaka, čak i kad se sastoji od malo slova. Na početku je uvijek u dativu navedeno ime božanstva kome je spomenik posvećen. Slijedi ime dedikanta, razlog posvete i drugi podatci.⁸¹⁸ *Depulsor* (lat. koji odbija zlo, tj. štiti od zla) jedan je od dometaka Jupitera, vrhovnog i državnog rimskog boga, pripadnika Kapitolijske trijade. S obzirom na državni karakter njegova kulta, njemu posvećeni žrtvenici nađeni su na području cijelog Rimskog Carstva.⁸¹⁹

⁸¹³ Miškov 1974, 6.

⁸¹⁴ Ložuk 1987, 65, katalog, br. 146.

⁸¹⁵ Katančić 1826, 373, br. 54; CIL III 3269.

⁸¹⁶ Miškov 1998, 14.

⁸¹⁷ Marković 1994, 47.

⁸¹⁸ Matijašić 2002, 92.

⁸¹⁹ Ibid., 94.

Još je jedan spomenik pronađen u bližoj okolini Sl. Broda, ali nije sačuvan. Njega je također zabilježio M. P. Katančić. Radi se o mjedenom utegu s ugraviranim natpisom. Pronađen je u Savi kod Ruščice u 2. pol. 18. st. Natpis je glasio:

X
LEGIONIS PRIMAE ITALIC
LVCIVS IVLIVS LVCILIANVS LEG AVGUSTI
LEGI ITAL PONDERA EXAMINATA SIG⁸²⁰

Slika 12 Žrtvenik Jupitera Depulsora, Sl. Brod, 211.-217. god. (Lozuc 1993, 35, sl. 8).

Keramički nalazi – Među najčešćim nalazima u grobovima tipa Mala Kopašnica-Sase, pa tako i onima u Sl. Brodu, su svjetiljke (lat. *lucernae*). Javljaju se u preko 80% njih, a često su jedini prilog.⁸²¹ Simbol su svjetla kod prelaska u zagrobni život.⁸²² Među njima su posebno zanimljive tzv. firma-svjetiljke. Na nekropoli u Sl. Brodu pronađene su one s pečatima *Fortis*, *Atimeti* i *Iegidi* (sl. 13). Pečat je ime majstora ili radionice (njem. *Firma* = tvornica, radionica) u kojoj je svjetiljka izrađena. Nalazi se na dnu svjetiljke, najčešće reljefno izveden. Padež je najčešće genitiv, kako je navedeno, a rjeđe nominativ (*Atimetvs*, *Iegidvs*). Ponekad pečat na firma-svjetiljkama može i izostati jednako kao što se može i javiti na nekim drugim tipovima rimskih svjetiljaka. Pečat se sastoji od ovih elemenata: *praenomen*, *nomen*, *cognomen* ili inicijala oblika *tria nomina*, a ponekad je dodana i oznaka *f* (= *fecit* ili *figlina*). Firma-svjetiljke sastoje se od dva osnovna dijela, okuglog rezevoara za ulje (lat. *infundibulum*) i malo izduženog, na kraju zaobljenog nosa ili kljuna (lat. *rostra*), koji zajedno

⁸²⁰ Katančić 1826, 419, br. 337.

⁸²¹ Raičković 2011, 166.

⁸²² Miškin 2006, 8.

tvore kruškolik oblik. Na vrhu nosa je kružni otvor za plamen. Dimenzije su 6-14 cm dužine, 5-9 cm širine i 2-4 cm visine (bez ručke). Neke imaju dršku (lat. *ansa*) koja može biti različitih oblika. Kao i sve ostale vrste svjetiljki, izrađene su iz dva dijela, gornje površine (diska) i donjeg recipijenta. Oni su izrađeni zasebno, gornji dio uvijek u kalupu, recipijent u kalupu ili na keramičkom kolu, potom su osušeni, ručno spojeni pa ispečeni. Na gornjem dijelu je rameni pojas (lat. *margo*) i središnje kružno polje (lat. *discus*) koje je najčešće neukrašeno, ravno te s otvorom za fitilj i ulje (lat. *linamentum*) u sredini. Između kružnog polja i ramenog pojasa je kružni plastični prsten koji je ili zatvoren ili otvoren tako da se nastavlja na nos i na kraju koljenasto zavija. Kod druge varijante na nosu je uža ili širi kanal, a nasred njega 1-3 kružne ili ovalne rupice za dovod zraka. Na ramenom pojasu obično su tri, rjeđe dvije dekorativne plastične bradavice različitih oblika. Na starijim su svjetiljkama na tim mjestima bile ušice za vješanje, ali su zbog lomljivosti zamijenjene bradavicama. Na dnu firma-svjetiljaka su 2-3 koncentrična urezana prstena ili plastična kruga unutar kojih je pečat.⁸²³

Slika 13 Firma-svjetiljke s pečatima *Fortis* (desna) i *Iegidi* (lijeva), Sl. Brod.

Firma-svjetiljke pripadaju tipovima Loeschcke IX i X, odnosno Ivanyi XV, XVI i XVII. Tipologija po Ivanyi obično se koristi za svjetiljke iz Panonije. Svjetiljke tipa Ivanyi XV (= Loeschcke IXa i IXb) imaju zatvoren prsten i na nosu nemaju kanal, već brazdu u obliku slova „i“ ili dublji kanalić. Prsten svjetiljki tipa Ivanyi XVI (= Loeschcke IXc) malo je otvoren prema jezičcu na vrhu nosa. Svjetiljke tipa Ivanyi XVII (= Loeschcke X) imaju otvoren prsten, a na vratu uža ili širi kanal, s tim da u Panoniji prevladavaju one

sa širim. U Panoniji razlikujemo stariju i mlađu seriju firma-svjetiljki. Stariju čine one bez kanala (Ivanyi XV i XVI; Loeschcke IX), a datiraju se od sred. 1. st. n. Kr. i u 2. st. Mlađu

⁸²³ B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, II. dio, VAMZ 9, 1976, 49 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vikić-Belančić 1976); W. V. Harris, *Roman Terracotta Lamps: The Organization of an Industry*, The Journal of Roman Studies 70, 1980, 128 (dalje ćemo u tekstu koristiti Harris 1980); Gregl 1997, 65; S. Krunić, *Pregled antičkih svjetiljki Singidunuma*, Singidunum 4, Beograd 2005, 46, 60 (dalje ćemo u tekstu koristiti Krunić 2005).

čine one s kanalom (Ivanyi XVII; Loeschcke X), a te se javljaju od Flavijevaca pa do 4. st. i kasnije.⁸²⁴

Svjetiljke s pečatom potječu iz sjeverne Italije. Tu ih je nađeno najviše i tu su, čini se, bila najveća proizvodna središta, osobito Modena koja se smatra njihovim ishodištem. Radionice u Modeni počinju djelovati sred. 1. st.⁸²⁵ Ostale ih provincije tada još uvoze iz sjeverne Italije što je dalo poticaj njihovoj lokalnoj proizvodnji. Ona započinje kr. 1. st. ili nešto kasnije, prvo pomoću uvezenih kalupa, a kasnije posve samostalno.⁸²⁶ Posebno je ona bila jaka u Panoniji o čemu svjedoči činjenica da je tu, nakon Italije, nađeno najviše firma-svjetiljaka te pronađene keramičarske peći i kalupi (lat. *matrices*) s negativima pečata.⁸²⁷ Jedna keramičarska peć nađena je na nekropoli u Sl. Brodu, na sjevernom dijelu trga. Kružnog je oblika, ima kanal za dovod toplog zraka, pregradu koja je držala rešetku i ložište na južnoj strani.⁸²⁸ U Panoniji su se proizvodile gotovo sve vrste svjetiljaka.⁸²⁹ Proizvodnja se prvo razvila u većim centrima (Petovij, Siscija, Sirmij), a kasnije i u manjim (Mursa, Cibale, Certisa, *Aquae Iasae*, Neviodun, Emona) koji su podmirivali potrebe bliže okolice.⁸³⁰ Odvijala se zahvaljujući radu manjih lokalnih radionica, ali i domaćih i putujućih majstora. Manji broj ih je dospio s putujućim trgovcima, legionarima i raznim rimskim službenicima.⁸³¹ Proizvodile su se do 4. st., možda i 5. st.⁸³²

Spomenute serije firma-svjetiljaka izrađivale su dvije generacije majstora. Svjetiljke starije generacije (Ivanyi XV i XVI) pretežno su kvalitetne te nose imena sjevernoitalskih majstora koji su djelovali u 2. pol. 1. st. i prvim desetljećima 2. st. Radi se pretežno o importima iz sjevernoitalskih centara, rjeđe njihovim imitacijama. Svjetiljke mlađe generacije (Ivanyi XVII) variraju u kvaliteti: od vrlo finih primjeraka najpoznatijih sjevernoitalskih majstora iz 1. i 2. st., preko srednje kvalitetnih majstora mlađe generacije, do boljih ili slabijih primjeraka iz provincijalnih radionica te vrlo rustičnih iz lokalnih radionica.⁸³³ Uvjerljivo najbrojnije i najpoznatije firma-svjetiljke u Carstvu bile su one majstora (radionice) Fortisa. On je bio njihov najveći proizvođač i izvoznik, a datiraju se od Domicijana (81.-96.) do

⁸²⁴ Vikić-Belančić 1976, 50-53; Krnić 2005, 91; Na slici u izvještaju o nekropoli u Sl. Brodu (Miškov 2006, 9) su 4 svjetiljke od kojih donja lijeva pripada tipu Ivanyi XVI (pečat *Atimeti*), a ostale tri tipu Ivanyi XVII.

⁸²⁵ Vikić-Belančić 1976, 50; Harris 1980, 126, 131, 132, 143.

⁸²⁶ B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, I. dio, VAMZ 9, 1972, 125 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vikić-Belančić 1972); Vikić-Belančić 1976, 50; Krnić 2005, 60; Raičković 2011, 26.

⁸²⁷ Harris 1980, 132, 135; Gregl 1997, 59, 65.

⁸²⁸ Miškov 2006, 9.

⁸²⁹ Vikić-Belančić 1972, 125.

⁸³⁰ Vikić-Belančić 1976, 69; Gregl 1997, 59.

⁸³¹ Vikić-Belančić 1972, 125; Harris 1980, 136, 139; Gregl 1997, 59; Raičković 2011, 26.

⁸³² Vikić-Belančić 1976, 53; Gregl 1997, 65; Krnić 2005, 60.

⁸³³ Vikić-Belančić 1976, 54.

Antonina Pija (138.-161.). Nakon Italije najveći ih je broj nađen u Panoniji.⁸³⁴ Od majstora evidentiranih na nekropoli u Sl. Brodu, koji se spominju u izvješću, *Fortis* i *Atimetus* spadaju u stariju generaciju, a *Iegidus* u mlađu. Sva trojica vuku porijeklo iz sjeverne Italije.⁸³⁵

Generalno je kvaliteta firma-svjetiljaka s vremenom opadala. Razlog tome je pojava masovne serijske proizvodnje te sve većeg broja provincijalnih i lokalnih radionica. To je vidljivo upravo na svjetilkama iz Panonije od kojih je nešto veći broj nastao u lokalnim radionicama. Za usporedbu, većina svjetiljaka iz Dalmacije je fine fakture jer su to uglavnom importi. To se može objasniti, s jedne strane, jačim vezama Dalmacije s klasičnim rimskim teritorijem i, s druge, boljim uvjetima u Panoniji za razvoj lokalnog lončarstva. Lokalne radionice u provincijama nastavile su proizvoditi svjetiljke s pečatima renomiranih italjskih majstora, osobito *Fortisa*, i nakon što je njihova proizvodnja prestala na matičnom italjskom području. O tome svjedoče primjerice svjetiljke s pečatima *Fortis* i *Atimeti* koje u provincijama susrećemo i u 4. st. Neki autori to smatraju „neovlaštenim“ korištenjem pečata kojim su lokalni majstori nastojali povećati cijenu i prodaju svojih proizvoda.⁸³⁶ William V. Harris pak iznosi tezu da je većina svjetiljaka iz provincija, među kojima posebno ističe Panoniju, tu i nastala. S izuzetkom početne faze, kad su svjetiljke zasigurno uvožene iz sjeverne Italije, on smatra da kasnije nije bilo masovnijeg uvoza jer je bio neisplativ. Ističe da je sirovina, glina, bila dostupna praktički u svim provincijama i da izrada svjetiljaka ne zahtijeva naročitu vještinu, što znači da se radilo o relativno jeftinim i dostupnim proizvodima. Glavni proizvođači firma-svjetiljaka u provincijama, tvrdi, bile su lokalne „ovlaštene“ podružnice renomiranih italjskih radionica, posebno *Fortisa*, koje su nastavile djelovati i nakon što su potonje na italjskom tlu prestale. Tim su podružnicama, kojih je bilo širom Carstva, upravljali lokalni službenici (lat. *institores*). Radi se, dakle, većinom o lokalnim proizvodima, dok je tek manji broj svjetiljaka nađenih u provincijama import i neovlaštena imitacija italjskih uzora.⁸³⁷

Keramički nalazi općenito su najčešći nalazi na nekropoli u Sl. Brodu. Većinom su to posude za svakodnevnu upotrebu, a ima i komada tipa *terra sigillata* s reljefnim ukrasima, raznim motivima i natpisima. Dva groba sadržavala su keramičke urne. Jedna je samo

⁸³⁴ Vikić-Belančić 1976, 56; Harris 1980, 127, 130 (tablica I); Krunić 2005, 60, 85; Raičković 2011, 158.

⁸³⁵ Vikić-Belančić 1976, 56. Firma-svjetiljke iz AMZ datira: *Atimetvs* od Vespazijana do Trajana, *Fortis* od Domicijana do Antonina Pija i *Iegidi* od Trajana do Antonina Pija. U fundusu AMZ *Fortis* je također najčešći pečat.

⁸³⁶ Vikić-Belančić 1976, 53, 54; Krunić 2005, 84.

⁸³⁷ Harris 1980, 134 i d. Na temelju troškova transporta, osobito kopnenog, računa da je trgovina svjetilkama bila isplativa do najviše 150 km udaljenosti od mjesta proizvodnje.

napuknuta i s balzamarijem kao prilogom, dok je od druge sačuvan tek donji dio. To su također izvorno bile posude za svakodnevnu upotrebu, a ne namjenski izrađene urne. Keramičke priloge činili su čitavi vrčevi kojima se prije polaganja u grob gasila lomača, zatim vrčevi i zdjelice za popudbinu, tj. hranu i piće za pokojnika. Dva vrča, jedan čitav, drugi bez drške, pronađena su i u bunaru na južnom dijelu Trga I. Brlić-Mažuranić. Konzervacija keramike s ove lokacije tek treba biti izvršena.⁸³⁸

Na lokaciji Spomen-dom Đ. Salaja pronađeni su fragmenti grubog i finog kućnog posuđa. Prvi pripadaju običnim, grubim crnim posudama koje su se upotrebljavale u provincijama. Fini crveni fragmenti ostatci su posuda tipa *terra sigillata* s reljefnim ukrasima: geometrijskim i arhitektonskim motivima, motivom višestrukog palminog lista, ljudskih glava i likova. Na nekim fragmentima uočeni su latinski natpisi. Nađene su i amfore debelih stijenki koje su uvozna roba.⁸³⁹ Na Šetalištu braće Radić 3 nađena je velika količina rimske keramike od koje se ističe imitacija tipa *terra sigillata*.⁸⁴⁰

Metalni nalazi – U Arheološkom muzeju u Zagrebu nalazi se rimski šljem (lat. *galea, cassis*) pronađen najvjerojatnije u Savi kod Sl. Broda (sl. 14). Iskovan je iz jednog komada brončanog lima koji je relativno slab i nije ojačan nekim drugim metalom. Kalotasta kapa duga je 21.5 cm, široka 18 cm, a na tjemenu ima šuplji šiljak nešto viši od 3 cm. Visina kape bez šiljka je 13 cm. Na nju se odzada nastavlja okomit vratobran dužine 15 cm s vodoravnim završetkom. Završetak je u sredini širok 4.3 cm. Šljem je duž cijelog ruba lagano izvijen prema van kako bi se izbjeglo žuljanje te rub ojačao. Otprilike 4.5 cm od ruba i paralelno s njim nalazi se izbočeno iskucano rebro koje slijedi polukružne udubine za uši. Šljem je imao obrazne ploče (lat. *paragnatidae*) i čeoni obruč, ali ti dijelovi nisu sačuvani. Paragnatide su bile spojene šarkama koje su s nutarnje strane bili prikovane dvjema zakovicama. Na postojanje čeonog obruča upućuju tragovi zakovica, dviju bočnih s velikim glavicama i jedne u sredini bez glavice. Obruč je, prema tome, bio nepomičan i nije bio u istoj razini s kapom, već u sredini nešto viši od nje. Na vratobranu nema tragova obruča za vješanje koji je bio uobičajen kod rimskih šljemova (vojnik ga je nosio obješenog o rame).⁸⁴¹ Evidentiran je još samo jedan istovrstan šljem, na nepoznatoj lokaciji u Italiji. Taj je izgubljen i poznat je samo po jednom crtežu s kr. 19. st. na kojem je prikazan s paragnatidama koje mu

⁸³⁸ Miškiv 2006, 3

⁸³⁹ Petrović 1961, 1; Miškiv 1974, 6.

⁸⁴⁰ Miškiv 1997, 65.

⁸⁴¹ Hoffiller 1911, 188.

izvorno ne pripadaju.⁸⁴² Oba spomenuta šljema najvjerojatnije su konjanička na što upućuje nekoliko elemenata. Kapa je niža, a vratobran gotovo okomit zbog čega šljem bolje sjeda na glavu. Obrazne ploče su vrlo velike tako da prekrivaju veći dio lica i uši. Čeoni obruč strši što znači da štiti od udaraca odozgo, za razliku od pješadijskog šljema kod kojeg je postavljen sasvim uz šljem tako da štiti od udaraca sprijeda.⁸⁴³ Isto tako, potonji tip ne pokriva lice i uši kako bi pješak bolje vidio i čuo naredbe, dok je kod konjaničkog šljema primarna bila obrambena funkcija. Najočitiiji element je vratobran. Kod konjaničkog šljema on je dosta dubok, seže do ramena, ali nije širok jer bi inače pri padu s konja mogao konjaniku slomiti vrat.⁸⁴⁴ Vrat i ramena anatomske su vrlo osjetljiva mjesta u konjaničkim borbama pa je bilo važno da budu dobro zaštićena. Udarac straga za konjanika je bio opasniji nego udarac sprijeda.⁸⁴⁵ Zadaća konjaničkih šljemova bila je, dakle, da što više zaštite glavu i vrat, osobito straga, s boka i odozgo. Takva je zaštita bila potrebna konjaniku nego pješaku. Pješak je mogao upravljati svojim štitom, dok je konjanik tom rukom upravljao konjem.⁸⁴⁶

Viktor Hoffiller ova dva šljema svrstao je u konjanički tip Niederbieber zajedno sa šljemovima s eponimnog lokaliteta, Osterburkena, Hedderneima i Friedberga. Sam je, međutim, konstatirao neke nepodudarnosti. Šljem iz Sl. Broda i onaj iz Italije načinjeni su od bronce, a čeoni obruč im je nepomičan. Svi ostali navedeni šljemovi nađeni su u vojnim logorima na Rajni, načinjeni su od željeza, a čeoni obruč im je manje-više pomičan.⁸⁴⁷ Henry Russell Robinson nudi drugačiju tipologiju. Šljem iz Sl. Broda i Italije svrstava u zasebni, tzv. auxilijarni konjanički tip C (Auxiliary Cavalry type C).⁸⁴⁸ Njihovi uski vratobrani navode ga na pretpostavku da su nastali u kasnom 1. ili ranom 2. st., a možda i dosta kasnije u 2. st.⁸⁴⁹ Šljemove s kojima ih je poistovjetio V. Hoffiller on svrstava u druge auxilijarne konjaničke tipove i datira kasnije u 2. i 3. st.⁸⁵⁰ Raffaele D'Amato i Graham Sumner prihvaćaju Robinsonovo datiranje šljema iz Sl. Broda u rano 2. st. Uspoređuju ga sa šljemom iz Brze Palanke na temelju dubokog vratobrana sa srednje velikim horizontalnim završetkom.

⁸⁴² H. Russell Robinson, *The armour of Imperial Rome*, London 1975, 96, sl. 255 (dalje ćemo u tekstu koristiti Russell Robinson 1975).

⁸⁴³ Hoffiller 1911, 190.

⁸⁴⁴ G. Sumner, *Roman Army: Wars of the Empire*, London 1997, 96 (dalje ćemo u tekstu koristiti Sumner 1997); N. Fields, *Roman Auxiliary Cavalryman AD 14–193*, Oxford 2006, 12 (dalje ćemo u tekstu koristiti Fields 2006).

⁸⁴⁵ Russell Robinson 1975, 89.

⁸⁴⁶ Hoffiller 1911, 190.

⁸⁴⁷ Ibid.

⁸⁴⁸ Russell Robinson 1975, 96, slike 254 i 255.

⁸⁴⁹ Ibid.

⁸⁵⁰ Ibid., 90, 92.

Smatraju da je to karakteristika konjaničkih šljemova tipa Guisborough koji su tijekom 2. st. prevladali u rimskoj konjici.⁸⁵¹

Ukrasi na šljemovima iz Sl. Broda i Italije vrlo su jednostavni i izvedeni iskucavanjem. Moguće je da su takve skromno ukrašene šljemove nosili pripadnici augzilijskih konjaničkih kohorta (lat. *cohortes equitatae*). To su bile mješovite jedinice rimske konjice sastavljene od konjanika i pješaka, ali su bile manje ugledne od augzilijskih ala (lat. *alae*), jedinica sastavljenih samo od konjanika.⁸⁵² Pripadnici konjaničkih kohorta bili su brojniji, ali manje plaćeni i češće su vršili svakodnevne dužnosti patroliranja i pratnje. Augzilijske jedinice činili su peregrini iz raznih krajeva Carstva, a građansko pravo su, kao i mornari, stjecali nakon odsluženja vojnog roka koji je kod njih trajao 25 godina.⁸⁵³ Ova su dva šljema mogla nastati negdje u istočnom dijelu Carstva.⁸⁵⁴

Slika 15 Rimski konjanički šljem, Sl. Brod, kr. 1. ili 2. st. (Sumner 1997, 68, sl. gore desno).

Slika 14 Carsko-galski šljem, Klakar, 1. pol. 1. st. (Radman-Livaja, Dizdar 2008, 55, sl. 17).

U posjedu Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se još jedan rimski vojnički šljem iz okolice Sl. Broda. Pronađen je kod Klakara, također u Savi (sl. 15). Načinjen je iz jednog komada željeznog lima te ukrašen broncom i emajlom. Dug je 23 cm, širok 18 cm, a visok 13.5 cm. Na duboku kapu su šarkama, prikovanim s po dva čavla, spojene dvije široke paragnatide. Kapa je otraga oblikovana u tri rebra, a dalje se nastavlja vratobran koji je širok

⁸⁵¹ Sumner 1997, 68, sl. gore desno; D'Amato, Sumner 2009, 185, sl. 268.

⁸⁵² Russell Robinson 1975, 89.

⁸⁵³ Fields 2006, 4, 8.

⁸⁵⁴ Russell Robinson 1975, 96.

samo 5 cm, gotovo vodoravan i zaobljen na uglovima. Na prednjem dijelu kape iskucane su stilizirane obrve u obliku tri rebra spojena na krajevima. Ispod njih, a iznad ruba kape bio je pričvršćen željezni čeoni obruč, a na vrhu kape naprava za usađivanje perjanice. Ti dijelovi nisu sačuvani. Na bočnim stranama kape nalaze se udubljenja za uši čiji su rubovi izvijeni tako da tvore štitnike za uši. Prednji rub kape između štitnika za uši ojačan je i ukrašen brončanom trakom širine 1.6 cm. Rubovi paragnatida i vratobrana oivičeni su tankim bronačnim trakama. Na šljemu su četiri dekorativne zakovice, odnosno brončane rozete s glavicom od crvenog emajla u središtu. Zakovice prekrivaju i pridržavaju čavle koji su vidljivi s nutarnje strane šljema. Po jedna zakovca s čavlom nalazi se na donjem dijelu paragnatida. Pridržavali su lančić za vezanje šljema koji je išao ispod brade vojnika. Lančić su činile brončane karičice od kojih su sačuvane dvije, po jedna na svakom čavlu. Treća zakovica s čavlom je na vratobranu, a služila je za vješanje šljema. Četvrta je na čeonom dijelu kape, ispod razmaka među stiliziranim obrvama. Ta nije imala praktičnu funkciju, osim ako nije predstavljala nekakav znak.⁸⁵⁵

H. Russell Robinson ovaj šljem svrstava u pješadijski carsko-italski tip B svoje tipologije. Carsko-italske elemente prepoznaje u zoni vrata i ušiju, no ističe da su ipak naglašeniji utjecaji carsko-galskih šljemova: brončana traka na čeonom dijelu, brončani porub na paragnatidama i vratobranu te ukrasne zakovice s emajlom. Na temelju tih elemenata smatra da je istovremen s carsko-galskim šljemovima tipova D i E koje datira u 2. četvrtinu 1. st. n. Kr.⁸⁵⁶ Ivan Radman Livaja i M. Dizdar određuju ga kao Weisenau tip, a taj je naziv samo kontinentalni (evropski) ekvivalent otočkom, tj. Robinsonovu nazivu carski tip. Slažu se s njegovom datacijom i svrstavanjem u rani carski tip, no na temelju vratobrana ostavljaju mogućnost i nešto ranije datacije, u vrijeme Batonskog ustanka.⁸⁵⁷ Carski ili Weisenau tip odlikuju duboka, straga narebrena kapa s iskucanim stiliziranim obrvama sprijeda, velik, obično nakošen vratobran zaobljenih rubova, izrada kape i vratobrana iz jednog dijela lima, široke paragnatide pričvršćene šarkama, udubljenja za uši, čeoni obruč, čeona traka, brončani porub vratobrana i paragnatida te ponekad emjalirane ukrasne zakovice. Obično su načinjeni od željeza i srebra.⁸⁵⁸ Naziv carski uveo je Robinson⁸⁵⁹ jer su to šljemovi koji se javljaju kr. 1.

⁸⁵⁵ Hoffiller 1911, 179 (slika), 180.

⁸⁵⁶ Russell Robinson 1975, 62, 67 (slike 152-154).

⁸⁵⁷ Ivan Radman-Livaja, Marko Dizdar, *Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD. Evidence and Conjectures*, R. Aßkamp – T. Esch (ur.), *Imperium – Varus und seine Zeit Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL-Rörmuseums am 28. und 29. April 2008 in Münster*, Münster 2010, 54 (dalje ćemo u tekstu koristiti Radman-Livaja, Dizdar 2008).

⁸⁵⁸ M. Feugère, *Weapons of the Romans*, London 2002, 96 (dalje ćemo u tekstu koristiti Feugère 2002); M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, London 1993, 93 (dalje ćemo u tekstu koristiti Bishop, Coulston 1993); D'Amato, Sumner 2009, 120.

st. pr. Kr. i zatim prevladavaju u rimskoj vojsci kroz 1. i 2. st. n. Kr.⁸⁶⁰ Podjela na dva glavna podtipa, carsko-galski i carsko-italski, temelji se na nekim manjim razlikama, a najuočljivija je razina izrade. Carski šljemovi iz italskih radionica nisu bili tako kvalitetni kao oni iz galskih radionica koji su im bili uzori.⁸⁶¹ Carski ili Weisenau tip razvio se iz keltskog Agen-Port tipa, a ima i neke elemente atičkog šljema.⁸⁶² Šljemovi carskog ili Weisenau tipa prikazani su na slavlolu u Orangeu, spomeniku iz doba Augusta, na kojem ga nose legionari i centurioni. Od flavijevskog razdoblja imaju ručku za nošenje spojenu šarkama, a od Trajana križno ojačanje na kapi.⁸⁶³ Te dijelove šljem iz Klakara nije imao što znači da je nastao prije. Na njemu su vidljive sve ostale navedene karakteristike carskog šljema s izuzetkom vratobrana. On je uočljivo kraći u usporedbi s vratobranima drugih šljemova tog tipa, tj. bliži je onima ranijeg Agen-Port tipa. K tome, vratobran na rimskim šljemovima u 1. i 2. st. postajao je sve dulji.⁸⁶⁴ Zato I. Radman-Livaja i M. Dizdar ostavljaju mogućnost ranijeg datiranja šljema iz Klakara, konkretno u vrijeme panonske faze Batonskog rata (6.-8. god.). To je jedan u nizu nalaza rimske vojničke opreme i oružja u Posavini od Emone do Sirmija koji bi se mogli dovesti u vezu s tim sukobima. Najviše vojnih manevara u tom ratu izvršeno je upravo u Posavini čija je kontrola bila ključna.⁸⁶⁵

U Savi kod Zbjega, zapadno od Sl. Broda pronađen je 1912. god. rimski željezni kratki mač (lat. *gladius*) i poklonjen Arheološkom muzeju u Zagrebu (sl. 16). Ukupna duljina mu je 57 cm od čega na oštricu (lat. *lamina*) otpada 44 cm, a na iglu na koju se uglavljivala drška (lat. *capulus*) 13 cm. Najveća širina oštrice je pri dnu i iznosi nešto manje od 4 cm, a najmanja pri vrhu i iznosi nešto više od 3 cm. Šiljak (lat. *mucro*) je kratak i odebljan, a s obje strane oštrice vidi se rebro.⁸⁶⁶ Drška, oglavlje, rukobran (lat. *mora*), korice (lat. *vagina*) i ostali standardni dijelovi gladija nisu sačuvani jer su obično bili od organskih materijala, drveta, kosti ili bjelokosti.⁸⁶⁷ Usporednost rubova oštrice i njena duljina te ukupna duljina mača ukazuju da je to nedvojbeno kratki mač tipa Pompeji. Duljina oštrice mačeva tog tipa je 42-50 cm, a širina 4.2-5.5 cm. Nazvan je prema 4 takva mača nađena u Pompejima pa je

⁸⁵⁹ Russell Robinson, cit. djelo.

⁸⁶⁰ Bishop, Coulston 1993, 93; D'Amato, Sumner 2009, 114.

⁸⁶¹ Russell Robinson 1975, 62; Bishop, Coulston 1993, 93.

⁸⁶² Russell Robinson 1975, 45; Feugère 2002, 94; D'Amato, Sumner 2009, 114.

⁸⁶³ D'Amato, Sumner 2009, 120. Križna pojačanja vidljiva su na Trajanovu stupu, sl. 108, 139 i 247.

⁸⁶⁴ D'Amato, Sumner 2009, 120.

⁸⁶⁵ Radman-Livaja, Dizdar 2008, 49 i d., usp. sl. 1.

⁸⁶⁶ Hoffiller 1912, 103, 104.

⁸⁶⁷ P. Southern, *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Santa Barbara, Kalifornija, 2006, 212 (dalje ćemo u tekstu koristiti Southern 2006).

pouzdan *terminus ante quem* za ovaj tip 79. god.⁸⁶⁸ Kratki mač je napadačko oružje koje rimska vojska koristi od 3. st. pr. Kr. do 3. st. n. Kr.⁸⁶⁹ Vjerojatno ga je preuzela od Kelta iz Hispanije što podupire činjenica da su najraniji tip kratkog mača sami Rimljani zvali *gladius Hispaniensis*.⁸⁷⁰ Potonji su u suvremenoj tipologiji poznati kao tip Mainz, a karakterizira ih oštrica koja je, u odnosu na onu tipa Pompeji, duža (40-55 cm), šira (4.8-7.5 cm), lagano zakrivljenih rubova i dužeg, koničnog šiljka.⁸⁷¹ Rimska vojska tip Mainz koristi do oko sred. 1. st. n. Kr., odnosno do Klaudija kada ga postepeno zamjenjuje tip Pompeji.⁸⁷² Razlog prihvaćanja novog, kraćeg mača oštrice usporednih rubova i kratka šiljka vjerojatno je promjena u tehnici borbe. Novi je mač omogućavao zadavanje učinkovitih udaraca podjednako ubadanjem i sječenjem. To je bilo osobito važno u sve učestalijim sukobima s germanskim plemenima sjeverno od Dunava.⁸⁷³ Promjena u tehnici borbe očitovala se i u prihvaćanju novog tipa oklopa i šljema, tzv. galskog i italiskog tipa, no zasad nisu pronađeni mačevi tipa Pompeji koji su datirani tako rano kad i najraniji spomenuti šljemovi, odnosno u Augustovo vrijeme.⁸⁷⁴ Mačeve tipa Pompeji koristili su pješaci legija i auxilijarnih četa.⁸⁷⁵ Kao i sve tipove kratkog mača, nosili su ga pretežno s desne strane, a bodež (lat. *pugio*) s lijeve.⁸⁷⁶ U uporabi je kroz 2. pol. 1. st. i poč. 2. st. Slični primjerci koji se također mogu datirati u 2. pol. 1. st. pronađeni su u Savi kod Gušća⁸⁷⁷ i Dunavu kod Dubravice (ant. *Margum*).⁸⁷⁸ Da je korišten i poč. 2. st., svjedoče prikazi na Trajanovu stupu u Rimu i Trajanovu tropeju u Adamklisiju (ant. *Civitas Tropaensium*) na kojima je mač tipa Pompeji najčešći. Uporaba opada nakon 1. pol. 2. st., a još više krajem 2. st. kada je evoluirao u oblik dužeg mača. Iz potonjeg se zatim razvio rimski dugi mač, *spata* (lat. *spatha*) koja je potpuno prevladala u rimskoj vojsci.⁸⁷⁹

Dva rimska mača nađena su u Sl. Brodu, u Savi kod Trga Sv. Trojstva, ali zasad nisu analizirana.⁸⁸⁰

⁸⁶⁸ Bishop, Coulston 1993, 71.

⁸⁶⁹ Southern 2006, 338.

⁸⁷⁰ Southern 2006, 212; Sumner 1997, 96.

⁸⁷¹ Hoffiller 1912, sl. 36, br. 2 i 37: Primjer su mač iz Kupe kod Siska i Save kod St. Gradiške; Sumner 1997, 96.

⁸⁷² Bishop, Coulston 1993, 69; M. Vujović, *Gladii from Dubravica. A Contribution to the Study of Roman Swords on the Territory of Serbia*, Vestigatio vetustatis, Beograd 2001, 126 (dalje ćemo u tekstu koristiti Vujović 2001); Southern 2006, 212.

⁸⁷³ Sumner 1997, 98; Vujović 2001, 126, 127.

⁸⁷⁴ Sumner 1997, 98.

⁸⁷⁵ Vujović 2001, 126; Southern 2006, 212; D'Amato, Sumner 2009, 153.

⁸⁷⁶ D'Amato, Sumner 2009, 80, 81.

⁸⁷⁷ Hoffiller 1912, sl. 38, br. 2 i 3.

⁸⁷⁸ Vujović 2001, 126 i d., sl. 14.

⁸⁷⁹ D'Amato, Sumner 2009, 85, 87, sl. 64, 74 (Trajanov tropej) i 247 (Trajanov stup).

⁸⁸⁰ Miškov 1974, 5 (slika, br. 19 i 20), 6. Muzej Brodskog Posavlja, inv. br. 354 i 645.

Slika 16 Rimski kratki mač tipa Pompeji, Zbjeg, 2. pol 1. i poč. 2. st. (Hoffiller 1912, 102)

U Savi kod Zbjega iste je godine nađen još jedan komad oružja. Riječ je o teškom koplju za bacanje (lat. *pilum*). Sačuvana je samo željezna šipka ukupne duljine 104 cm na čijem je vrhu vrlo kratak šiljak (2.5 cm), dok joj na dnu nedostaje pero za nasad (8-10 cm).⁸⁸¹

Rimsko teško bacačko koplje sastojalo se od dva osnovna dijela, metalne šipke sa šiljkom i drške načinjene iz jednog komada drveta na koju je šipka bila usađena. Usađivala se na dva načina prema kojima razlikujemo i dvije vrste teškog bacačkog koplja. Kod prve je šipka na dnu oblikovana kao tuljac koji se jednostavno nasadišao na dršku. Kod druge vrste šipka je na dnu imala produžetak u obliku trna užeg od šipke ili pera šireg od nje koji se umetao u utor na drški. Na produžetku su bile 1-3 rupe za čavle ili klinove koji su spajali dršku i šipku.⁸⁸² Teško bacačko koplje bilo je standardni i, uz kratki mač, najpoznatiji dio naoružanja rimskih legionara, dok su auxilijarni vojnici koristili obično, lagano koplje.⁸⁸³ Za razliku od potonjeg, nije korišteno u bliskoj borbi, nego bi ga legionari izbacivali s određene udaljenosti netom prije nasrtaja kratkim mačevima na tako smetenu neprijateljsku vojsku. Korišteno je dakle za brze, iznenadne napade s primarnom zadaćom da probije štit i/ili oklop neprijatelja i nanese mu ozljedu. To je bilo moguće zahvaljujući oštrom piramidalnom šiljku, dugoj, tankoj šipki i ukupnoj težini teškog bacačkog koplja. Popratna prednost ovog oružja bila je ta što se pri zabadanju ili savijala tanka šipka ili je pucao spoj šipke i drške tako da ga neprijatelj nije mogao iskoristiti protiv legionara.⁸⁸⁴ Sekundarna zadaća bila je da neprijatelju oteža rukovanje štitom pošto se zabije u njega.⁸⁸⁵ Izbacivalo se s manjih udaljenosti: maksimalan domet bio mu je oko 30 m, no zapravo učinkovit bio je do oko 15 m.⁸⁸⁶ Ukoliko se izbacivalo pomoću posebnog remena (lat. *amentum*), bilo je još učinkovitije, a njegov maksimalan

⁸⁸¹ Hoffiller 1912, 86 i sl. 30, br. 4.

⁸⁸² P. Connolly, *Greece and Rome at War*, London 1981, 131 (dalje ćemo u tekstu koristiti Connolly 1981); Bishop, Coulston 1993, 50, sl. 21, br. 1, 3, 6 (pero s rupama), 8 (tuljac), 192; Feugère 2002, 82, 83, 129.

⁸⁸³ Bishop, Coulston 1993, 123, 208, 209; A. Goldsworthy, *Roman Warfare*, London 2000, 44, 213 (dalje ćemo u tekstu koristiti Goldsworthy 2000); Feugère 2002, 173; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 51.

⁸⁸⁴ Hoffiller 1912, 70; Feugère 2002, 82; Bishop, Coulston 1993, 48, 208; Sumner 1997, 101; Goldsworthy 2000, 44; Southern 2006, 221.

⁸⁸⁵ Hoffiller 1912, 78; P. Barker, *Armies and Enemies of Imperial Rome*, West Sussex 1981, 62 (dalje ćemo u tekstu koristiti Barker 1981).

⁸⁸⁶ Goldsworthy 2000, 44, 53; P. Cagniard, *The Late Republican Army (146–30 BC)*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 89 (dalje ćemo u tekstu koristiti Cagniard 2007).

domet bi se u tom slučaju udvostručio.⁸⁸⁷ Radi se o vrlo ubojitom oružju koje je moglo probiti i oklop i vojnika, što su pokazali i suvremeni eksperimenti.⁸⁸⁸ Nedostatak teškog bacačkog koplja, kao i svakog oružja koje se baca iz ruke, je što bacanje zahtijeva zalet ili barem dovoljan odraz, a to nije bilo izvedivo npr. na vodenim terenima.⁸⁸⁹

Teško bacačko koplje nije rimski izum. Neki nalazi ukazuju na to da je slično oružje korišteno već u željeznom dobu, u Italiji od kr. 9. i poč. 8. st. pr. Kr.⁸⁹⁰ Rimljani ga preuzimaju od nekog italskog naroda, najvjerojatnije Etruščana⁸⁹¹ negdje u 4. ili 3. st. pr. Kr.⁸⁹² Koriste ga do 3. ili 4. st. n. Kr. kada ga postepeno zamjenjuju neke druge, lakše vrste kopalja kao što su *spiculum*, *verutum*, *plumbata* i *lancea*.⁸⁹³ Tijekom stoljeća teško bacačko koplje mijenjalo je izgled, a to se uglavnom odnosi na njegovu ukupnu duljinu, duljinu šipke, način spajanja šipke i drške te oblik vrška. Najranije datirane primjerke, one iz 3. st. pr. Kr. uglavnom karakterizira strelasti vršak i kratka šipka koja je na dršku bila pričvršćena pomoću pera i čavala.⁸⁹⁴ Ta su bila kraća nego ona iz kasnijih vremena. U 2. st. pr. Kr. vršak je evoluirao u puno učinkovitiji piramidalni oblik koji otada postaje standardni element mijenjajući samo duljinu.⁸⁹⁵ Sredinom istog stoljeća Polibije (6. 23) govori o dvama teškim bacačkim kopljima, težem i lakšem, koja je nosio svaki legionar. Bila su jednake ukupne duljine, nešto više od 200 cm, a jednake su bile i duljine drške i šipke, svaka po 138 cm s tim da je pola šipke bilo uglavljeno u dršku. Teži primjerci u pravilu su spojeni perom i čavlima, a lakši tuljcem, no postoje i odstupanja.⁸⁹⁶ Već u republikanskom dobu očigledne su varijacije u duljini teških bacačkih kopalja. Peter Connolly to tumači njihovom različitom namjenom smatrajući da su dulji korišteni ofanzivno, kako je dosad opisano, a kraći defanzivno, tako što su bacani s bedema prilikom opsade (tzv. *pilum muralis*).⁸⁹⁷ Sljedeća inovacija, koju Plutarh (*Mar.* 25. 2) pripisuje vojskovođi Gaju Mariju, izvršena je na prijelazu 2. u 1. st. pr. Kr. On je uvidio da se bačeno dugo teško koplje često ne savije pri udaru u neprijateljski štit pa ga neprijatelj može upotrijebiti. Stoga je jedan od metalnih čavala koji su povezivali šipku i

⁸⁸⁷ Bishop, Coulston 1993, 66; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 51.

⁸⁸⁸ Sumner 1997, 101; Cagniat 2007, 89.

⁸⁸⁹ J. Thorne, *Battle, Tactics and the Emergence of the Limites in the West*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 221 (dalje ćemo u tekstu koristiti Thorne 2007).

⁸⁹⁰ Radman-Livaja 2004, 23; Feugère 2002, 80.

⁸⁹¹ Hoffiller 1912, 72; Bishop, Coulston 1993, 50, 195, 204; Feugère 2002, 80; Radman-Livaja 2004, 23; D'Amato, Sumner 2009, 6.

⁸⁹² Hoffiller 1912, 68; Sumner 1997, 102; Goldsworthy 2000, 213.

⁸⁹³ Connolly 1981, 261; Barker 1981, 66; Bishop, Coulston 1993, 123; Goldsworthy 2000, 167, 213; Feugère 2002, 278; K. Strobel, *Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 279.

⁸⁹⁴ Connolly 1981, 131; Feugère 2002, 82: navodi šipke duljine 25-32 cm.

⁸⁹⁵ Connolly 1981, 131; Radman-Livaja 2004, 24; D'Amato, Sumner 2009, 7.

⁸⁹⁶ Bishop, Coulston 1993, 50; Feugère 2002, 80; Goldsworthy 2000, 44; Cagniat 2007, 89.

⁸⁹⁷ Connolly 1981, 131.

dršku zamijenio drvenim klinom. Teško bacačko koplje tako je vrlo lako pucalo ili se savijalo. Čini se ipak da ta inovacija nije svuda prihvaćena.⁸⁹⁸ U 1. st. pr. Kr., vjerojatno za Cezara, koriste se šipke s produžetkom za nasad u obliku trna koji nije širi od šipke i koji ima jednu rupu za čavao ili klin. Spoj je tada dodatno ojačan i metalnom prstenastom navlakom, tzv. žabicom koja se stavljala na vrh drške.

Žabica je zadržana i kasnije, ali ne i trn jer se već u Augustovo vrijeme opet javljaju šipke s pločicom s 2 ili 3 rupe. Takve se šipke dalje koriste najmanje do Klaudija.⁸⁹⁹ U doba Carstva legionari opet nose jedno teško bacačko koplje.⁹⁰⁰ I dalje su prisutni oni s tuljcem za nasad, ali dominiraju oni s pločicom s rupama. Sada imaju dugu, tanku šipku ca. 60-100 cm duljine i dršku ca. 100 cm duljine, s piramidalnim proširenjem na vrhu na koji je umetana žabica.⁹⁰¹ Težili su između 1 i 2 kg.⁹⁰² U 2. pol. 1. st. n. Kr. dodan je kuglasti uteg ispod piramidalnog proširenja drške. On je ovom oružju povećavao probojnu snagu, ali i smanjivao domet. Zasad nisu pronađeni takvi primjerci, a na njihovo postojanje upućuju prikazi na spomenicima.⁹⁰³ Imali su zašiljeno dno tako da ga je legionar mogao zabosti u zemlju kad ga nije koristio.⁹⁰⁴ Nosio ga je držeći ga za dno i naslonjenog na rame što se također vidi na prikazima.⁹⁰⁵

Šipki teškog bacačkog koplja iz Zbjega nedostaje produžetak za nasad. V. Hoffiller tvrdi da je to bila pločica (pero) što znači da je šipka bila pričvršćena čavlima ili klinovima. Isti je autor ovo koplje tipološki poistovjetio sa 4 teška bacačka koplja (šipke) iz Siska i jednim iz Vrhlike.⁹⁰⁶ Potonje pak I. Radman-Livaja i M. Dizdar datiraju u Augustovo vrijeme ostavljajući mogućnost da se radi o oružju korištenom u Batonskom ratu.⁹⁰⁷ Isto bi se onda moglo pretpostaviti i za koplje iz Zbjega. Za Augustovo vrijeme opredjeljuju se i Velika Dautova-Ruševljan i Miroslav Vujović. Oni koplja iz Zbjega, jedan od četiriju sisačkih (onaj iz Gušća) i iz Vrhlike tipološki poistovjećuju s pilumom iz Nikinaca.⁹⁰⁸ Augustova vladavina je za rimske nalaze s ovog prostora, pa tako i koplje iz Zbjega, svakako *terminus ante quem non*.

⁸⁹⁸ Connolly 1981, 230; Feugère 2002, 82; Sumner 1997, 101.

⁸⁹⁹ Radman-Livaja 2004, 25.

⁹⁰⁰ Goldsworthy 2000, 125.

⁹⁰¹ Bishop, Coulston 1993, 65; Feugère 2002, 129; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 51.

⁹⁰² Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 51: oko 1 kg; Thorne 2007, 221: 1.7 kg.

⁹⁰³ Barker 1981, 63, 62 (sl. 4); Bishop, Coulston 1993, 65, 21 (sl. 2), 87 (sl. 50); Goldsworthy 2000, 128 (sl. gore); Southern 2006, 221.

⁹⁰⁴ Bishop, Coulston 1993, 65; Sumner 1997, 101.

⁹⁰⁵ Bishop, Coulston 1993, 87, sl. 50; G. Sumner, *Roman Military Clothing (1): 100 BC-AD 200*, Oxford 2002, 44, usp. 28 (sl. 1), 29 (sl. 1) (dalje ćemo u tekstu koristiti Sumner 2002).

⁹⁰⁶ Hoffiller 1912, 84, 85 (sl. 30: 1, 2, 5-7).

⁹⁰⁷ Radman-Livaja 2004, 26; Radman-Livaja, Dizdar 2008, 51.

⁹⁰⁸ Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 51.

Kod Spomen-doma Đ. Salaja pronađeni su 1960. god. brončano cjedilo i fibula iz ranog carskog razdoblja.⁹⁰⁹ Na nekropoli je nađen razni metalni pribor, zatim željezni čavli i klinovi, brončani nakit (narukvice, ogrlice, prsteni) te okovi, zakovice, karike, žice itd.⁹¹⁰

Rimski novac pronađen je na nekoliko lokacija u Sl. Brodu. God. 1875., tijekom izgradnje temelja gimnazije (d. Strojarski fakultet), nađen je novac cara Konstantina (306.-337.).⁹¹¹ Krajem 19. st. na Bjelišu je nađeno nekoliko komada novca 3.-5. st.⁹¹² Na području grada ustanovljena su dva skupna nalaza (ostave) novca.⁹¹³ Jedan je iskopan na savskoj adi 1883. god. prilikom izgradnje stupova za željeznički most. Na dubini od 9.5 m otkriven je ćup u kojem je bilo oko 400 komada bakrenog novca prilično dobro sačuvanog.⁹¹⁴ Odmah su razdijeljeni tako da je u Arheološki muzej u Zagrebu dospio 271 komad. Od toga se može identificirati njih 99 koji pripadaju trima carevima. Najviše je novca Konstancija II. (323.-361.), 87 komada, zatim Julijana Apostata (355.-363.), 11 komada, i 1 komad Konstancija Gala (351.-354.). Kovan je najviše u Sirmiju (32) i Sisciji (31), ostatak u Tesalonici (5), Akvileji (3), Konstantinopolu (2), Rimu (1), Nikomediji (1) i možda Antiohiji (1), dok za 23 komada porijeklo nije poznato. Ostatala 172 komada izmiješala su se s drugim novcem iz 4. st. bez porijekla. Među njima je pak bilo najviše komada Konstancija Gala.⁹¹⁵ Najviše komada je iz Sirmija i Siscije gdje su djelovale dvije panonske kovnice novca. Djelovale su do kr. 4. st., siscijanska od Galijena (ca. 265. god.), a sirmijska od Konstantina Velikog (324. i 325. god.).⁹¹⁶ Skupni nalaz na adi deponiran je ili izgubljen u vrijeme Julijana Apostata.⁹¹⁷ Po svjedočenju Josipa Brunšmida, novac Julijana Apostata je iz vremena dok je bio cezar (355.-360.) pa 360. god. uzima kao *terminus ante quem* za deponiranje ovog nalaza.⁹¹⁸ Karlo Patsch također smatra da je riječ o deponiranom novcu te ga povezuje sa sukobom Konstancija II. i Julijana Apostata. Datira ga u nemirnu 361. god. kada su Apostatove čete na

⁹⁰⁹ Petrović 1961, 1; Miškiv 1974, 6.

⁹¹⁰ Miškiv 2006, 7, 9.

⁹¹¹ Miškiv 1974, 6.

⁹¹² Miškiv 1974, 6; Marković, 47.

⁹¹³ Lozuk 2000, 36, 52 (karta 13).

⁹¹⁴ Š. Ljubić, *Dopisi, razne viesti*, VAMZ 5, 1883, 94, 95. Na adi su nađeni još i bakreno koplje 38.5 cm duljine, željezni okov koplja, željezni nož duljine 38 cm i jelenji rog. (dalje ćemo u tekstu koristiti Ljubić 1883).

⁹¹⁵ Mirnik 1983, 76; Konstancije II. je 323.-337. suvladar (cezarski) svoga oca cara (augusta) Konstantina Velikog, a 337.-361. jedan od dvaju augusta. Konstancije Gal je rođak i 351.-354. prvi cezar Konstancija II. Nakon smrti Konstantina Gala, cezar mu je Julijan Apostat 355.-360. Nakon smrti Konstancija II. Julijan Apostat postaje august 360.-363.

⁹¹⁶ Šišić 1916, 63.

⁹¹⁷ Ljubić 1883, 95; K. Patsch, *Nahodaji novca*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH 14, 1902, 417 (dalje ćemo u tekstu koristiti Patsch 1902); Mirnik 1983, 76.

⁹¹⁸ Patsch 1902, 417: Usmena informacija J. Brunšmida.

putu prema Reciji prolazile kroz Drugu Panoniju.⁹¹⁹ Druga ostava otkrivena je, također slučajno, u Gundulićevoj 19. Radi se o novcu Antonina Pija (138.-161.).⁹²⁰ Na lokaciji Spomen-dom Đ. Salaja nađeno je 11 komada novca 1.-4. st., među kojima su oni Trajana (98.-117.) i Hadrijana (117.-138.).⁹²¹ Na savskoj obali, na poziciji nekadašnje „Najlon bašče“ (danas parkiralište između kuće I. Brlić-Mažuranić i Šetališta braće Radić) otkriven je 1964. god. novac cara Gordijana iz 2. st.⁹²² Novac je nađen i na nekropoli 2002. i 2003. god. U šest grobova nađeno je ukupno 13 komada rimskog novca. Svi su nečitki i nije ih moguće datirati.⁹²³

Nalazi stakla i kosti – Staklenih predmeta bilo je na tri lokacije. Kod spomen-doma pronađeni su ulomci kruškolike posude, putne boce, ungentariji i dr.,⁹²⁴ a na Šetalištu braće Radić razni nedefinirani ulomci.⁹²⁵ Najviše ih je s nekropole: nakit od staklene paste (gema, perlica, dugmad), balzamariji, tj. bočice s pomastima za neutraliziranje mirisa kod spaljivanja i ukapanja te razni stakleni ulomci.⁹²⁶

Koštani nalazi su najrjeđi, a to su igle te razni obrađeni i neobrađeni ulomci. Evidentirani su na samo dvije lokacije, kod spomen-doma⁹²⁷ i na nekropoli.⁹²⁸

⁹¹⁹ Ibid.

⁹²⁰ Miškov 1974, 6. Muzej Brodskog Posavlja, NU inv. br. 187; Ložuk 1987, 68, katalog, br. 154.

⁹²¹ Petrović 1961, 1; Miškov 1974, 6. Muzej Brodskog Posavlja, NU inv. br. 173-179, 188-191; Ložuk 1987, 69, katalog, br. 156.

⁹²² Miškov 1974, 6. Muzej Brodskog Posavlja, NU inv. br. 184.

⁹²³ Miškov 2006, 7.

⁹²⁴ Petrović 1961, 1; Miškov 1974, 6.

⁹²⁵ Miškov 1997, 65.

⁹²⁶ Miškov 2006, 7, 9.

⁹²⁷ Miškov 1974, 6.

⁹²⁸ Miškov 2006, 7, 9.

6. ZAKLJUČAK

Nastanku i razvoju naseljā na mjestu današnjeg Sl. Broda od neolitika do ranog srednjeg vijeka pogodovalo je nekoliko ključnih, međusobno povezanih geografskih i socijalnih čimbenika. Jedan je rijeka Sava koja je i u ovom dijelu Posavine bila plovna što je uvjetovalo razvoj prometa i trgovine. Baš kod Sl. Broda, odnosno Bos. Broda pogodna je za prijelaz, a takvih mjesta u njenom cijelom toku nije bilo mnogo. Velike rijeke te njima pripadajuće nizine i terase uvijek su populacijama bile privlačne za naseljavanje i život. Dijakronijski pregled prapovijesti Brod. Posavlja pokazuje međutim i neke hijate u naseljavanju, od kojih jedan (od srednjeg eneolitika do srednjeg brončanog doba) zauzima razdoblje od skoro 1500 godina, no to je prije problem slabe istraženosti nego stvarno stanje stvari. Drugi bitan faktor je posavska ravnica. Ona je uz podravsku ravnicu prirodna veza Apeninskog poluotoka i jugoistočnih Alpa s istokom i jugoistokom (Panonskom nizinom, Pontom, Grčkom, Makedonijom itd.) na kojoj se stoga i razvio drevni poljski put. Na njega su se nadovezivali razni priključni putovi sa sjevera i juga, a jedan od južnih vodio je do spomenutog riječnog prijelaza tvoreći tako čvorište. Svim tim putovima odvijao se, kao i Savom, promet ljudi te materijalnih i nematerijalnih dobara, što su temeljni socijalni čimbenici razvoja društava. Posavska magistrala, koja je išla sjeverno od Save, postojala je već u neolitiku, razdoblju u kojem se po prvi puta javlja arheološki dobro potvrđen intenzivniji život ljudskih populacija u Brod. Posavlju i Sl. Brodu (starčevačka kultura). Taj put, kasnije cesta bila je jedna od najvažnijih, ako ne i najvažnija žila kucavica savsko-dravskog međuriječja, što je ostala praktički sve do suvremenog doba.

Prije no što se razvila rimska Mrsunija, na njenom je mjestu postojalo prapovijesno panonsko naselje, tj. breučko selo iz kojeg je izrasla. Arheološki su zasad pouzdano evidentirana dva prapovijesna naseobinska sloja. Prvi datira iz starije faze kasnog brončanog doba (ca. 1300.-1000. pr. Kr.). Kasno brončano doba je, uz spomenuto neolitičko, drugo razdoblje jakog intenziteta života u prapovijesti Brod. Posavlja. Velik broj ostava upućuje na postojanje jakog metalurškog centra ili nekoliko njih od kojih je jedno moglo biti i spomenuto naselje. Potonje je pripadalo nosiocima neke od dviju ili triju ovdašnjih grupa kulture polja sa žarama. Mišljenja oko toga jesu li te grupe protopanonske/prapanonske, podijeljena su. No ako se i prihvati većinsko mišljenje da jesu, to ipak nisu bili Panoni u pravom smislu, oni o kojima mnogo kasnije govore antički pisani izvori, jer su njihove etnogeneze dovršene u željeznom dobu. Sukladno tome, naselje iz kasnog brončanog doba ne može se dovesti u vezu s Breucima, a samim tim ni s breučkim selom na kojem su Rimljani podigli Marsuniju. Malo

je u Brod. Posavlju nalaza iz razdoblja nakon 10. st. pr. Kr. i halštata pa se ne može reći što se s naseljem iz kasnog brončanog doba dalje događalo.

Drugi prapovijesni naseobinski sloj datira iz 1. st. pr. Kr. To je kasnolatsko naselje na otvorenom i u ovom trenutku jedino za koje se pouzdano može reći da predstavlja predrimski supstrat Marsunije. Izvorno, breučko ime tog sela ostaje u tami pretpismenosti. Smatra se da Marsunija/Marsonija definitivno nije izvorno rimski toponim, nego latinizirana varijanta autohtonog. To znači da on sadrži etimološki korijen (korijene) izvornog imena. Između kasnolatskog i kasnobrončanodobnog naselja stoji dug, arheološki slabo poznat period od gotovo 1000 godina. Zbog toga se ne može reći kada je breučko selo, koje se možda zvalo **Marson* ili slično, nastalo, odnosno je li ono postojalo i u srednjem i ranom latenu te halštatu. Mogu se jedino iznijeti neke okvirne pretpostavke i datacije, npr. na temelju analogije s etnogeneom Breuka, procesom koji ni sam nije dovoljno rasvijetljen. Ako se prihvati da je on dovršen u kasnoj fazi halštata (ca. 500.-300. pr. Kr.), moguće je pretpostaviti da su tada nastala i breučka naselja, pa tako i Marsunija. Na njenom je arealu zasad ustanovljena samo jedna lokacija iz tog razdoblja (obala Save kod Tvrdave) što je premalo za neke određenije tvrdnje. Halštat u međuriječju je, osim toga, u pravom smislu prapovijesno razdoblje budući da nema pisanih izvora koji govore o njemu.

Drugi drže da se etnogeneza Panona i Breuka odvila u latenu te da se ti zapisani etnonimi mogu odnositi samo na populacije tog razdoblja, na neke ranije nipošto. Po analogiji s ovom teorijom, breučka Marsunija mogla je nastati najranije kr. 4. ili poč. 3. st. pr. Kr. kada u međuriječju započinje laten. Dosad međutim nisu ustanovljena latenska naselja iz 3. i 2. st. pr. Kr. Sva datiraju iz 1. st. pr. Kr. uključujući i ono u Sl. Brodu. Panonska plemena od Kelta su prihvatila njihovu novu, napredniju latensku kulturu. To podupiru i nalazi iz Sl. Broda, no treba napomenuti da materijalna kultura Panona još uvijek nije dovoljno poznata. Činjenica da je ona bila znatno latenizirana nije sama po sebi dostatna za jednoznačan zaključak o političkim odnosima Panona i Kelta, u ovom slučaju Breuka i Skordiska. Dva su osnovna mišljenja o tom pitanju.

Prvo je da su tijekom ta tri posljednja stoljeća stare ere, do rimskih osvajanja panonska plemena bila pod vlašću Kelta. Budući da se zona utjecaja Skordiska u međuriječju prostirala otprilike do Orljave ili nešto zapadnije, to bi značilo da je pod njihovom vlašću bila i latenska Marsunija, sve dok Skordiske nisu konačno porazili Rimljani ca. poč. treće 1/3 1. st. pr. Kr. Opid u D. Bebrini (Paljevine) svjedoči o vladavini Skordiska, ali samo u 1. st. pr. Kr. Za njihovu vlast u ranijem razdoblju latena nema dakle konkretnih dokaza.

Drugo, kud i kamo uvjerljivije mišljenje je da su se odnosi Panona i Kelta tijekom latena mijenjali ovisno o političkim prilikama. Invazivni Skordisci s njima su nesumnjivo ratovali kao što su ratovali i s Makedonijom, Rimskom Republikom, nekim ilirskim plemenima, a naposljetku i s Tauriscima i Bojima kao dački saveznici. Prvi poznati sukob s Panonima, koji su zabilježili antički pisci, dogodio se nakon povlačenja Skordiska iz Grčke i naseljavanja Podunavlja, u 1. pol. 3. st. pr. Kr. Konkretni sudionici (plemena), razmjeri i rezultati tog sukoba nisu poznati. Izvori o tome ne daju nikakve informacije pa se ne može reći jesu li Skordisci tada zagospodarili panonskim plemenima do Orljave. Njihovo matično područje bilo je oko ušća Save i Morave te srijemsko Podunavlje što sugerira da je teritorij Breuka, ako su oni u tim prvim sukobima uopće sudjelovali, ostao izvan domašaja skordiškanskih osvajanja. Antički pisci ne daju nikakve vijesti o Panonima ni za period od narednih ca. 100 godina, vjerojatno jer Panonija nije bila u fokusu Rimske Republike. Što se u tom periodu, ca. od sred. 3. do sred. 2. st. pr. Kr. događalo s Panonima, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Znakovita je možda jedino činjenica da u izvorima nema informacija o odnosima Tauriska i Skordiska, dvaju srodnih, istočnokeltskih saveza plemena koji su u većem dijelu svoje povijesti bili neprijatelji Rima. Moguće je naime da nekakvih kontakata nije ni bilo jer su ih razdvajala samostalna panonska plemena. Je li latenska Marsunija u tom periodu, ako je uopće postojala, bila u rukama Breuka ili Skordiska ili nešto treće, o tome će možda više reći neka buduća istraživanja.

Izvori ponovno spominju Panone povodom prvih poznatih ratova s Rimljanima, u 2. pol. 2. st. pr. Kr. Rimljani su dva puta (156. i 119. pr. Kr.) neuspješno pokušali zauzeti Segestiku, važno središte Panona i zapadna vrata međuriječja. Južna Panonija tako se našla u fokusu rimske osvajačke politike. To je bio početak za Rim dugog i teškog procesa njenog osvajanja koji je završen tek poč. 1. st. n. Kr. Spomenuta dva sukoba možda govore da su Panoni u tom periodu bili samostalni. Ipak, s obzirom da su se ratovi vodili pod Segestikom, samostalnost bi se u prvom redu mogla pripisati Kolapijanima i drugim plemenima u zapadnom međuriječju. Podatci o tim događajima također su šturi pa i dalje ostaje nejasno kakva je bila politička situacija u ostatku međuriječja.

U kasnom latenu (ca. prve 2/3 1. st. pr. Kr.) Brod. Posavlje je pod vlašću Skordiska, s tim da nije dakle jasno je li ona uspostavljena tada ili ranije. Kontrola Posavine, odnosno Posavske magistrale bila im je važna zbog veze s Požeškom kotlinom i trgovine s Italijom. Trgovina i promet ovom trasom intenzivirali su se u latenu, naročito kad je u Akvileji osnovana trgovačka kolonija. Na njoj su ležali još neki važni centri kao što su Nauport, Emona, Segestika i Sirmij pa se povoljni učinci mogu pretpostaviti i za Marsuniju koja je

ležala uz taj put. O trgovanju svjedoči keltski novac pronađen u Sl. Brodu na obali Save kod mosta. Latenska nalazišta u Sl. Brodu smještena su uz Savu. Većinom su to ostatci naselja koje se nalazilo na približno istom teritoriju kao i naselje iz kasnog brončanog doba te rimska Marsunija: od tvrđave do Ulice T. Skalice ili samostana te od Ulice A. Starčevića do Save, tj. vjerojatno i nešto južnije budući da se kopno tada protezalo najmanje do savske ade. U latenu je u njemu pored većinskih Breuka živjela i određena skupina vladajućih Skordiska. Marsunija i ostala okolna breučka sela možda su bila podređena središtu na Paljevinama. Od tih sela nije se sačuvalo ništa jer su bila građena od trošnog materijala. Sačuvala su se donekle utvrđena naselja kakvo je ustanovljeno, npr. u Završju (Gradište) zapadno od Sl. Broda i koje su kasnije koristili i Rimljani.

Budući da su do zadnje 1/3 1. st. pr. Kr. Rimljani trajno potisnuli Skordiske iz međuriječja, panonska plemena našla su se slobodna, ali samo nakratko. Već u Iliričkom ratu (35.-33. pr. Kr.) Rimljani su osvojili zapadno međuriječje, a negdje u to vrijeme, na prijelazu Republike i Carstva osnovana je rimska provincija Ilirik. Istočni dio međuriječja zajedno sa srednjom Bosnom pao je ruke Rimljana u Panonskom ratu (12.-9. pr. Kr.) tako da je u tih 20-ak godina, između dva rata, Marsonija bila pod Breucima. Skordisci su se još ranije iz nje povukli u istočni Srijem, a ostatak se s vremenom asimilirao. Od posljednjeg desetljeća stare ere počinje dakle povijest rimske Marsunije. Zadnja etapa rimskog osvajanja Ilirika bio je Batonski rat (6.-9. n. Kr.) jer su Rimljani njime postigli ono što u Panonskom ratu ipak nisu uspjeli: trajno su skršili vojnu i političku snagu autohtonih plemena, a samim time i stvorili uvjete na terenu za romanizaciju i urbanizaciju tih krajeva u pravom smislu. Iz okolice Marsunije dva su moguća traga Batonskog rata, šljem iz Klakara i teško bacačko koplje iz Zbjega. God. 10. n. Kr. diobom Ilirika Marsunija je postala dio nove provincije, Panonije.

Jedan od ključnih momenata za razvoj Marsunije bila je izgradnja ceste od Siscije do Sirmija od kr. 1. st. pr. Kr. do kr. prve 1/3 1. st. n. Kr. Marsunija se time našla na trasi rimske magistralne ceste Emona-Sirmij koja je pak bila dio imperijalne komunikacije od Rima do Bizantija. Na dionicu Siscija-Sirmij priključivalo se nekoliko cesta sa sjevera i juga čime je stvorena cestovna mreža južne Panonije te njena veza s važnim centrima na jadranskoj obali, u prvom redu Salonom. Izgradnjom cesta u Brod. Posavlju trgovina i promet dignuti su na jednu višu razinu, omogućene su brža i uspješnija romanizacija i urbanizacija te vojna kontrola. Sava je također bila važna za trgovinu i promet, a možda čak i važnija od cesta budući da je u antici riječni transport bio puno isplativiji. Cesta Siscija-Sirmij upravo je od Brod. Posavlja pratila trasu prapovijesnog puta. Sve do Pričca ili Sl. Kobaša išla je južno od Save, tu ju je zatim prelazila pa od Lužana išla podno Dilja do Marsunije. Kod Marsunije ili

nešto istočnije, kod Vranovaca, Šušnjevaca ili D. Andrijevac (Leukon?) račvala se na dva kraka koja su također pratila trase prapovijesnih putova, a sastajala su se u Sirmiju. Od svih tih rimskih cesta nisu se sačuvali gotovo nikakvi materijalni tragovi, osim možda kod Šušnjevaca i Sikirevaca. Stoga su za njihovu rekonstrukciju kao oslonac poslužili drugi rimski i prapovijesni nalazi te antički i srednjovjekovni pisani izvori i karte među kojima je svakako najvažnija Peutingerova tabla.

Ubikacija Marsunije na mjestu Sl. Broda prilično je sigurna. Peutingerova tabla pokazuje da se nalazila s lijeve strane Save i neposredno uz nju te između postaja Urbate (Srbac) i Certis (Štrbinci). Prateći logiku terena i trag nalaza, izračuni su pokazali da označena milijacija dionice Urbate-Marsonija (33 rimske milje = ca. 49 km) od Srpca vodi do Sl. Broda. Na otprilike tom mjestu ucrtana je i na Ptolemejevoj karti. Važniji je međutim Ptolemejev podatak o njenoj geografskoj širini (43°) koja je gotovo jednaka onoj Sl. Broda ($43^{\circ}10'$). Kod Sl. Šamca, gdje ju je vjerojatno odnijela Sava, nađena je vojnička diploma koja je zasad jedino, ali vrijedno epigrafsko svjedočanstvo o Marsuniji i ujedno najraniji spomen njena imena. Na diplomama mizenske flote u pravilu stoji ime provincije iz koje je veteran pa je diploma iz Sl. Broda iznimka jer je naveden njegov rodni grad. Sretna okolnost za arheologiju. Rječica Mrsunja u Savu se ulijeva u Sl. Brodu i njeno je ime izvedeno od imena rimskog naselja. Osim toga, na ušću Mrsunje ustanovljeni su rimski ostatci koji možda potječu od vojnog garnizona koji se, kako navodi *Notitia dignitatum*, nalazio u Marsuniji. Tu je bio i pogodan prijelaz preko Save.

Marsunija se dakle razvila na mjestu latenskog sela, a kako su dosadašnja arheološka istraživanja pokazala, zauzimala je približno teren od ušća Mrsunje do Ulice T. Skalice ili samostana te od Mesićeve ili Starčevićeve ulice do ade. Unutar tako omeđena terena smještena je većina evidentiranih rimskih lokacija u Sl. Brodu. Treba tu međutim odmah pretpostaviti da su se areal i urbanizam naselja tijekom vremena mijenjali. Na to upućuje nekropola na Trgu I. Brlić-Mažuranić. Nekropole su u bile na određenoj udaljenosti od naselja što znači da se Marsunija, barem u periodu iz kojeg datira nekropola (2. ili 3. st.), nalazila negdje podalje od gore definiranog areala. Drugo, nekropola je evidentirana unutar arhitekture što znači da je u nekom trenutku napuštena i da se preko nje raširilo naselje.

Rimska Marsunija razvila se, kao i svako naselje, zahvaljujući djelovanju više čimbenika. Kao rezultat nastao je manji rimski grad s civilnim naseljem i nekoliko prometnih, upravnih i vojnih funkcija. Bila je putnička i konjska postaja na magistralnoj cesti, važno cestovno raskršće i riječni prijelaz. U Marsuniji i njenoj bližoj okolici bile su tri priključne ceste Posavske magistrale: jedna je vodila iz Marsunije do rijeke Bosne gdje se spajala s cestom *ad*

Bathinum flumen, druga od Klakara do rijeke Tinje u sjeveroistočnoj Bosni, a treća negdje od G. Andrijevac do Incera (Požega?).

Smještaj uz cestu uvjetovao je razvoj dviju upravnih funkcija, poštanske i carinske postaje. Prva je uspostavljena za Trajana, druga u 1. ili 2. st. Na postojanje carinske postaje upućuju i dva nalaza. Na ari Jupitera Depulsora navodi se neki Marko Sperat kao carinski službenik, a taj spomenik je po I. Bojanovskom podignut u znak zahvale Karakali zbog njegove brige za ceste. Statueta Harpokrata dio je egipatskog kulta, a oni su naročito bili rašireni u carinskim postajama u kojima su radili orijentalci pristigli iz Akvileje.

Važna komponenta Marsunije bila je vojna. Imala je garnizon za augzilijske čete kakvi su podzani na strateškim točkama uz ceste. Prisutnost vojske, prije svega augzilijske, u ovom kraju potvrđuju nalazi oružja (dva mača iz Sl. Broda, kratki mač i teško bacačko koplje iz Zbjega) i vojničke opreme (šljemovi iz Sl. Broda i Klakara, knemida, diploma). Vojska je čuvala raskršća i riječne prijelaze te putne, carinske i poštanske postaje. Nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase javljale su se u urbanim i vojnim centrima, a po A. Rendiću-Miočeviću i M. Šegvić jedni od glavnih širitelja istočnjačkih kultova bili su vojnici. U Marsuniji je bio i jedan od riječnih garnizona Panonske flotile u koji su pristajali brodovi radi utovara, obnove, odmora posade itd. Vjerojatno su onda postojali i popratni objekti, npr. stovarišta i stražarnice. Flotilu je reorganizirao Vespazijan pri uspostavi savskog, odnosno dunavskog limesa dajući joj počasni naslov *Flavia* jer je u građanskom ratu 68./69. god. bila na njegovoj strani. S tim je u vezi i Likajeva dedukcija u Marsuniju, a ne u Pestum gdje su najčešće deducirani mizenski veterani i kako stoji u diplomi. On je jedan od veterana koji su poslani u Panoniju da sa svojim dugogodišnjim iskustvom patroliranja i ratovanja po Mediteranu doprinesu obnovi riječne flotile. Riječni garnizoni i baze bili su povezani i kopnenim putem, cestom Siscija-Sirmij s južnim krakom (preko postaje Ad Basante) koja je zbog toga imala ulogu ceste uz limes. Ona je izvorno i bila vojna cesta što je ostala kroz 1. st. n. Kr. U 2. st. vojni karakter dobio je sjeverni krak (preko postaje Certis) jer je težište obrane Carstva prebačeno na Dunav.

Prema izvoru *Notitia dignitatum* civilno naselje razvilo se oko vojnog garnizona, dok M. Bulat smatra da je bilo obrnuto. Kako bilo, ono je nedvojbeno postojalo što potvrđuje i Anonimni Ravenjanin navodeći Marsuniju kao jedan od gradova (*civitatis*). Isto tako, rečeno je, nekropole tipa Mala Kopašnica-Sase nalazile su se u urbanim centrima. U Sl. Brodu su, osim kod ušća Marsunje, na još tri lokacije (spomen-dom, šetalište i Korzo) u 2. pol. 20. st. utvrđeni ostatci rimske arhitekture. Nije zasad moguće reći kojim i kakvim objektima su pripadali, vojnim ili civilnim, javnim ili privatnim.

U rimskoj Marsuniji većinu su činili breučki peregrini, a ostatak trgovci, obrtnici, vojnici i razni doseljenici iz Italije i drugih provincija, carinici orijentalci itd. Bilo je i bogatijih pojedinaca o čemu svjedoče luksuzni predmeti (paradna knemida, statueta Harpokrata, keramika tipa *terra sigillata*). Breuci su s vremenom romanizirani, ali nikada do kraja kao ni ostali Panoni. Neki vid identiteta sačuvali su do kr. 1. st. n. Kr. Tako primjerice na diplomama iz Vukovara (60. god.), Negoslavaca (65. god.) i Sl. Broda (71. god.) veterani, njihovi očevi i neki svjedoci još uvijek nose breučka (panonska) imena premda su bili uključeni u vojni aparat, jedno od najsnažnijih oruđa romanizacije. No već djeca vlasnika vukovarske diplome nose rimska imena. Romanizacija se odvijala postepeno, mirno i u suradnji s lokalnim prvacima jer je peregrinima pružala priliku da poboljšaju svoj status unutar rimskog društva. Likaj iz Marsunije je odsluženjem vojnog roka sebi i svojim potomcima priskrbio rimsko građansko pravo, odnosno status punopravnih građana Carstva. Tijekom službe zasigurno je naučio latinski jezik i upoznao rimski ratnički kodeks što su također bili važni elementi romanizacije. Potonja je dakle počivala na principu prava i obaveza. Breuci su tako zadržali plemenski ustroj po bratstvima unutar svojih peregrinskih župa, ali su rimskoj državi (provinciji Panoniji) plaćali porez te davali regrute za augzilijarne jedinice i mornaricu. Primjer je opet Likaj koji je unovačen u mizensku flotu negdje za Klaudija (41.-54.).

Marsunija je bila dio jedne breučke župe, a možda i njeno središte što bi značilo da je preuzela ulogu koju je u kasnom latenu imao opid na Paljevinama. Naselje peregrinske župe, najniži rang naselja carske samouprave Marsunija je imala najvjerojatnije do Karakalina edikta 212. god. kada je uzdignuta na rang municipija. Ostavimo li po strani mogućnost da je municipij postala i ranije (I. Bojanovski), to znači da ju dva prethodna vala intenzivnije urbanizacije Panonije, za Vespazijana te za Trajana i Hadrijana, nisu značajno obuhvatila. Preduvjet municipalnog napretka bio je dovoljan broj građana s rimskim građanskim pravom, što znači da ih u Marsuniji u prva 2 st. nove ere nije bilo mnogo. Nadalje, dobar dio tih punopravnih rimskih građana u peregrinskim župama i gradovima činili su deducirani veterani. U Marsuniji i njenoj župi očito ni njih nije bilo mnogo premda diplome iz Sl. Broda i Grabarja sugeriraju suprotno. Sve to potvrđuje da romanizacija Brod. Posavlja do poč. 3. st. nije bila naročito jaka, posebno ako se uspoređi s drugim dijelovima međuriječja. Siscija i Sirmij su, deduciranjem mornaričkih veterana, postali kolonije već za Vespazijana, Cibale municipiji za Hadrijana pa kolonija za Karakale, a Mursa kolonija za Hadrijana. Zapravo ni uzdizanje Marsunije na rang municipija 212. god. vjerojatno nije rezultat nekog njenog realnog napretka, nego više formalizacija Karakalina dekreta kojim su svi slobodni stanonvnici Carstva, pa onda i žitelji Marsunije, dobili civitet. U svakom slučaju, ona je od

tog trenutka pa do svog nestanka bila municipij, tj. pravi rimski grad s rimski upravnim ustrojem (duumviri, vijeće dekuriona, edili, kvestori, svećenici itd.). Rimska kolonija nije postala nikada pa je to bio njen municipalni vrhunac. Možda otuda naklonost i zahvala Marka Sperata Karakali. Zanimljivo je i mišljenje I. Bojanovskog da je spomenuti car 214. god. boravio u Marsuniji te da mu je tom prilikom ara i podginuta.

U Panoniji, pa onda po svoj prilici i u Marsuniji, od završetka Batonskog rata pa sve do Markomanskih ratova (166.-172. i 177.-180.) traje period pretežnog mira i napretka. Nije ga poremetio ni građanski rat 68./69. god. jer se vodio daleko od njena teritorija. Štoviše, ishod tog rata bio je po Panoniju povoljan jer su se njene legije i riječna flota borile na strani Vespazijana. Na njegovoj strani borio se i Likaj iz Marsunije te je 2 godine kasnije razvojačen i deduciran u Marsuniju. O tome govori tekst odlično očuvane diplome iz Sl. Broda koja je jedan od najvažnijih nalaza rimskog perioda Brod. Posavlja. Pored toga što donosi najstariji zapis imena Marsunije, i to u obliku koji se ne javlja ni u jednom drugom antičkom izvoru, unikat je jer ima vrlo dobro očuvanu teku s pečatima svjedoka. K tome, s tri breučka imena (Likaj, Birska, Pavon) doprinos je i proučavanju mrtvog panonskog jezika koji je poznat jedino preko vlastitih imena.

Poč. 2. st. Marsunija postaje dio nove provincije, Donje Panonije. Brodovi Panonske flote i dalje su patrolirali cijelim tokom Save pristajući vjerojatno po potrebi i u garnizonu u Marsuniji. Sudjelovali su i u Trajanovu ratu s Dačanima, a zatim o floti nema vijesti sve do kr. 4. st. U 2. st. južni krak Posavske magistrale umjesto vojne postaje civilna cesta što je pojačalo trgovinski promet. Relativni mir i napredak prekinuli su ratovi s Markomanima i ekonomska kriza. Donja Panonija je kao pogranična provincija pretrpjela velika razaranja i depopulaciju. Tu je mogla nastradati i Marsunija, posebno jer se nalazila na magistralnoj cesti. O tim događajima pisani izvori ne govore, a zasad ni arheološki nalazi.

Vladavina dinastije Severa (193.-235.) za obje Panonije predstavljala je treći i ujedno posljednji period mira i napretka. Na vrhuncu je bila i umjetnost pograničnih krajeva Carstva koji J. Miškiv prepoznaje na dekorativnom programu paradne knemide, još jednog važnog i atraktivnog rimskog nalaza iz Brod. Posavlja. Za Marsuniju je posebno dakle bila važna vladavina Karakale kada je, smatra večna autora, postala municipij kao i svi gradovi njenog ranga.

Iz 2. ili 3. st. najvjerojatnije datira nekropola na Trgu I. Brlić-Mažuranić, zadnje otkriveni značajniji rimski nalaz s područja Sl. Broda. Preliminarni izvještaj upućuje da nekropola s 12 grobova pripada tipu Mala Kopašnica-Sase, podtipu I. Nekropole ovog tipa u međuriječju su rijetke pa je i ova u Sl. Brodu važan nalaz. Tri su osnovne interpretacije njihova porijekla,

autohtona (peregrinska), rimska (italska) i sinkretična. Iako je to pitanje složeno i iako prve dvije interpretacije nude neka važna opažanja i pretpostavke, najplauzibilnijom ipak se čini sinkretična. Ona pretpostavlja prožimanje i autohtonih, u ovom slučaju breučkih, i rimskih utjecaja te na neki način otklanja određene nelogičnosti i kontradikcije autohtone i italske interpretacije.

Nakon Severa u Donjoj Panoniji započelo je dugo razdoblje stagnacije, građanskih ratova i nestabilnosti, a time i slabljenja rimske vlasti. Krajem 3. st. izvršena je treća podjela panonskih provincija pa se Marsunija našla u Drugoj Panoniji. To je početak kasne antike na koju se nadovezuje, a djelomično i preklapa rani srednji vijek. Središte nove provincije i jednog od tetrarha bio je Sirmij. On je bio i jedan od najvažnijih centara ranog kršćanstva odakle se ono tijekom 4. i 5. st. proširilo po cijeloj Panoniji. Panonska magistrala time je dodatno dobila na važnosti. Unatoč tome, pa i blizini važnog arijanskog središta Murse, u Marsuniji dosad nisu utvrđeni materijalni tragovi kršćanstva. Nema dvojbe da se ono tu proširilo, samo što je kasna antika u Brod. Posavlju slabo istražen sloj kao i svuda u Panoniji.

U 1. pol. i sred. 4. st. vode se građanski ratovi u kojima sudjeluje Konstantin Veliki i drugi carevi njegove loze. Mogući trag tih događaja je ostava njihova novca sa savske ade između Sl. Broda i Bos. Broda. Ukopana je tu iz sigurnosnih razloga, za vrijeme Julijana Apostata, po mišljenju K. Patscha tijekom njegova sukoba s Konstancijem II. Ostava je i jedan od pokazatelja, kako zaključuje J. Lozuk, da se tada kopno, tj. Marsunija prostirala do ade te da je Sava tekla južnije. Taj novac zasad je najmlađi rimski nalaz iz Marsunije tako da se o njoj od 2. pol. 4. st. do nestanka može govoriti samo na temelju pisanih izvora i povijesnih zbivanja u provinciji i Carstvu.

God. 375. započinje Seoba naroda koja je trajno promijenila političku i etničku mapu Carstva, a na kraju dovela i do pada Rima. Huni su tada prvi puta poharali panonske gradove, osobito one uz ceste pa teško da je tu Marsunija, u kojoj se k tome nalazio vojnički garnizon, ostala pošteđena. Ona je ipak postojala i dalje, kr. 4. i poč. 5. st. Rečeno je da *Notitia dignitatum*, dokument iz tog perioda, navodi Marsuniju među kasnoantičkim municipijima. Isti izvor navodi i da je u Marsuniji postojao garnizon Panonske flote. Međutim, u tom razdoblju rimska vlast u Drugoj Panoniji bila je već samo formalna. Municipijem je i dalje službeno vladalo vijeće dekuriona, a na terenu sve više vojska sastavljena od velikog broja barbara. Porastao je i značaj crkvene vlasti, tj. biskupa. Zato se od kr. 4. st. radi o kasnoantičkoj, a ne više rimskoj Marsuniji. Naročito to vrijedi za 5. st. kada rimska vlast u Drugoj Panoniji više nije postojala ni u kojem vidu te kada je, naposljetku, Zapadno Rimsko Carstvo i službeno ugašeno.

Panonija 5. i 6. st. u znaku je kratkotrajnih vladavina barbarskih naroda. Od kr. 4. st. do 441. god. vladaju Vizigoti, nakon njih po drugi puta Huni (441.-453.) pa Ostrogoti (454.-473.) i Gepidi (473.-504.). Poč. 6. st. po drugi put vladaju Ostrogoti, koji su na tlu Druge Panonije osnovali Sirmijsku Panoniju, pa Gepidi. God. 567. Panonija je pala u ruke Langobarda i Avara. Njih je nakratko potisnuo Bizant, ali su Avari 582. god. osvojili Sirmij čime je u Panoniji završila antika i počeo rani srednji vijek. Unatoč tome što se kraj antike u Panoniji ranije povezivao sa spomenutim provalama Vizigota ili Huna iz 1. pol. 5. st., Marsunija i još neki kasnoantički gradovi to demantiraju. U nekom obliku ona je postojala i u 6. st. budući da ju kao grad navodi Anonimni Ravenjanin. Zasad se ne može više reći što se s njom događalo u tim burnim vremenima. S obzirom da je kao grad uz cestu bila laka meta barbarima, a usto i važan prometni i vojni punkt, logično je pretpostaviti da je razorena i opljačkana, barem jednom ako ne i više puta. Čini se, međutim, da to samo po sebi nije dovoljno da grad doslovno nestane, za što postoje brojni primjeri. U nastanku, intenzitetu života i nestanku gradova uvijek je na djelu više faktora. Koji god oni bili, uvjetovali su da antička Marsunija preživi do 6. st. To je njena gornja granica, a time i gornja granica ovog rada.

7. POPIS SLIKA

Karta 1: Latenske lokacije u Sl. Brodu.	34
Karta 2: Pretpostavljeni areal Marsunije i rimske lokacije u Sl. Brodu.	82
Slika 1: Isječak Peutingerove table (Marković 2002, 44).	55
Slika 2: Paradna knemida (Cambi 2003, 490, sl. 1).	83
Slika 3: Paradna knemida, polje gore lijevo (Cambi 2003, 490, sl.2).	85
Slika 4: Paradna knemida, polje gore desno (Cambi 2003, 491, sl. 3).	85
Slika 5: Paradna knemida, polje ispod Marsova desnog lakta (Cambi 2003, 492, sl. 4). ..	86
Slika 6: Paradna knemida, polje do Marsova lijevog ramena (Cambi 2003, 493, sl. 5) ...	86
Slika 7: Paradna knemida, polje uz Marsovu desnu natkoljenicu (Cambi 2003, 493, sl. 6).	87
Slika 8: Paradna knemida, polje s prikazom vojničkog oklopa (Cambi 2003, 494, sl. 7). ..	87
Slika 9: Paradna knemida, polja u donjoj zoni (Cambi 2003, 494, 495, sl. 8 i 9).	88
Slika 10: Vojnička diploma (Miškiv 1999-2000, 104).	94
Slika 11: Statueta Harpokrata (Vulić 2009, 122).	103
Slika 12: Žrtvenik Jupitera Depulsora (Lozuk 1993, 35, sl. 8).	115
Slika 13: Firma-svjetiljke s nekropole u Sl. Brodu.	116
Slika 15: Carsko-galski šljem iz Klakara (Radman-Livaja, Dizdar 2008, 55, sl. 17).	121
Slika 14: Rimski konjanički šljem iz Sl. Broda (Sumner 1997, 68, sl. gore desno).	121
Slika 16: Rimski kratki mač tipa Pompeji iz Zbjega (Hoffiller 1912, 102)	125

8. POPIS KRATICA

AIA – Annales Instituti Archaeologici (Godišnjak Instituta za arheologiju)

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

Djela CBI – Djela Centra za balkanološka istraživanja

Glasnik SAD – Glasnik Srpskog arheološkog društva

Godišnjak CBI – Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja BiH

HAG – Hrvatski arheološki glasnik

Izdanja HAD-a – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

OA – Opuscula Archaeologica

Obavijesti HAD-a – Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VAPD – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

Vijesti MBP – Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja

9. POPIS LITERATURE I IZVORA

Popis literature

1. P. Barker, *Armies and Enemies of Imperial Rome*, West Sussex 1981.
2. Đ. Basler, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979, 313-330.
3. A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 737-802.
4. M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, London 1993.
5. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela CBI 47, Sarajevo 1974.
6. I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV – Rimska cesta Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija*, Godišnjak CBI 22/20, 1984, 145-260.
7. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela CBI 66, Sarajevo 1988.
8. I. Bojanovski, *Neki problemi prometne infrastrukture Brodskog posavlja i Slavonije u antici. Izlaganje na znanstvenom skupu*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988*. Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 59-70.
9. Z. Bojčić i dr., *Terenski pregled područja između Batine i Suze*, AIA 6, Zagreb 2010, 80-87.
10. I. A. Brlić, *Uspomene na stari Brod*, Vijesti MBP 7, 1983.
11. J. Brunšmid, *Rimski vojnički diplom iz Ilače u Srijemu*, VAMZ 13, 1891, 33-40.
12. J. Brunšmid, *Rimski vojnički diplom iz Siska*, VAMZ 11, 1911, 23-39.
13. J. Brunšmid, *Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu*, VAMZ 13, 1914, 207-268.
14. J. Brunšmid, *Ulomak rimskoga vojničkoga diploma iz Siska*, VAMZ 14, 1919, 19-21.
15. M. Bulat, *Metalno doba u Slavoniji*, I. znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Osijek 1970, 61-78.
16. M. Bulat, *Antička naselja u Slavoniji. Izlaganje na znanstvenom skupu*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988*. Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 173-180.
17. P. Cagniat, *The Late Republican Army (146–30 BC)*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 80-95.
18. N. Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb 2002.
19. N. Cambi, *Bilješke o ikonografiji rimske paradne knemide iz Slavanskog Broda*, OA 27, 2003, 489-497.
20. P. Connolly, *Greece and Rome at War*, London 1981.
21. R. D'Amato, G. Sumner, *Arms and Armour of the Imperial Roman Soldier: From Marius to Commodus*, London 2009.
22. V. Dautova-Ruševljan, M. Vujović, *Katalog Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006.
23. J. Davies, *Death, Burial and the Rebirth in the Religions of the the Antiquity*, London 1999.
24. D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (I). Svjedoci podrijetlom iz Salone na vojničkim diplomama*, Tusculum 5, 2012, 47-57.

25. Ž. Demo, *Kunovec Breg, Koprivnica – ranocarska nekropola*, Arheološki pregled 21, Beograd 1980, 79-82.
26. S. Dimitrijević, *Sjeverna zona*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolitsko doba*, Sarajevo 1979, 229-362.
27. S. Dimitrijević, *Badenska kultura*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979a, 183-234.
28. S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979b, 267-341.
29. M. Dizdar, H. Potrebica, *Latenska kultura na prostoru Požeške kotline*, OA 26, 2002, 111-131.
30. M. Dizdar, *Željezno doba*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 84-95.
31. A. Domić-Kunić, *Classis praetoria Misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, VAMZ 28/29, 1996, 39-72.
32. A. Domić Kunić, *Bellum Pannonicum (12.–11. pr. Kr): posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, VAMZ 39, 2006, 59-164.
33. A. Domić-Kunić, *Jugoistočna Panonija u antičkim literarnim vrelima*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 220-231.
34. A. Dorn, *Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca*, Izdanja HAD-a 9, Zagreb 1984, 165-174.
35. M. Feugère, *Weapons of the Romans*, s franc. preveo D. G. Smith, London 2002.
36. N. Fields, *Roman Auxiliary Cavalryman AD 14–193*, Oxford 2006.
37. S. Gabrovec, B. Čović, *Zaključna razmatranja*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 901-928.
38. M. V. Garašanin, *Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase*, Godišnjak CBI 6, Sarajevo 1968, 5-34.
39. M. Garašanin, *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983a, 463-470.
40. M. Garašanin, *Vinkovačka grupa*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 471-475.
41. A. Goldsworthy, *Roman Warfare*, London 2000.
42. H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb-Osijek 2000.
43. Z. Gregl, *Rimske nekropole sjeverne Hrvatske*, Zagreb 1997.
44. W. V. Harris, *Roman Terracotta Lamps: the Organization of an Industry*, The Journal of Roman Studies 70, 1980, 126-145.
45. N. Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, Zagreb 2006.
46. V. Hoffiller, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva*, VAMZ 11, 1911, 145-240.
47. V. Hoffiller, *Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II*, VAMZ 12, 1912, 16-123.
48. H. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, I-III, Leipzig 1896-1913.
49. V. M. Hope, *Death in Ancient Rome*, 2007.
50. I. Iskra-Janošić, *Kopnene i vodene komunikacije u rimsko doba u Panoniji Inferior*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 110-115.
51. M. Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Podgrađa (Asseria)*, VAPD 1, 2009, 59-73.
52. M. Ilkić, *Rimska vojna diploma iz Sotina (Cornacum)*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 26, 2010, 143-164.
53. S. Jančevski, *Sondiranje lokaliteta „Dužica“ u Donjim Andrijevcima*, Obavijesti HAD-a 17, br. 3, 38-39.

54. B. Jovanović, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979, 397-416.
55. B. Jovanović, *Uvod*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987a, 805-814.
56. B. Jovanović, *Istočna grupa*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5 – Željezno doba*, Sarajevo 1987, 815-854.
57. H. Kalafatić, *Prilog poznavanju odnosa grupe Barice-Gredani, „bebrinskog tipa hatvanske kulture“, „brodske kulture“ i „posavske kulture“*, OA 35, 2011, 41-63.
58. I. Karavanić, *Život neandertalaca*, Zagreb 2004.
59. M. P. Katančić, *Orbis antiquus ex tabula itineraria*, I. dio, Budim 1824.
60. M. P. Katančić, *Istri adcolarum geographia vetus*, I. dio, Budim 1826.
61. R. Katičić, *Narodi i jezici antičke Slavonije*, u: I. Frangeš (ur.), *Simpozij Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti*, Vinkovci 1966, 145-152.
62. L. Keppie, *Understanding roman inscriptions*, Baltimore, Maryland, 1991.
63. J. Koledin, *Rimska vojnička diploma iz Vukovara*, Glasnik SAD 15/16, 1999-2000, 231-239.
64. J. Kovačević, *Rimska paradna goljenica iz Slavanskog Broda*, Vijesti MBP 4, 1980, 135-140.
65. S. Krunić, *Pregled antičkih svetiljki Singidunuma*, Singidunum 4, 2005, 45-104.
66. T. Leleković, *Osijek – Trg bana J. Jelačića*, HAG 5, Zagreb 2008, 45-51.
67. T. Leleković, *Cemeteries*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Oxford 2012, 313-357.
68. J. Lozruk, *Kontinuitet naseljavanja Brodskog Posavlja od prvih početaka do 16. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb 1987.
69. J. Lozruk, *Arheološka topografija Brodskog posavlja*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavanskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavanskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993.
70. J. Lozruk, *Prapovijesno razdoblje u Brodu i okolici*, u: V. Rem – J. Ščrbašić (ur.), *Brod i okolica*, Vinkovci 1998, 9-12.
71. J. Lozruk, *O kontinuitetu naseljavanja brodskog područja*, u: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavanskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000, 33-58.
72. J. Lozruk, *Zaštitna arheološka istraživanja na području Slavanskog Broda*, Katalog izložbe, Slavonski Brod 2000a.
73. D. Ložnjak Dizdar, *Brončano doba*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 76-83.
74. D. Ložnjak Dizdar, M. Hutinec, *Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine*, AIA 8, Zagreb 2012, 9-13.
75. Š. Ljubić, *Dopisi, razne viesti*, VAMZ 5, 1883, 88-96.
76. N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970.
77. N. Majnarić-Pandžić, *Srednje brončano doba savsko-dravskog međuriječja i Bosanske Posavine*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 493-503.
78. M. Majnarić-Pandžić, *Brončano i željezno doba*, u: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998, 159-369.
79. N. Majnarić-Pandžić, *Brodsko Posavlje u brončano i željezno doba – posljednja dva tisućljeća prije Krista*, u: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavanskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*, Slavonski Brod 2000, 103-130.

80. M. Malez, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979, 227-276.
81. M. Malez, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – Paleolitsko i mezolitsko doba*, Sarajevo 1979a, 277-296.
82. M. Marković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993.
83. M. Marković, *Brod: kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod 1994.
84. M. Marković, *Slavonija*, Zagreb 2002.
85. M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena*, Zagreb 2004.
86. R. Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.
87. R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009.
88. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. II, Beč 1959.
89. B. Migotti, *Kasna antika i rano kršćanstvo*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 128-135.
90. L. Miklik-Lozruk, *Razdoblje prapovijesti*, u: Katalog *Zaštitna arheološka istraživanja Trg Ivane Brlić-Mažuranić – Slavonski Brod*, Sl. Brod 2006, 4-5.
91. B. Mimica, *Slavonija od antike do XX. stoljeća*, Zagreb 2009.
92. K. Minichreiter, *Ranoneolitički ukopi i pogrebni običaji starčevačkog kulturnog kompleksa*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 15/16, 1999, 5-20.
93. I. Mirnik, *Stari novac iz brodskog Posavlja u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, *Vijesti MBP* 7, 1983, 75-89.
94. J. Miškiv, *Brod – arheološki lokalitet*, katalog izložbe, Sl. Brod 1974.
95. J. Miškiv, *Rimska paradna potkoljenica iz Slavonskog broda*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 71-80.
96. J. Miškiv, *Zaštitno arheološko istraživanje u Slavonskom Brodu*, *Obavijesti HAD-a* 29/3, Zagreb 1997, 65-66.
97. J. Miškiv, *Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda*, *VAMZ* 30-31, 1997-1998, 83-101.
98. J. Miškiv, *Rimsko doba*, u: V. Rem, J. Ščrbašić (ur.), *Brod i okolica*, Vinkovci 1998, 13-17.
99. J. Miškiv, *Rimska vojnička diploma iz Slavonskog Broda*, Katalog izložbe, Slavonski Brod 1998a.
100. J. Miškiv, *Ave Marsvnnia! „Brodenses“ te salutant*, *OA* 23-24, 1999, 103-107.
101. J. Miškiv, *Rimsko razdoblje*, Katalog *Zaštitna arheološka istraživanja „Trg Ivane Brlić-Mažuranić“ – Slavonski Brod*, Sl. Brod 2006, 6-9.
102. T. Mommsen (ur.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin 1873.
103. K. Patsch, *Nahodaji novca*, *GZM* 14, 1902, 391-438.
104. B. Perc, *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in Donauländern zur Römerzeit*, München 1968.
105. K. Petrović, *Pitanje rimske Marsonije*, *Vijesti MBP* 1, 1959, 2.
106. K. Petrović, *Arheološki nalazi u Slavonskom Brodu*, *Vijesti MBP* 2, 1961.
107. K. Petrović, *Keltski nalazi*, *Vijesti MBP* 3, 1964, 4.
108. K. Petrović, *Slavonski Brod i okolica*, *Vijesti MBP* 3, 1964a, 1.
109. K. Petrović, *Oriovac – prilozi za povijest mjesta*, M. Čizmek i dr. (ur.), *Oriovac* 1971.
110. D. Pinterović, *Slavonija kao dio rimske Panonije*, u: *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek 1970, 79-100.
111. I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. I, 2004.

112. I. Radman-Livaja, Marko Dizdar, *Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD. Evidence and Conjectures*, Imperium – Varus und seine Zeit Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL-Römermuseums am 28. und 29. April 2008 in Münster, 47-58.
113. A. T. Raičković, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica-Sase*, doktorska disertacija, Beograd 2011.
114. A. Rapan Papeša, *Rani srednji vijek*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 136-141.
115. V. Rem, *Tragom prošlosti Broda*, Slavonski Brod 1965.
116. A. Rendić-Miočević, *Muzeopis... : 1846-1996*, Zagreb 1996.
117. A. Rendić-Miočević, M. Šegvić, *Religions and Cults in south Pannonian regions*, u: J. Fitz (ur.), *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, 7-16.
118. I. Rubić, *Slavonski i Bosanski brod. Studija o ekonomsko-geografskoj strukturi grada i okoline*, Slavonski Brod 1953.
119. H. Russell Robinson, *The armour of Imperial Rome*, London 1975.
120. S. Salajić, *Pokusna zaštitna arheološka iskopavanja na rimskim nalazištima u Brodskom Posavlju. Izlaganje na znanstvenom skupu*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 83-88.
121. P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, Godišnjak CBI 9, 1972, 5-104.
122. P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997.
123. P. Selem, *Ikonografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora*, u: M. Miličević-Bradač (ur.), *Znakovi i riječi (Signa et litterae)*, Zagreb 2002, 85-100.
124. P. Selem, *Lica bogova*, Izabrana djela Petra Selema, J. Hekman (ur.), 1. svezak, Zagreb 2008.
125. G. Skelac, *Prapovijesno nalazište Slavča*, OA 21, 1997, 217-233.
126. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1988.
127. T. Smičiklas (ur.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, sv. 5, Zagreb 1907.
128. T. Smičiklas (ur.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, sv. 6, Zagreb 1908.
129. P. Southern, *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Santa Barbara, Kalifornija 2006.
130. A. Stipčević, *Iliri: povijest, kultura, život*, II. dopunjeno izdanje, Zagreb 1989.
131. K. Strobel, *Strategy and Army Structure between Septimius Severus and Constantine the Great*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 267-285.
132. G. Sumner, *Roman Army: Wars of the Empire*, London 1997.
133. G. Sumner, *Roman Military Clothing (1): 100 BC-AD 200*, Oxford 2002.
134. F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600.–1526.*, Zagreb 1916 (2004).
135. Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979.
136. T. Težak-Gregl, *Neolitik i eneolitik*, u: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998, 56-158.
137. J. Thorne, *Battle, Tactics and the Emergence of the Limites in the West*, u: P. Erdkamp (ur.), *A Companion to the Roman Army*, Oxford 2007, 218-234.
138. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
139. Č. Truhelka, *Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru*, GZM, 1906, 449-468.

140. I. Uranić, *Sedam brončanih kipova Harpokrata*, VAMZ 36, 2004, 191-203.
141. B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, II. dio, VAMZ 9, 1976, 49-70.
142. B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, II. dio, VAMZ 9, 1976, 49-70.
143. K. Vinski-Gasparini, *Litzen-keramika savsko-dravskog međuriječja*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 484-491.
144. K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983a, 546-646.
145. K. Vinski-Gasparini, *Ostave s područja kulture polja sa žarama*, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba*, Sarajevo 1983b, 647-667.
146. M. Vujović, *Gladii from Dubravica. A Contribution to the Study of Roman Swords on the Territory of Serbia*, *Vestigatio vetustatis*, Beograd 2001, 119-133
147. H. Vulić, *Rana antika*, u: V. Kusin i dr. (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem*, Zagreb 2009, 118-127.
148. M. Zaninović, *Classis Flavia Pannonica*, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom posavlju. Znanstveni skup u Slavonskom Brodu, 18.–20. listopada 1988.*, Izdanja HAD-a 16, Zagreb 1993, 53-58.
149. M. Zaninović, *Breuci od Sirmija do Marsonije*, OA 27, 2003, 443-450.
150. Lj. Zotović, *Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica-Sase*, u: A. Benac (ur.), *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo 1984, 165-170.

Popis izvora

1. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, prir. M. Pinder i G. Parthey, Berlin 1860.
2. *Appian, Roman History*, prev. H. White, sv. I (knj. 1-8.1), Cambridge – London 1912.
3. *Appian, Roman History. The Civil Wars*, prev. H. White, sv. IV (knj. 3.27-5), Cambridge – London 1913.
4. *Djela božanskog Augusta*, prev. i prir. R. Matijašić, knj. 58, Zagreb 2007.
5. *Sexti Aurelli Victoris Epitome de caesaribus libellvs*,
<http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes2.html>
6. *The Civil Law*, prev. i prir. S. P. Scott, sv. 3-4, New Jersey 2001.
7. *Dio's Rome*, prev. H. Baldwin Foster, sv. I, New York 1905.
8. *Magno Felice Ennodio, Panegirico del clementissimo re Teodorico*, prir. S. Rota, Rim 2002.
9. *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, prev. E. Seymour Forster, London – Cambridge, 1960.
10. *Gellius, Attic Nights*, prev. J. C. Rolfe, sv. III (knj. 14-20), Cambridge – London 1927.
11. *Herodian, History of the Empire*, prev. C. R. Whittaker, sv. II (knj. 5-8), Cambridge – London 1970.
12. *Homer, Ilijada*, prev. i bilj. T. Maretić, pregl. i prir. S. Ivšić, Zagreb 2003.
13. *Hygini Gromatici Constitutio limiti*,
http://www.forumromanum.org/literature/hyg_con.html
14. *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, prir. G. Parthey i M. Pinder, Berlin 1848.
15. *Marcus Junianus Justinus, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, prijevod i bilješke J. Selby Watson, London 1853.

16. *Livy, The History of Rome*, prijevod, uvod i bilješke V. M. Warrior, knj. 1-5, Indianapolis 2006.
17. *Notitia dignitatum. Accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*, prir. O. Seeck, Berlin 1876.
18. *Pliny: Letters and Panegyricus*, prev. B. Radice, sv. II (knj. 8-10), Cambridge – London 1969.
19. *Pliny the Elder, The Natural History*, prijevod, bilješke i ilustracije J. Bostock i H. T. Riley, sv. III, London 1855.
20. *Plutarch Lives, IX, Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, prev. B. Perrin, sv. IX, Cambridge – London 1920.
21. *Polybius. The Histories*, prev. W. R. Paton, sv. II (knj. 3-4), London 1922.
22. *Geography of Claudius Ptolemy*, prev. E. Luther Stevenson, New York 1932.
23. *Sexti Rufi viri consularis Breviarium rerum gestarum populi romani, ad Valentinianum Augustum, ad Mm. Ss. Codices Vaticanos, Chisianos, Aliosque Emendatum*, prir. L. Contedini, Rim 1819.
24. *The Geography of Strabo*, prev. H. L. Jones, Cambridge – London 1969.
25. *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, prijevod, uvod i bilješke S. Hosu, Zagreb 1978.
26. *Tabula Peutingeriana*, <http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html>
27. *The Annals of Tacitus*, knj. 1-6, prijevod, uvod, bilješke i karte G. Gilbert Ramsay, London 1904.
28. *Tacitus, Histories*, prev. C. H. Moore, sv. II (knj. 1-3), Cambridge – London 1925.
29. *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*, prev. F. W. Shipley, London 1924.